

K. MARKS · F. ENGELS

O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU

- ★ **njemačka ideologija**
- ★ **Ludvig Fojerbah i kraj
klasične njemačke
filozofije**
- ★ **pisma o istorijskom
materijalizmu**

· **SVJETLOST · SARAJEVO**

Etos

B I B L I O T E K A

Etos

IZBOR IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA

(Druga serija, knjiga 1)

Redakcioni odbor

dr FRANC CENGLE

dr BESIM IBRAHIMPAŠIĆ

dr FRANJO KOŽUL

dr ARIF TANOVIĆ

dr RISTO TUBIĆ

Odgovorni urednik

MARIO VUKIĆ

K. MARKS I F. ENGELS

O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU

„SVJETLOST“, OUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO
1976.

Prevodi
STANKA BOŠNJAKA, MARE FRAN, dr HUGE KLAJNA

u redakciji
NATAŠE TKALEC I dr PREDRAGA VRANICKOG

MOZIRSKOM
UMJETNICAM
dr FRANC CENGLE
dr ARIF TANOVIC
dr RISTO TUBIC

Izbor
dr FRANC CENGLE I dr ARIF TANOVIC

ČITAOCU

Materijalističko i dijalektičko shvatanje istorije čini okosnicu Marks Englesovog učenja o revolucionarnoj oslobodilačkoj ulozi radničke klase u izgradnji novih, bitnohumanih oblika društvenog života. Za marksizam je karakteristično što naučnu spoznaju i teorijsku misao dijalektički povezuje sa samom praksom revolucionarne izmjene društvenog života. To je Marks najneposrednije iskazao stavom da je filozofija — duhovno oružje proletarijata, kao i upozorenjem da su filozofi do sada svijet samo tumačili dok je, međutim, problem u tome da se svijet klasne eksploatacije revolucionarno izmijeni u istinski ljudsku zajednicu. Nakon Hegela, koji je smatrao da je subjekt svjetske istorije — svjetski duh, i Ludviga Fojezbaha, koji nije pronikao u suštinu istorije i ljudske revolucionarne prakse, Marksovo i Engelsevo originalno shvatanje istorije istaklo je u prednji plan konkretnog čovjeka kao subjekt istorijskog zbivanja, i »čovjekov svijet« kao ljudsku predmetnu djelatnost. Bilo je to, u doslovnom smislu riječi, revolucionarno učenje, jer je radničkoj klasi otvaralo perspektivu istinski humanog razvitka. Marksovo i Engelsevo materijalističko shvatanje istorije polazi, dakle, od spoznaje oslobodilačkog poziva revolucionarne radničke klase kao subjekta izgradnje neklasnih društvenih odnosa.

Svoje novo učenje Marks i Engels su sažeto izložili najprije u »Njemačkoj ideologiji«, ali i u nizu drugih djela, među kojima je posebno značajan Marksov rani spis »Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod«, Engelseva rasprava »Ludvig Fojezbah i kraj klasične njemačke filozofije«, te njihova pisma o istorijskom materijalizmu. Ti spisi su proistekli iz kritike Hegelove idealističke i Fojezbahove naturalističke koncepcije čovjeka i društva, a sadrže i određenje Marksovog i Englesovog kritičkog odnosa prema svim ostalim pretečama njihovog materijalističkog shvatanja istorije.

ANALIZI IZ OBLASTI FILOSOFIJE I POLITIKE

POSREDOVANJE IZ OBLASTI FILOSOFIJE I POLITIKE

Materijalističko i dialektičko shvaćanje istorije čini osnovu misli Marksa Engelsovog učenika o revolucionarnoj ostvarenosti istorije. Radnička klasa u istoriji mora biti revolucionarna, jer ona je jedina koja može ostvariti društveni život. Za marksizam je karakteristično što nam pruža spoznaju i teoriju misao dialektički povezane sa stvarnom praksom. Istovremeno, istorijsko shvaćanje mora biti filozofsko — društveno istorijsko shvaćanje, kao i odgovor na pitanje da su filozofi do sada uvijek samo izjavili dok je stvarnost, problem u tome da su uvijek bili bezakusni. Istovremeno, istorijsko shvaćanje mora biti i istorijsko shvaćanje. Nakon Hegela, koji je smatrao da je subjekt svjetske istorije — svjetski duh, i Ludwig Feuerbach, koji nije promatrao u svijetu istoriju i ljudsku revolucionarnu praksu, Marksovo i Engelsovo shvaćanje istorije istorijsko shvaćanje je u prednji plan konceptualnog čovjeka kao subjekta istorijskog shvaćanja, i »čovjekov svijet« kao ljudsku predmetnu djelatnost. Bilo je to, u historijskom smislu, prvi put, revolucionarno shvaćanje, jer je radnička klasa ostvarila pravi aspekt istorijskog shvaćanja razlika Marksovo i Engelsovo materijalističko shvaćanje istorije polazi, dakle, od spoznaje ostvarenosti ljudskog poziva revolucionarnu radničku klasu kao subjekta istorijskog shvaćanja društvenih odnosa.

Svoje novo učenje Marks i Engels su sadržali u izložbi najprije u »Njemačkoj ideologiji«, ali i u svim drugim djelima, među kojima je posebno značajno Marksovo rano spisanje »Prilog kritici Hegelove filozofije prava«. Uvod, Engelsova rasprava »Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije«, te njihova pisma o istorijskom materijalizmu. Ti spisi su predstavili iz kritike Hegelove ideologije, kao i Feuerbachove materijalističke koncepcije čovjeka i društva, a sadržali i određivanje Marksovo i Engelsovo kritičko shvaćanje istorije.

K. Marks i F. Engels
O ISTORIJSKOM MATERIALIZMU

K. Marks

PRILOG KRITICI HEGELOVE FILOZOFIJE PRAVA

Uvod

Za Njemačku je *kritika religije* u suštini završena, a kritika religije je pretpostavka svake kritike.

Profana egzistencija zablude kompromitirana je pošto je opovrgnuta njena *nebeska oratio pro aris et focis*¹. Čovjek koji je u fantastičnoj zbiljnosti neba, gdje je tražio natčovjeka, našao samo *odraz* samoga sebe, neće više biti sklon da nalazi samo *privid* samoga sebe, samo nečovjeka tamo gdje traži i mora tražiti svoju istinsku zbiljnost.

Temelj ireligiozne kritike jest: *čovjek stvara religiju*, religija ne stvara čovjeka. Religija je doduše, samosvijest i samoosjećanje čovjeka koji sebe ili još nije stekao ili je sebe već ponovo izgubio. Ali *čovjek* nije apstraktno biće koje se nalazi izvan svijeta. Čovjek, to je *čovjekov svijet*, država, društvo. Ova država, ovo društvo proizvodi religiju, *iskrivljenu svijest o svijetu*, jer je ono izopačeni svijet. Religija je opća teorija ovoga svijeta, njegov enciklopedijski kompendijum, njegova logika u popularnom obliku, njegov spiritualistički *point-d'honneur*², njegov entuzijazam, njegova moralna sankcija, njegova svečana dopuna, njegov opći razlog utjehe i opravdanja. Ona je fantastično ostvarenje čovjekova bića, jer čovjekovo biće ne posjeduje istinsku zbiljnost.

¹ Molitva za dom i ognjište

² Pitanje časti

Borba protiv religije je, dakle, posredno borba protiv *onoga svijeta*, čija je duhovna *aroma* religija.

Religijska bijeda je jednim dijelom *izraz* zbiljske bijede, a jednim dijelom *protest* protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je *opijum* naroda.

Prevladavanje religije kao *iluzorne* sreće naroda zahtjev je njegove *zbiljske* sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svome stanju jest *zahtjev da napusti stanje u kome su iluzije potrebne*. Dakle, kritika je religije u *klici kritika doline suza*, čiji je *oreol* religija.

Kritika je potrgala imaginarno cvijeće s lanca ne zato da bi *čovjek nosio lanac bez fantazije, bez radosti, nego da bi lanac odbacio* i brao živi cvijet. Kritika religije razočarava čovjeka da bi mislio, radio, oblikovao svoju zbiljnost kao razočaran čovjek, kao čovjek koji je došao do razuma, da bi se kretao oko samoga sebe i time oko svog zbiljskog sunca. Religija je samo iluzorno sunce koje se okreće oko čovjeka sve dotle dok se on ne bude kretao oko samoga sebe.

Dakle, *zadatak je istorije*, pošto je iščezao *onostrani svijet istine*, da uspostavi *istinu ovoga svijeta*. Prije svega, *zadatak je filozofije* koja se nalazi u službi istorije, pošto je demaskiran *sveti obilik* čovjekova samootuđenja, da demaskira otuđenje u njegovim *nesvetim obilicima*. Kritika neba pretvara se time u kritiku zemlje, *kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike*.

Ovo izlaganje — jedan prilog tome radu — nadovezuje se, prije svega, ne na original, nego na kopiju, na njemačku *filozofiju* države i prava, jedino iz razloga što se ona nadovezuje na *Njemačku*.

Ako bi se htjelo nadovezati na sam njemački *status quo*, iako na jedino pogodan način, tj. negativno, rezultat bi uvijek ostao *anahronizam*. Čak i poricanje naše političke sadašnjosti nalazi se kao zaprašena činjenica u istorijskoj ropotarnici modernih naroda. Ako poričem napudrane perčine, još uvijek imam nenapudrane perčine. Ako poričem njemačke prilike iz 1843. godine, nalazim se po francuskom računanju vremena jedva u 1789. godini, a još manje u žarištu sadašnjice.

Njemačka istorija se hvališe jednim pokretom koji nijedan narod na istorijskom nebu nije sproveo prije nje, niti

će učiniti kasnije. Mi smo, naime, učestvovali u restauracijama modernih naroda, a da nismo učestvovali u njihovim revolucijama. Mi smo bili restaurirani, prvo, jer su se drugi narodi usudili da dignu revoluciju i, drugo, što su drugi narodi trpjeli kontrarevoluciju, jedanput zato što su se naši gospodari bojali, a drugi put zato što se naši gospodari nisu bojali. Sa svojim pastirima na čelu mi smo se samo jednom nalazili u društvu slobode, *na dan njena pogreba*.

Škola, koja podlost današnjice opravdava podlošću jučerašnjice, škola koja proglašava buntovničkim svaki krik kmeta protiv knuta samo ako je knut star, postalo nasljednim, istorijskim knutom, škola kojoj istorija, kao bog Izraela svome sluzi Mojsiju, pokazuje samo svoj *a posteriori*, *ta istorijska pravna škola* izmislila bi zbog toga njemačku istoriju, kad sama ne bi bila pronalazak njemačke istorije. Ona, Šajlok ali Šajlok-lakej, zaklinje se na svaku funtu mesa koja je izrezana iz narodnog srca, na svoju priznanicu, svoju istorijsku priznanicu, svoju kršćansko-germansku priznanicu.

Nasuprot tome, dobrodušni entuzijasti, obožavaoci svega njemačkoga po krvi i slobodoumni po refleksiji, traže našu istoriju slobode s one strane naše istorije, u teutonskim prašumama. Ali čime se naša istorija slobode razlikuje od istorije slobode divljeg vepra, ako se ona može naći samo u šumama? Osim toga, poznato je: kako vičemo u šumu, tako odjekuje iz šume. Dakle, mir teutonskim prašumama!

Rat njemačkim prilikama! Svakako! One su *ispod nivoa istorije*, one su *ispod svake kritike*, ali one ostaju predmet kritike, kao što zločinac koji je ispod nivoa čovječnosti ostaje predmet *krvnika*. U borbi s njima kritika nije strast glave, ona je glava strasti. Ona nije anatomski nož, ona je oružje. Njen predmet je njen *neprijatelj* kojega ona ne želi opovrći, nego *uništiti*. Jer je duh tih prilika opovrgnut. Same po sebi one nisu objekti *vrijedni pažnje*, nego su *egzistencije* koliko prezrive toliko i prezrene. Kritici nije potrebno samosporazumijevanje s tim predmetom, jer je ona se njim načisto. Ona se ne prikazuje više kao *samosvrha*, nego još samo kao *sredstvo*. Njezin glavni patos je *indignacija*, njen glavni posao je *denuncijacija*.

Treba da se opiše uzajamni potmulji pritisak svih društvenih sfera jedne na drugu, opće i pasivno nezadovoljstvo,

ograničenost koja se upravo toliko priznaje koliko i ne priznaje, a sve to obuhvaćeno u okvirima jednoga sistema vladavine, koji, živeći od održanja svih bijeda, sam nije ništa drugo do *bijeda na vlasti*.

Kakav prizor! Podjela društva, koja se nastavlja u beskonačnost, na najrazličitije rase koje se suprostavljaju jedna drugoj s malim antipatijama, nečistim savjestima i grubom prosječnošću, s kojima, baš zbog njihova uzajamnog dvosmislenog i sumnjičavog stava, sa svima bez razlike, mada s različitim formalnostima, njihovi *gospodari* postupaju kao s *egzistencijama koje su im date u koncesiju*. I samu tu činjenicu da se nad njima *gospodari, vlada*, da ih *posjeduju*, one moraju da priznaju i ispovijedaju kao *koncesiju neba*. A na drugoj strani sami ti *gospodari*, čija je veličina u obrnutom razmjeru s njihovim brojem!

Kritika koja se bavi tim sadržajem jest kritika u *borbi*, a u borbi se ne radi o tome da li je protivnik plemenit, dostojan, *zanimljiv protivnik*, nego se radi o tome da se on *pogodi*. Radi se o tome da se Nijemcima ne dozvoli nijedan momenat samoobmane i rezignacije. Stvarni pritisak mora se učiniti još nesnosnijim na taj način što će mu se dodati svijest o pritisku, sramota još sramotnijom tako što će se objelodaniti. Svaka sfera njemačkog društva mora se opisati kao *partie honteuse*³ njemačkog društva, ti okamenjeni odnosi moraju se prisiliti na igranje na taj način što će im se otpjevati njihova vlastita melodija! Narod se mora učiti da se *uplaši* samoga sebe, da bi mu se ulila *hrabrost*. Time se ispunjava neotklonjiva potreba njemačkog naroda, a potrebe naroda su u suštini krajnji razlozi njihova zadovoljenja.

Čak i za savremene narode ne može ova borba protiv ograničenosti sadržaja njemačkog *statusa quo* biti bez interesa, jer je njemački *status quo* očito *dovršenje ancien régime*⁴, a *ancien régime* je *skriveni nedostatak moderne države*. Borba protiv njemačke političke sadašnjosti jest borba protiv prošlosti savremenih naroda, a uspomene na tu prošlost još uvijek ih opterećuju. Poučno je za njih da vide kako *ancien régime*, koji je kod njih doživio svoju *tragediju*, igra svoju *komediju* kao njemački fantom. *Tragična* je bila istorija *ancien régime* tako dugo dok je bio preegzistirajuća

³ sramni dio

⁴ Stari poredak, tj. prije 1789. godine

sila svijeta, a sloboda, naprotiv, bila pomisao pojedinca, jednom riječi tako dugo dok je on sam vjerovao i morao vjerovati u svoju opravdanost. Sve dotle dok se *ancien régime* kao postojeći svjetski poredak borio s jednim svijetom koji je tek nastajao, na njegovoj strani je bila svjetskoistorijska zabluda, ali nikakva lična zabluda. Zato je njegova propast bila tragična.

Nasuprot tome, sadašnji njemački poredak, anahronizam, flagrantna protivrječnost opće priznatim aksiomima, cijelom svijetu izložena ništavnost *ancien régime*a, samo još uobražava da vjeruje u samoga sebe i zahtijeva od svijeta da to isto uobražava. Kad bi on vjerovao u svoje vlastito biće, zar bi ga skrivao pod *prividom* jednog tuđeg bića i tražio svoj spas u licemjerstvu i sofizmu? Moderni *ancien régime* samo je još *komedijant* jednog svjetskog poretka čiji su *zbiljski heroji* umrli. Istorija je temeljita i prolazi mnoge faze kad sahranjuje jedan stari oblik. Posljednja faza jednog svjetskoistorijskog oblika jest njegova *komedija*. Grčki bogovi, koji su jednom već tragično bili smrtno ranjeni u Eshilovu »Okovanom Prometeju«, morali su još jednom komično umrijeti u Lukijanovim »Dijalogima«. Zašto ovakav tok istorije? Da bi se čovječanstvo *veselo* rastalo od svoje prošlosti. Ovo *veselo* istorijsko određenje tražimo za političke sile Njemačke.

Međutim, čim se sama *moderna* političko-socijalna zbiljnost podvrgne kritici, čim se, dakle, kritika uzdigne do istinskih ljudskih problema, nalazi se izvan njemačkog *statusa quo*, ili bi inače svoj predmet razmatrala *ispod* nivoa toga predmeta. Jedan primjer! Odnos industrije, uopće odnos svijeta bogatstva prema političkom svijetu, glavni je problem savremenog doba. U kom obliku počinje ovaj problem zanimati Nijemce? U obliku *zaštitnih carina, sistema prohibicije, nacionalne ekonomije*. Obožavanje svega njemačkoga prešlo je iz čovjeka u materiju, i tako su se jednoga jutra naši vitezovi pamuka i heroji željeza pretvorili u patriote. U Njemačkoj se, dakle, počinje priznavati suverenost monopola u unutrašnjosti na taj način što mu se daje *suverenost* prema van. Dakle, u Njemačkoj se sada počinje s onim što se u Francuskoj i Engleskoj počelo završavati. Stari truli poredak protiv koga su te zemlje teoretski u pobuni, i koji one još

samo podnose kao što se podnose lanci, pozdravljaju u Njemačkoj kao svitanje zore jedne lijepe budućnosti koja se jedva još usuđuje da iz *lukave*⁵ teorije pređe u najnepoštedniju praksu. Dok u Francuskoj i Engleskoj problem glasi: *politička ekonomija ili vladavina društva nad bogatstvom*, dotle u Njemačkoj glasi: *nacionalna ekonomija ili vladavina privatnog vlasništva nad nacionalnošću*. U Francuskoj i Engleskoj treba, dakle, ukinuti monopol koji se razvio do svojih krajnjih konzekvencija; u Njemačkoj treba ići do krajnjih konzekvencija monopola. Tamo se radi o rješenju, a ovdje tek o sukobu. To je dovoljan primjer za *njemački* oblik savremenih problema, primjer kako je naša istorija, slično nevještom regrutu, imala dosad samo zadatak da ponavlja otrcane priče.

Dakle, ako *cjelokupni* njemački razvoj ne bi izišao izvan njemačkog *političkog* razvoja. Nijemac bi mogao učestvovati u problemima sadašnjice najviše onoliko koliko u njima može učestvovati jedan *Rus*. Samo ako pojedinac nije vezan granicama nacije, cijela nacija još je manje oslobođena oslobođenjem jedne individue. Skiti se nisu ni koraka primakli grčkoj kulturi zato što je Grčka među svoje filozofe ubrajala i jednog Skita.

Na sreću, mi Nijemci nismo Skiti.

Kao što su stari narodi doživljavali svoju predistoriju u imaginaciji, u *mitologiji*, tako smo mi Nijemci doživljavali svoju kasniju istoriju u mislima, u *filozofiji*. Mi smo *filozofski* savremenici sadašnjice, a da nismo njeni *istorijski* savremenici. Njemačka je filozofija idealno produženje njemačke istorije. Ako mi, dakle, umjesto *oeuvres incomplètes*⁶ naše realne istorije kritiziramo *oeuvres posthumes*⁷ naše idealne istorije, filozofiju, onda je naša kritika u središtu pitanja o kojima sadašnjica veli: *that is the question*⁸. Ono što je kod naprednih naroda *praktično* razilaženje s modernim državnim prilikama, to je u Njemačkoj, gdje to stanje još niti ne

⁵ Igra riječi: »*listige* Theorie« (»*lukava* teorija«) — aluzija na njemačkog ekonomista Fridriha Lista, propovjednika krajnjeg protekcionizma.

⁶ Nedovršeno djelo

⁷ Posmrtna djela

⁸ To je pitanje

postoji, najprije *kritičko* razilaženje s filozofskim odrazom toga stanja.

Njemačka filozofija prava i države jedina je njemačka istorija koja stoji *al pari* sa službenom modernom sadašnjicom. Stoga njemački narod mora ovu istoriju snova povezati sa svojim postojećim prilikama i podvrći kritici ne samo ovo postojeće stanje, nego istovremeno i njegov apstraktni nastavak. Njegova budućnost ne može se *ograničiti* ni na neposrednu negaciju njegova realnog, niti na neposredno izvršenje njegova idealnog državnog i pravnog stanja, jer se neposredna negacija njegova realnog stanja sadrži u njegovu misaonu stanju, a neposredno izvršenje njegova idealnog stanja već se gotovo *preživjelo* u shvaćanju susjednih naroda. Stoga *praktička* politička partija u Njemačkoj s pravom zahtijeva *negaciju filozofije*. Njena se greška ne sastoji u tome zahtjevu, nego u ostajanju kod toga zahtjeva koji ona niti ozbiljno provodi, niti ga može provesti. Ona vjeruje da ovu negaciju može izvršiti na taj način što filozofiji okreće leđa i okrenute glave mrmlja o njoj nekoliko srditih i banalnih fraza. Uslijed svog ograničenog horizonta ona ne ubraja filozofiju u krug *njemačke* zbiljnosti, ili uobražava da je ona čak *ispod* njemačke prakse i ispod teorija koje joj služe. Vi zahtijevate da treba nadovezati na *zbiljske klice života*, ali zaboravljate da je zbiljska klica života njemačkog naroda bujala dosad samo u njegovoj *lubanji*. Jednom riječi: *vi ne možete filozofiju ukinuti a da je ne ostvarite*.

Istu grešku, samo s *obrnutim* faktorima, počinila je *teoretska* politička partija koja vodi porijeklo od filozofije.

Ona je uočila u sadašnjoj borbi *samo kritičku borbu filozofije s njemačkim svijetom*, a nije pomislila da i sama *dosadašnja filozofija* pripada ovome svijetu i da je njegova, iako idealna, *dopuna*. Kritička prema svome protivniku, ona se držala nekritički prema samoj sebi, jer je polazila od *pretpostavki* filozofije i ostajala kod njenih datih rezultata, ili je s druge strane donijete zahtjeve i rezultate izdavala za neposredne zahtjeve i rezultate filozofije, iako ove — pretpostavljajući njihovo opravdanje — možemo, naprotiv, dobiti samo *negacijom dosadašnje filozofije*, filozofije kao filozofije. Zadržavamo sebi pravo da dademo detaljniji opis ove partije. Njen osnovni nedostatak može se svesti na ovo: *ona je mislila da može ostvariti filozofiju a da je ne ukine*.

Kritika *njemačke filozofije države i prava*, kojoj je Hegel dao najdosljedniji, najbogatiji i posljednji oblik, jest oboje: kako kritička analiza savremene države i s njom povezane zbiljnosti, tako i odlučna negacija cjelokupnog *dosadašnjeg načina njemačke političke i pravne svijesti*, čiji je najugledniji, najuniverzalniji, na rang *nauke* uzdignuti izraz upravo sama *spekulativna filozofija prava*. Ako je samo u Njemačkoj bila moguća spekulativna filozofija prava, to apstraktno, nadosjetilno *mišljenje* o modernoj državi, čija zbiljnost ostaje onaj svijet, makar taj svijet ležao samo s onu stranu Rajne: to je, obrnuto, upravo tako bila moguća *njemačka* misaona slika o modernoj državi, koja apstrahira od *zbiljskog čovjeka*, samo zato što i ukoliko sama savremena država apstrahira od *zbiljskog čovjeka*, ili zadovoljava *cijelog čovjeka* samo na imaginaran način. Nijemci su u politici *mislili* ono što su drugi narodi *činili*. Njemačka je bila njihova *teorijska savjest*. Apstraktnost i oholost njenog mišljenja išla je u korak s jednostranošću i nezgrapnošću njene zbiljnosti. Dakle, ako *status quo njemačkog državnog uređenja* izražava *dovršenje ancien régimea*, tog kolca u tijelu moderne države, onda *status quo njemačke nauke o državi* izražava *nesavršenost savremene države*, trošnost samog njenog tijela.

Već kao odlučni protivnik dosadašnjeg načina *njemačke* političke svijesti, kritika spekulativne filozofije prava ne nalazi svoj cilj u samoj sebi, već u *zadacima* za čije rješenje postoji samo jedno sredstvo: *praksa*.

Postavlja se pitanje: može li Njemačka doći do prakse *à la hauteur des principes*⁹, tj. do *revolucije* koja će je podići ne samo na *službeni nivo* savremenih naroda, nego na *ljudsku visinu* koja će biti neposredna budućnost ovih naroda?

Oružje kritike svakako ne može zamijeniti kritiku oružja, materijalna sila mora biti oborena materijalnom silom, ali i sama teorija postaje materijalna sila kad zahvati mase. Teorija je sposobna da zahvati mase čim ukazuje *ad hominem*¹⁰, a ona ukazuje *ad hominem* čim postane radikalna. Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu. A korijen

⁹ Na visini principa

¹⁰ Na čovjeka

čovjeka jest čovjek sam. Očigledan dokaz za radikalizam njemačke teorije, dakle za njenu praktičku energiju, jest njeno polaženje od odlučnog, *pozitivnog* prevladavanja religije. Kritika religije završava učenjem da je *čovjek najviše biće za čovjeka*, dakle, *kategoričkim imperativom: da se sruše svi odnosi* u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće, odnosi koji se ne mogu bolje opisati nego uzvikom jednog Francuza prilikom projektiranja poreza na pse: jadni psi! S vama žele postupati kao s ljudima!

Čak i istorijski, teorijska emancipacija ima za Njemačku specifično praktično značenje. Naime, *revolucionarna* prošlost Njemačke je teorijska, to je *reformacija*. Kao što je onda revolucija počela u glavi *kaluđera*, tako danas počinje u glavi *filozofa*.

Luter je svakako pobijedio ropstvo iz *pobožnosti*, jer je na njegovo mjesto stavio ropstvo iz *uvjerenja*. On je slomio vjeru u autoritet, jer je restaurirao autoritet vjere. On je popove pretvorio u laike, jer je laike pretvorio u popove. On je čovjeka oslobodio vanjske religioznosti, jer je religioznost učinio njegovom unutrašnjošću. On je tijelo oslobodio lanaca, jer je lancima okovao srce.

Ali, ako protestantizam nije bio pravo rješenje, on je bio pravo postavljanje zadatka. Laik se sada nije morao boriti s *popom izvan sebe*, on se morao boriti sa svojim vlastitim *unutrašnjim popom*, sa svojom *popovskom prirodom*. I ako je protestantsko pretvaranje njemačkih laika u popove emancipiralo laičke pape, *kneževe* s njihovim klerom, privilegirane i filistre, onda će filozofsko pretvaranje popovskih Nijemaca u ljude emancipirati *narod*. Ali kao što emancipacija nije zastala kod kneževa, tako ni *sekularizacija* dobara neće zastati kod *pljačke crkava*, što je osobito provela u djelo licemjerna Pruska. Tada se seljački rat, najradikalnija činjenica njemačke istorije, razbio na teologiji. Danas, kad je razbijena sama teologija, naš *status quo*, najneslobodnija činjenica njemačke istorije, razbiće se na filozofiji. Uoči reformacije službena Njemačka bila je najpokorniji sluga Rimu. Uoči svoje revolucije ona je pokorni sluga onih koji su manji od Rima, Prusa i Austrije, junkera i filistara.

Međutim, čini se da *radikalnoj* njemačkoj revoluciji stoji nasuprot glavna teškoća.

Revolucijama je, naime, potreban *pasivan* elemenat, *materijalna osnova*. Teorija se u jednom narodu uvijek samo utoliko ozbiljuje ukoliko je ozbiljenje njegovih potreba. Da li će sada ogromnom razdoru između zahtjeva njemačkih misli i odgovora njemačke zbiljnosti odgovarati isti razdor građanskog društva s državom i sa samim sobom? Da li će teorijske potrebe biti neposredno praktičke potrebe? Nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli.

Ali Njemačka nije istovremeno sa savremenim narodima dostigla srednje stupnjeve političke emancipacije. Čak ni stupnjeve koje je teorijski prevladala praktički još nije postigla. Kako bi ona trebala jednim *salto mortale* da preskoči ne samo svoje vlastite prepreke, nego istovremeno i prepreke savremenih naroda, prepreke koje mora u zbiljnosti osjetiti kao oslobođenje od svojih zbiljskih prepreka i cilj kome mora da teži? Radikalna revolucija može biti samo revolucija radikalnih potreba, čije pretpostavke i mjesta rođenja, čini se, baš nedostaju.

Ali, ako je Njemačka pratila razvoj savremenih naroda samo apstraktnom djelatnošću mišljenja, ne učestvujući aktivno u zbiljskim borbama toga razvoja, ona je s druge strane dijelila *patnje* toga razvoja, ne dijeleći njegove užitke, niti njegova djelomična zadovoljstva. Apstraktnoj djelatnosti na jednoj strani odgovara apstraktna patnja na drugoj. Stoga će se Njemačka prije nego što je ikada stajala na nivou evropske emancipacije naći jednoga dana na nivou evropskog rasula. Ona će se moći uporediti s *fetišistom* koji vene od bolesti kršćanstva.

Ako najprije promatramo *njemačke vlade*, onda nalazimo da uslijed vremenskih odnosa, uslijed položaja Njemačke, uslijed stanovišta njemačkog obrazovanja, napokon, gonjene svojim vlastitim sretnim instinktom, one kombiniraju *civilizirane nedostatke modernog svijeta država*, čije prednosti nemamo, s *barbarskim nedostacima ancien régimea* kojih imamo u izobilju, tako da Njemačka mora sve više participirati, ako ne u razumu, a ono barem u nerazumnosti državnih oblika koji su izvan područja njenog *statusa quo*. Postoji li, npr., na svijetu zemlja koja kao tzv. konstitucionalna Njemačka tako naivno dijeli sve iluzije konstitucionalnog državnog uređenja, ne dijeleći njegove realnosti. Ili, nije

li to nužno bila domišljatost njemačke vlade da spoji patnje cenzure s patnjama francuskih septembarskih zakona koji pretpostavljaju slobodu štampe! Kao što su se u rimskom Panteonu našli *bogovi* svih nacija, tako će se u svetom rimskom njemačkom carstvu naći *grijesi* svih obilika države. Da li će ovaj eklekticizam doseći dosad neslućenu visinu, zato jamči osobito *političko-estetska proždrljivost* jednog njemačkog kralja, koji namjerava da igra sve uloge kraljevstva, kako feudalnoga tako i birokratskoga, kako apsolutnoga tako i konstitucionalnoga, kako autokratskoga tako i demokratskoga, ako ne u osobi naroda, onda barem u *vlastitoj osobi*, ako ne za narod, onda barem za *samoga sebe*. *Njemačka*, kao *nedostatak političke savremenosti koji se konstituirao u svoj posebni svijet*, neće moći porušiti specifično njemačke prepreke, a da ne poruši opće prepreke političke sadašnjice.

Za Njemačku nije utopijski san *radikalna* revolucija, *općečovječanska emancipacija*, nego, naprotiv, djelomična, *samo* politička revolucija, revolucija koja ostavlja stupove kuće. Na čemu se zasniva djelomična, samo politička revolucija? Na tome što se jedan *dio građanskog društva* emancipira i dospijeva do *opće* vlasti, na tome što jedna određena klasa poduzima opću emancipaciju društva iz svoga *posebnog položaja*. Ova klasa oslobađa cijelo društvo, ali samo pod pretpostavkom da se cijelo društvo nalazi u položaju ove klase, npr. da ima ili da po volji može steći novac i obrazovanje.

Nijedna klasa građanskog društva ne može igrati ovu ulogu a da ne izazove u sebi i u masi trenutak entuzijazma, trenutak kad se bratimi i stapa s društvom uopće, kad se zamjenjuje s njim i kada je društvo osjeća i priznaje kao svoga *općeg predstavnika*, trenutak kad su njeni zahtjevi i prava uistinu prava i zahtjevi samoga društva, kad je ona zaista glava i srce društva. Samo u ime općih prava društva može jedna posebna klasa polagati pravo na opću vlast. Za osvajanje ovog emancipatorskog položaja, a time i za političko iskorištavanje svih sfera društva u interesu vlastite sfere, nisu dovoljni samo revolucionarna energija i duhovno osjećanje svoje vrijednosti. Da bi se *revolucija jednog naroda i emancipacija jedne posebne klase* građanskog društva poklapale, da bi *jedan* stalež važio kao stalež cijeloga društva, zato se moraju, obrnuto, svi nedostaci društva koncentrirati

u jednoj drugoj klasi, zato mora jedan određeni stalež biti stalež opće smetnje, otjelovljenje općih prepreka, zato mora jedna posebna socijalna sfera važiti *kao notorni zločin* cijeloga društva, tako da se oslobođenje od te sfere pojavljuje kao opće samooslobođenje. Da bi *jedan* stalež bio *par excellence*¹¹ stalež oslobođenja, zato mora, obrnuto, jedan drugi stalež očigledno biti stalež podjarmljivanja. Opće negativno značenje francuskog plemstva i francuskog klera uvjetovalo je opće pozitivno značenje *buržoazije*, klase koja je s njima neposredno graničila i koja im se suprotstavljala.

Ali svakoj posebnoj klasi u Njemačkoj manjka ne samo dosljednost, oštrina, hrabrost, bezobzirnost, što bi je označilo kao negativnog predstavnika društva. Upravo isto tako nedostaje svakom staležu ona širina duše, koja se, makar samo trenutno, identificira s narodnom dušom, ona genialnost koja materijalnu silu oduševljava za osvajanje političke vlasti, ona revolucionarna smjelost koja protivniku dobacuje prkosnu parolu: *ja sam ništa, a morao bih biti sve*. Glavnu osnovu njemačkog morala i poštenja, ne samo individue, nego i klasa, čini, naprotiv, onaj *suzdržani egoizam* koji ističe svoju ograničenost i dopušta da se ona ističe protiv njega. Stoga odnos različitih sfera njemačkog društva nije dramski nego epski. Svaka od njih počinje postajati svjesna sebe i smještati se pored drugih sa svojim posebnim zahtjevima, ne onda kada je ugnjetavaju, nego čim bez njenog sudjelovanja uvjeti vremena stvore društvenu podlogu, na koju ona sa svoje strane može vršiti pritisak. Čak *moralni ponos njemačke srednje klase* zasniva se samo na svijesti da je ona opći predstavnik filistarske prosječnosti svih ostalih klasa. Stoga nisu samo njemački kraljevi ti koji *mal-à-propos*¹² dospijevaju na prijestolje, nego svaka sfera građanskog društva doživljava poraz prije nego što je slavila pobjedu, razvija svoju vlastitu prepreku prije nego što je savladala prepreku koja joj se suprotstavlja, ističe svoju uskogrudnost prije nego što je mogla istaći svoju veliku dušnost, tako da čak i prilika za veliku ulogu uvijek prije prođe nego što je postojala, tako da se svaka klasa, čim počne borbu s klasom koja se nalazi iznad nje, zapliće u

¹¹ U pravom smislu riječi

¹² u nezgodan čas

borbu koja je ispod nje. Stoga se kneževstvo nalazi u borbi s kraljevstvom, birokrat u borbi s plemstvom, bourgeois¹³ u borbi sa svima njima, dok proleter već počinje da ulazi u borbu protiv bourgeoisa. Srednja klasa jedva se usuđuje da sa svoga stanovišta prihvati misao o emancipaciji, a razvoj društvenih prilika, kao i napredak političke teorije ukazuju već da je samo ovo stanovište zastarjelo, ili je bar problematično.

U Francuskoj je dovoljno da čovjek nešto jest, pa da želi da bude sve. U Njemačkoj čovjek ne smije biti ništa, ako ne želi da se odrekne svega. U Francuskoj je djelomična emancipacija osnova univerzalne emancipacije. U Njemačkoj je univerzalna emancipacija *conditio sine qua non*¹⁴ svake djelomične. U Francuskoj mora zbiljnost roditi potpunost slobodu, a u Njemačkoj slobodu mora roditi nemogućnost postepenog oslobađanja. U Francuskoj je svaka klasa naroda *politički idealist* i ne osjeća se najprije kao posebna klasa, nego kao predstavnik socijalnih potreba uopće. Dakle, uloga *emancipatora* prelazi redom u dramatskom kretanju na različite klase francuskog naroda, dok napokon ne stigne do klase koja više ne ozbiljuje društvenu slobodu pod pretpostavkom izvjesnih uvjeta koji leže izvan čovjeka, a koje je ipak stvorilo ljudsko društvo, nego, naprotiv, organizira sve uvjete ljudske egzistencije pod pretpostavkom društvene slobode. U Njemačkoj, naprotiv, gdje je praktički život jednako tako bez duha, kao što je duhovni život nepraktičan, nijedna klasa građanskog društva nema ni potrebu ni sposobnost za opću emancipaciju, dok na to ne bude prisiljena svojim *neposrednim* položajem, *materijalnom* nužnošću, samim *svojim* lancima.

Gdje je, dakle, *pozitivna* mogućnost njemačke emancipacije?

Odgovor: U formiranju jedne klase vezane *radikalnim lancima*, klase građanskog društva koja nije klasa građanskog društva, staleža koji je raspad svih staleža, sfere koja posjeduje univerzalni karakter svojim univerzalnim patnjama i koja ne traži nikakvo *posebno pravo*, jer joj nije učinjena nikakva *posebna nepravda*, nego *nepravda uopće*, koja

¹³ građanin

¹⁴ neophodan uvjet

se više ne može pozivati na *istorijsko*, nego samo na *čovje-
čansko* pravo, koja se ne nalazi u jednostranoj suprotnosti
prema posljedicama njemačkog državnog uređenja, nego u
svestranoj suprotnosti prema pretpostavkama toga uređenja,
napokon, jedna sfera koja se ne može emancipirati a da se
ne emancipira od svih ostalih sfera društva i da time ne
emancipira sve ostale sfere društva, koja je jednom riječi
potpuni gubitak čovjeka, koja, dakle, može sebe zadobiti
samo *potpunim ponovnim zadobivanjem* čovjeka. Ovo ra-
spadanje društva u obliku posebnog staleža jest *proletarijat*.

Proletarijat počinje nastajati u Njemačkoj tek uslijed
prodiranja *industrijskog* pokreta, jer se proletarijat ne stva-
ra *prirodno nastalim*, nego *vještački proizvedenim* siroma-
štvom, ne od ljudske mase koja je pritisnuta mehanički,
težinom društva, nego od ljudske mase koja je proizašla iz
njegova *akutnog raspadanja*, prvenstveno iz raspadanja sred-
njeg staleža, iako u njegove redove kao što se po sebi razu-
mije, postepeno ulaze i prirodno nastala sirotinja i kršćan-
sko-germanski kmetski stalež.

Kad proletarijat objavljuje *raspadanje dosadašnjeg
svjetskog poretka*, onda on izražava samo *tajnu svoga vlasti-
tog postojanja*, jer on je *faktičko* raspadanje ovog svjetskog
poretka. Kad proletarijat zahtijeva *negaciju privatnog vla-
sništva*, tada on uzdiže samo kao *princip društva* ono što je
društvo uzdiglo kao *svoj princip*, što je u *njemu* već utje-
lovljeno kao negativni rezultat društva, bez njegova sudje-
lovanja. U odnosu na svijet koji nastaje proleter se tada
nalazi u istom pravu u kojem se nalazi *njemački kralj u*
odnosu na nastali svijet kad narod naziva *svojim* narodom,
a konja *svojim* konjem. Proglašavajući narod svojom privat-
nom svojinom, kralj samo izražava da je privatni posjednik
kralj.

Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje *materijal-
no* oružje, tako proletarijat nalazi u filozofiji svoje *duhovno*
oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno
narodno tlo, izvršiće se emancipacija *Nijemaca u ljude*.

Rezimirajmo rezultat: Jedino *praktički* moguće oslobo-
đenje Njemačke jest oslobođenje na stanovištu *one* teorije
koja čovjeka proglašava najvišim bićem čovjeka. Emanci-
pacija od *srednjeg vijeka* moguća je u Njemačkoj samo kao

istovremena emancipacija od *djelomičnih* prevladavanja srednjega vijeka. U Njemačkoj ne može biti uništena *nijedna* vrsta ropstva a da se ne uništi *svako* ropstvo. Temeljita Njemačka ne može se revolucionirati a da se ne revolucionira iz *osnove*. *Emancipacija Nijemaca je emancipacija čovjeka*. Glava te emancipacije jest *filozofija*, a njeno srce *proletarijat*. Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ozbiljenja filozofije.

Kad budu ispunjeni svi unutrašnji uvjeti, *njemačko uskrsnuće* biće objavljeno *snažnom pjesmom galskog pijetla*.

Objavljeno u »Deutsch-französische

Jahrbücher«, Paris 1844.

(Preveo Stanko Bošnjak

redaktor Predrag Vranicki.)

Karl Marks

Friedrich Engels

NJEMAČKA IDEOLOGIJA

Kritika najnovije njemačke filozofije

u njenim reprezentativnim

Pozerbahu, B. Baueru i Stirneru

i njemačkog socijalizma

u njegovim različitim pravcima

Karl Marks
Fridrih Engels

Karl Marks

Fridrih Engels

NJEMAČKA IDEOLOGIJA

*Kritika najnovije njemačke filozofije
u njenim reprezentantima
Fojerbahu, B. Baueru i Štirneru,
i njemačkog socijalizma
u njegovim različitim prorocima*

Karl Marx
Friedrich Engels

NJEMAČKA IDEOLOGIJA

Kritika najnovije njemačke filozofije
u njenim reprezentativnim
Pojavama, B. Bauer i Schlegel,
i njemačkog socijalizma
u njegovim različitim pravcima

Ovaj prvi dio »Njemačke ideologije« preveden je po knjizi: »Karl Marx, Friedrich Engels, Historisch-kritische Gesamtausgabe«, Erste Abteilung, Band 5, Marx-Engels Verlag, Berlin 1932.

PREDGOVOR

Ljudi su dosad neprestano stvarali krive predodžbe o samima sebi, o tome što su, ili što bi trebalo da budu. Svoje odnose uređivali su prema svojim predodžbama o bogu, o normalnom čovjeku, itd. Proizvodi njihove glave prerasli su njihovu glavu. Oni, tvorci, poklekli su pred svojim tvorevina. Oslobodimo ih utvarâ, ideja, dogmi, imaginarnih bićâ, pod jarmom kojih oni kržljave. Pobunimo se protiv ove vladavine misli. Naučimo ih da ove izmišljotine zamijene mislima koje odgovaraju suštini čovjeka — kaže jedan, da se prema njima odnose kritički — govori drugi, da ih sebi izbiju iz glave — dodaje treći, i — postojeća stvarnost će se srušiti.

Ove bezazlene i djetinjaste fantazije čine jezgru novije mladohegelovske filozofije, koju u Njemačkoj ne dočekuje samo publika s užasom i strahopoštovanjem, nego i sami *filozofski heroji* govore sa svečanom sviješću o njenoj svjet-skoprevratničkoj opasnosti i zločinačkoj bezobziranosti. Prvi svezak ove publikacije ima svrhu da raskrinka ove ovce koje se smatraju vukovima, i koje takvima drže, i da pokaže kako one svojim filozofskim blejanjem samo ponavljaju predodžbe njemačkih građana, kako hvalisanja ovih filozofskih tumača samo odražavaju mizeriju stvarnog njemačkog stanja. Ona ima svrhu da blamira i diskreditira filozofsku borbu sa sjenama stvarnosti, koja tako pristaje sanjalačkom i pospanom njemačkom narodu.

Jedan odvažan čovjek uobrazio je jednom da se ljudi utapaju u vodi samo zato što su bili opsjednuti *mišlju o težini*. Kad bi ovu predodžbu izbili sebi iz glave na taj način što bi je proglasili praznovjernom ili religioznom, onda bi

bili izvan svake opasnosti od utapanja. Cijelog svoga života pobijao je iluziju o težini, o čijim mu je štetnim posljedicama svaka statistika dostavljala mnogobrojne nove dokaze. Ovaj junak bio je tip novih njemačkih revolucionarnih filozofa.

PREDGOVOR

Ljudi su do sad neprestano stvarali nove predodžbe o samima sebi, o tome što su, ili što bi trebalo da budu. Svoje odnose navedli su prema svojim predodžbama o bogu, o normalnom čovjeku, itd. Proizveli njihove glave prešli su njihovom glavom. Oni, tvorci, pokušali su pred svojim tvorci nam. Oslobođimo ih stvar, ideja, dogma, imaginarnih bića, pod jarmom kojih oni kriju. Pobunimo se protiv ove stvarne misli. Načuno ih da ove izmišljotine karmene mišlja koje odgovaraju našim čovjeku — kaže jedan, da se prema njima odnose kritički — govori drugi, da ih sebi izdijeli iz glave — dodaje treći, i — postojeća stvarnost će se stvoriti.

Ove berzane i ojetljive fantazije čine jezgu novije mladobogolovske filozofije, koju u Njemačkoj ne dočekuje samo publika s mišom i strahopoštovanjem, nego i sami filozofski kreveti govore sa svečanom svjedočom o njenoj svijetloj skopiranoj opasnosti i zločinu. Prvi svezak ove publikacije ima svrhu da razotkrije ove koje se stvaraju u krevetu, i koje takvima dize, i da pokaže kako one svojim filozofskim djelanjem samo ponavljaju predodžbe njemačkih građana, kako hvatanja ovih filozofskih tumača samo održavaju mišlju stvarnog njemačkog stanja. Ona ima svrhu da planira i diskreditira filozofsku borbu sa stvarnom stvarnošću, koja tako grataje anjalskom i pospanom njemačkom narodu.

Jedan odvažan čovjek uočio je jednom da se ljudi utapaju u vodi samo zato što su bili opsjednuti mišlju o težini. Kad bi oni gledali u glavu, da su oni, da bi se iz njih izbacila ta težina, onda bi se izbacili i oni.

FOJERBAH

PRVI DIO

FOJERBAH

Suprotnost materijalističkog i idealističkog shvaćanja

(UVOD)

Seo se to, kako se pr...

Radi se u svakom slučaju o jednom zanimljivom događaju o procesu truljenja općeg duha. Kada je ego...

smisla posljednja ikona. Iste, raspli su se različiti nastavni...

dijelovi ovog kaput monumentalnog, stupi se u nove vrste i stvo...

riji nove stvarnosti. Hiperbolni idealizmi, koji su do sada...

živjeti od ekvivalencije apstraktnog duha. Iste su se shi...

na nove vrste. Iste se u najvećem mogućem mjerilu ba...

vio prodaju ovog duha. Iste su je pripre. To nije moglo pro...

ti bez konkurencije. Ona je u početku vođena prilično gradim...

ski i solidno. Kasnije, kad je njemačko tržište bilo zasićeno...

a roba i porud svoga truda nije našla odazv na svjetskom...

tržištu, cijeli posao je po njemačkom očigledno bio polvaren

Uzviš agor polje. Ojagor agor živu
pobijao je ihu o teli, o teli o teli
kao svaka statiska dostavila nove dokaza.
Ovaj junak bio je up novih revolucijah
filozofa.

PRVI DIO

PRVI DIO

POJERBAH

Suprotnost materijalističkog

i idealističkog shvaćanja

(UVOD)

I

FOJERBAH

Kako javljaju njemački ideolozi, Njemačka je posljednjih godina izvršila besprimjeran prevrat. Proces raspadanja Hegelova sistema, koji je počeo sa Štrausom, razvio se u svjetsko previranje u koje su uvučene sve »sile prošlosti«. U općem haosu stvorene su snažne države, da bi uskoro zatim opet propale, trenutno su izronili heroji, da bi opet od hrabrih i moćnijih suparnika bili bačeni u tamu. To je bila revolucija, prema kojoj je Francuska revolucija dječja igra, to je bila svjetska borba, prema kojoj borbe dijadoha izgledaju sasvim sićušne. S nečuvenom žurbom jedni su principi potiskivali druge, jedni heroji misli zbacivali druge, i za tri je godine (1842—1845) u Njemačkoj bilo očišćeno više nego ranije za tri stoljeća.

Sve se to, kako se priča, dogodilo u oblasti čiste misli.

Radi se u svakom slučaju o jednom interesantnom događaju: o procesu truljenja apsolutnog duha. Kada je uga snula posljednja iskra života, raspali su se različiti sastavni dijelovi ovog caput mortuuma¹, stupili su u nove veze i stvorili nove supstancije. Filozofski industrijalci, koji su dosad živjeli od eksploatacije apsolutnog duha, bacili su se sada na nove veze. Svaki se s najvećom mogućom marljivošću bavio prodajom onog dijela koji mu je pripao. To nije moglo proći bez konkurencije. Ona je u početku vođena prilično građanski i solidno. Kasnije, kad je njemačko tržište bilo zasićeno, a roba i pored svoga truda nije našla odaziv na svjetskom tržištu, cijeli posao je po njemačkom običaju bio pokvaren

¹ lešina

tvorničkom škart proizvodnjom, pogoršanjem kvaliteta, falsificiranjem sirovina, krivotvorenjem etiketa, fiktivnim kupnjama, prevarama s mjenicama i kreditnim sistemom lišenim svake realne osnove. Konkurencija se pretvorila u ogorčenu borbu, koju nam sada slave i konstruiraju kao prevrat od svjetsko-istorijskog značenja, kao proizvođača golemih rezultata i dostignuća.

Da bi se pravilno ocijenilo ovo filozofsko šarlatanstvo, koje čak u grudima uvaženog njemačkog građanina pobuđuje ugodan nacionalni osjećaj, da bi postala očigledna sićušnost i lokalna ograničenost cijelog ovog mladohegelovskog pokreta, a osobito da bi se pokazao tragikomičan kontrast između stvarnih nastojanja ovih heroja i iluzija o ovim nastojanjima, potrebno je da se cijela ova galama pogleda jednom sa stajališta koje se nalazi izvan Njemačke.

A. IDEOLOGIJA UOPĆE, OSOBITO NJEMAČKA

Njemačka kritika nije sve do svojih najnovijih napora napustila tlo filozofije. Daleko od toga da istražuje svoje općefilozofske pretpostavke, sva su njena pitanja izrasla na tlu jednog određenog filozofskog sistema, i to — Hegelova. Ne samo u njenim odgovorima, nego je i u samim njenim pitanjima ležala mistifikacija. Ova zavisnost od Hegela razlog je što nijedan od ovih novijih kritičara nije ni pokušao da dade obuhvatnu kritiku Hegelova sistema, iako svaki od njih tvrdi da je Hegela prevladao. Njihova polemika protiv Hegela i međusobno ograničava se na to da svaki izdvaja jednu stranu Hegelova sistema i ovu onda upravlja kako protiv cijelog sistema, tako i protiv onih strana koje su drugi izdvojili. U početku su izdvajali čiste, nepatvorene Hegelove kategorije kao što su supstancija i samosvijest, zatim su profanirali te kategorije svjetovnim imenima kao, npr. rod, jedini, čovjek, itd.

Cijela njemačka filozofska kritika od Štrausa do Štirnera ograničava se na kritiku *religioznih* predodžbi. Kao polazna tačka služila je stvarna religija i prava teologija. U toku daljnjeg razvitka različito se određivalo što je religiozna svijest, religiozna predodžba. Napredak se sastojao u tome što su to tobožnje vladajuće metafizičke, političke, pravne, moralne i druge predodžbe također supsumirane pod

sferu religioznih ili teoloških predodžbi; što je politička, pravna, moralna svijest također proglašena religioznom ili teološkom sviješću, a politički, pravni, moralni čovjek, u posljednjoj instanci »čovjek *uopće*« proglašen religioznim. Vlast religije se pretpostavljala. Malo po malo, svaki je vladajući odnos bio proglašen religijskim odnosom i preobraćen u kult — u kult prava, države, itd. Svagdje se imalo posla samo s dogmama i vjerovanjem u dogme. Svijet je u sve većoj mjeri kanoniziran, dok ga napokon prečasni sveti Maks nije en bloc proglasio svetim i time mogao okončati s njime jednom zauvijek.

Starohegelovci su sve *shvatili* čim je to bilo svedeno na jednu Hegelovu logičku kategoriju. Mladohegelovci su sve *kritizirali*, podmećući svemu religiozne predodžbe, ili su, pak, sve proglašavali teološkim. Mladohegelovci su se slagali sa starohegelovcima u vjeri da u postojećem svijetu vladaju religija, pojmovi, opće. Samo se jedni bore protiv te vladavine kao protiv uzurpacije, dok je drugi slave kao zakonitu.

S obzirom na to da mladohegelovci smatraju predodžbe, misli, pojmove i uopće proizvode svijesti, koju su oni sami osamostalili, pravim okovima ljudi, upravo kao što ih starohegelovci proglašuju pravim vezama ljudskog društva, to je razumljivo da mladohegelovci treba da se bore jedino protiv ovih iluzija svijesti. Budući da su prema njihovoj fantaziji odnosi ljudi, cjelokupno njihovo djelovanje, njihovi okovi i ograde proizvodi njihove svijesti, to mladohegelovci postavljaju konzekventno na njih moralni zahtjev da svoju sadašnju svijest zamijene ljudskom kritičkom ili egoističkom sviješću, i da na taj način odstrane svoje ograde. Ovaj zahtjev za izmjenom svijesti svodi se na zahtjev drugačije intepretacije postojećega, tj. da se ono prizna pomoću jedne druge interpretacije. Mladohegelovski ideolozi su usprkos svojim, tobože »svjetskopotresnim« frazama najveći konzervativci. Najmlađi među njima našli su pravi izraz za svoju djelatnost tvrdeći da se bore samo protiv »frazu«. Oni samo zaboravljaju da samim ovim frazama ne suprotstavljaju ništa osim fraza, i da ne pobijaju stvarni svijet, ako se bore samo protiv fraza toga svijeta. Jedinu rezultati do kojih je mogla dovesti ova kritika bila su neka, i k tome još jednostrana, historijsko-religijska objašnjenja o kršćanstvu; sve ostale njihove tvrdnje predstavljaju samo daljnja ukrašava-

nja njihove pretenzije da su ovim beznačajnim objašnjenjima pružili svjetskoistorijska otkrića.

Nijednom od ovih filozofa nije uopće palo na pamet da postavi pitanje o vezi njemačke filozofije s njemačkom stvarnošću, o vezi njihove kritike s njihovom vlastitom materijalnom okolinom.

Pretpostavke s kojima mi počinjemo nisu proizvoljne, nisu dogme, to su stvarne pretpostavke, od kojih se može apstrahirati samo u mašti. To su stvarne individue, njihova djelatnost i njihovi materijalni životni uvjeti kako zatečeni, tako i njihovim vlastitim djelovanjem stvoreni. Ove pretpostavke mogu se, dakle, konstatirati čisto empirijskim putem.

Prva je pretpostavka cijele ljudske istorije, naravno, egzistencija živih ljudskih individua. Prvo činjenično stanje koje treba konstatirati jest, dakle, tjelesna organizacija ovih individua i njihov time dati odnos prema ostaloj prirodi. Mi se ovdje, naravno, ne možemo baviti ni fizičkim svojstvima samih ljudi, niti prirodnim uvjetima koje su ljudi zatekli, geološkim, oro-hidrografskim, klimatskim i drugim odnosima. Svako pisanje istorije mora polaziti od ovih prirodnih osnova i njihovih modifikacija, koje su u toku istorije nastale djelatnošću ljudi.

Ljude možemo razlikovati od životinja po svijesti, religiji ili po čemu god hoćemo. Oni sami se počinju razlikovati od životinja onda kad počnu *proizvoditi* sredstva za život — to je korak koji je uvjetovan njihovom tjelesnom organizacijom. Time što proizvode svoja sredstva za život, ljudi proizvode indirektno i sam materijalni život.

Način na koji ljudi proizvode sredstva za život zavisi, prije svega, od stanja samih sredstava za život, onih koja su zatečena i onih koja treba da budu reproducirana. Ovaj način proizvodnje ne treba promatrati samo sa stajališta da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Ne, on je štoviše već jedan određeni način djelovanja ovih individua, određeni *način života*. Kako individue ispoljavaju svoj život, takve jesu. To što one jesu, poklapa se s njihovom proizvodnjom, kako s tim što proizvode, tako i s tim *kako* proizvode.

Šta su individue, to zavisi, dakle, od materijalnih uvjeta njihove proizvodnje.

Ova proizvodnja nastaje tek *umnožavanjem stanovništva*. Ono opet pretpostavlja *međusobni odnos* individua. Oblik toga odnosa uvjetovan je opet proizvodnjom.

Međusobni odnosi različitih nacija zavise od toga koliko je svaka od njih razvila svoje proizvodne snage, podjelu rada i unutrašnji saobraćaj. Ovaj stav je općenito priznat. Ali ne samo odnos jedne nacije prema drugoj, nego i cjelokupna unutrašnja raščlanjenost te nacije zavisi od stupnja razvitka njene proizvodnje i njenog unutrašnjeg i vanjskog saobraćaja. Koliko su razvijene proizvodne snage jedne nacije, pokazuje najočiglednije stupanj do kojeg je razvijena podjela rada. Svaka nova proizvodna snaga — ukoliko nije samo kvantitativno proširenje dosad već poznatih proizvodnih snaga (npr. krčenje novih područja), povlači za sobom daljnje usavršavanje podjele rada.

Podjela rada unutar jedne nacije dovodi najprije do odvajanja industrijskog i trgovačkog rada od zemljoradničkog, a samim tim i do razdvajanja *grada i sela* i do suprotnosti njihovih interesa. Daljnji njegov razvitak dovodi do razdvajanja trgovačkog i industrijskog rada. Uslijed podjele rada razvijaju se istovremeno unutar tih različitih grana opet različite grupe individua, koje zajednički djeluju u ovoj ili onoj grani rada. Međusobni odnos ovih pojedinih grupa uvjetovan je načinom organizacije zemljoradničkog, industrijskog i trgovačkog rada (patrijarhat, ropstvo, staleži, klase). U uzajamnim odnosima među različitim nacijama kod razvijenijeg saobraćaja pokazuju se isti odnosi.

Različiti razvojni stupnjevi podjele rada isto su toliko različiti oblici vlasništva, tj. svaki stupanj podjele rada određuje i uzajamni odnos individua u vezi s materijalom, oruđem i proizvodima rada.

Prvi je oblik vlasništva plemensko vlasništvo. Ono odgovara nerazvijenom stupnju proizvodnje, na kojem narod živi od lova, ribolova, stočarstva ili u najboljem slučaju od zemljoradnje. U ovom posljednjem slučaju ona pretpostavlja veliku masu neobrađenog zemljišta. Podjela rada na ovom je stupnju još veoma malo razvijena i ograničava se na daljnje proširenje prirodne podjele rada, koja postoji u porodici. Društveno uređenje ograničava se stoga na proši-

renje porodice: patrijarhalne poglavice plemena, njima podređeni članovi plemena, napokon robovi. Latentno ropstvo u porodici razvija se tek postepeno umnožavanjem stanovništva i potreba, te proširivanjem vanjskog saobraćaja, zatim rata i trgovačke razmjene.

Drugi oblik vlasništva je antičko općinsko i državno vlasništvo, koje nastaje osobito ujedinjenjem više plemena u jedan *grad* putem ugovora ili osvajanja pri čemu ropstvo ostaje i dalje. Uporedo s općinskim vlasništvom razvija se već pokretno, a kasnije i nepokretno privatno vlasništvo, ali kao odstupanje od norme, kao oblik koji je podređen općinskom vlasništvu. Građani države posjeduju moć samo u svojoj zajednici nad svojim robovima koji rade i već su zbog toga vezani na oblik općinskog vlasništva. To je zajedničko privatno vlasništvo aktivnih građana države, koji su primorani da nasuprot robovima ostanu u ovom prirodno nastalom udruženju. Staga cjelokupno uređenje društva koje se na tome osniva, a s njim i moć naroda, propada u istoj mjeri u kojoj se osobito razvija nepokretno vlasništvo. Podjela rada je razvijenija. Nalazimo već suprotnost između grada i sela, kasnije suprotnost među državama koje reprezentiraju gradske i seoske interese, a unutar samih gradova suprotnost između industrije i pomorske trgovine. Klasni odnos između građana i robova potpuno je razvijen.

Ovom cjelokupnom shvaćanju istorije, čini se, protivrječi činjenica osvajanja. Dosad su pokretačku snagu istorije vidjeli u nasilju, ratu, pljački, razbojništvu, itd. Mi se ovdje možemo ograničiti samo na glavne tačke i uzeti samo najupadljiviji² slučaj — razaranje jedne stare civilizacije od strane jednog barbarskog naroda i ponovo stvaranje novog društvenog uređenja koje za tim slijedi. (Rim i barbari, feudalizam i Galija, istočno-rimski imperij i Turci). Kod barbarskog naroda-osvajača sam rat predstavlja još, kao što je ranije napomenuto, regularan način odnosa, koji se utoliko žešće eksploatira ukoliko prirast stanovništva, pri tradicionalnom primitivnom načinu proizvodnje, koji je za njih jedino moguć, sve više stvara potrebu za novim proizvodnim sredstvima. U Italiji, naprotiv, bilo je uslijed koncentracije zemljišnog posjeda (koja je bila izazvana ne samo prekupom

² MEGA: upadljiv

i zaduživanjem, nego još i nasljedstvom, jer su uslijed velikog razvrata i rijetkih brakova stari naraštaji postepeno izumirali, a njihov posjed je pripao nekolicini), te uslijed pretvaranja ovog obradivog zemljišta u pašnjake (koje je izazvano kako običnim i danas još važećim ekonomskim uzrocima, tako još i uvozom žita opljačkanog i dobivenog u obliku danka, odakle je proizašlo pomanjkanje konzumenata za talijansko žito), slobodno stanovništvo gotovo iščezlo, robovi su također neprestano izumirali i bilo je potrebno da se neprestano zamjenjuju drugima. Ropstvo je ostalo baza cjelokupne proizvodnje. Plebejci koji su se nalazili između robova i slobodnih nisu se nikada uzdigli iznad lumpenproletarijata Uopće, Rim nije nikada izašao iz stadija grada, a njegova veza s provincijama bila je gotovo isključivo politička, koja je, naravno, mogla biti i prekinuta političkim događajima.

Razvitkom privatnog vlasništva nastaju ovdje najprije isti odnosi koje ćemo ponovo naći kod modernog privatnog vlasništva, samo u proširenoj mjeri. S jedne strane koncentracija privatnog vlasništva, koja je u Rimu počela vrlo rano (dokaz: Licinijev zemljišni zakon), veoma se brzo razvijala počevši od građanskih ratova, a osobito pod vladavinom careva; s druge strane, u vezi s tim, pretvaranje sitnih plebejskih seljaka u proletarijat, koji, uslijed svoga polovičnog položaja između imućnih građana i robova, nije imao samostalnog razvitka.

Treći oblik je feudalno ili staleško vlasništvo. Ako je antika proizašla iz *grada* i njegova malog područja, srednji je vijek proizašao iz *sela*. Ovu promjenu ishodišne tačke uvjetovalo je zatečeno, rijetko i preko velike zemljišne površine raštrkano stanovništvo, koje osvajači nisu mnogo uvećali. Nasuprot Grčkoj i Rimu, feudalni razvitak počinje na mnogo prostranijem terenu, koji je bio pripremljen rimskim osvajanjima i proširenjem agrikulture, koje je u početku bilo s njima povezano. Posljednja stoljeća propalog Rimskog Carstva i osvajanje toga carstva od strane samih barbara uništilo je masu proizvodnih snaga; obrađivanje zemlje bilo je opalo, industrija propala uslijed pomanjkanja prođe, trgovina zamrla ili nasilno prekinuta, gradsko i seosko stanovništvo se smanjilo. Ovi zatečeni odnosi i njima uvjetovani način organizacije osvajanja razvili su pod utjecajem ger-

manskog vojnog uređenja feudalno vlasništvo. Slično plemenskom i općinskom vlasništvu, ono se opet osniva na zajednici kojoj se, međutim, ne suprotstavljaju robovi kao u antičkom svijetu, nego sitni seljaci — kmetovi kao neposredno proizvođačka klasa. Istovremeno, s potpunom izgradnjom feudalizma nastaje i suprotnost prema gradovima. Hijerarhijska raščlanjenost zemljišnog posjeda i s njim povezane naoružane družine dali su plemićima moć nad kmetovima. Ova feudalna raščlanjenost bila je isto tako jedno udruženje protiv podređene proizvođačke klase kao i antičko općinsko vlasništvo, samo je oblik udruženja i odnos prema neposrednim proizvođačima bio različit, jer su postojali različiti proizvodni odnosi.

Ovom feudalnom uređenju zemljišnog posjeda odgovaralo je u *gradovima* korporativno vlasništvo, feudalna organizacija zanata. Vlasništvo se ovdje sastojalo uglavnom u radu svakog pojedinca. Nužnost udruživanja protiv udruženog razbojničkog plemstva, potrebe zajedničkih tržišnih prostora u ono vrijeme kada je industrijalac bio istovremeno i trgovac, rastuća konkurencija odbjeglih kmetova koji su pridolazili u rascvjetale gradove, feudalno uređenje cijele zemlje, sve je to prouzrokovalo *cehove*; postepeno ušteđeni mali kapitali pojedinih zanatlija i njihov stabilan broj pri rastućem stanovništvu razvili su sistem pomoćnika majstora (kalfa) i učenika, što je u gradu dovelo do slične hijerarhije kao i na selu.

Glavni oblik vlasništva za vrijeme feudalne epohe sastojao se, dakle, s jedne strane, iz zemljišnog posjeda i uza nj prikovana kmetovskog rada, i, s druge strane, iz vlastitog rada s malim kapitalom, koji je vladao radom pomoćnika majstora. Raščlanjenost ovih dvaju oblika vlasništva bila je uslovljena ograničenim proizvodnim odnosima — nedovoljnom i grubom obradom zemlje i zanatskom industrijom. U vrijeme cvjetanja feudalizma podjela rada bila je beznačajna. U svakoj zemlji postojala je suprotnost između grada i sela, staleška raščlanjenost bila je vrlo oštro izražena, ali osim podjele na kneževe, plemstvo, svećenstvo i seljake na selu, te majstore, pomoćnike majstora, učenike, a zatim uskoro i najamne radnike u gradu, nije bilo neke značajnije podjele rada. U zemljoradnji je ta podjela bila otežana parceliranjem

obradom zemlje, pored koje je nikla kućna industrija samih seljaka; u industriji rad u pojedinim zanatima nije uopće bio podijeljen, a među njima samima veoma malo. Podjela na industriju i trgovinu bila je zatečena u starijim gradovima, u novijim se razvila tek kasnije, kada su gradovi stupili u međusobni odnos.

Ujedinjavanje većih oblasti u feudalne kraljevine bilo je potrebno kako agrarnom plemstvu, tako i gradovima. Stoga je svagdje na čelu organizacije vladajuće klase, plemstva, stajao monarh.

Stanje je, dakle, slijedeće: određene individue, koje na određeni način proizvode, stupaju u određene društvene i političke odnose. Empirijsko promatranje mora empirijski, bez svake mistifikacije i spekulacije, u svakom pojedinačnom slučaju pokazati povezanost društvenog i političkog raščlanjivanja sa proizvodnjom. Društveno uređenje i država stalno proizlaze iz životnog procesa određenih individua; ali ovih individua, ne takvih kakvi bi mogli izgledati u svojim ili tuđim predodžbama, nego kakvi su u *stvarnosti*, tj. kako djeluju i materijalno proizvode, dakle, kako djeluju u određenim materijalnim okvirima, pretpostavkama i uvjetima nezavisnim od njihove samovolje.

Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepliće s materijalnom djelatnošću i materijalnim odnosom ljudi — jezikom stvarnog života. Predočivanje, mišljenje i duhovni odnosi ljudi pojavljuju se ovdje još kao neposredan *izliv* njihova materijalnog odnošenja. Isto vrijedi i za duhovnu proizvodnju, kako se ona ispoljava u jeziku politike, zakona, morala, religije, metafizike itd. jednog naroda. Ljudi su proizvođači svojih predodžbi, ideja itd., ali stvarni, djelatni ljudi, kakvi su uvjetovani određenim razvitkom svojih proizvodnih snaga i njima odgovarajućeg odnosa do njegovih najudaljenijih formacija. Svijest ne može nikada biti nešto drugo do svjestan bitak, a bitak ljudi je njihov stvarni životni proces. Ako se u svakoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju obrnuti glavačke kao u cameri obscuri, onda ovaj fenomen proizlazi isto tako iz istorijskog procesa njihova života, kao što obrnutost predmeta na mrežnjači oka proizlazi iz njihova neposredno fizičkog procesa života.

Sasvim suprotno njemačkoj filozofiji, koja silazi s neba na zemlju mi se ovdje penjemo sa zemlje na nebo. To znači da ne polazimo od onoga što ljudi kažu, uobražavaju, predodaju, niti od rečenih, mišljenih, uobraženih i predodčenih ljudi, da bismo odatle stigli do tjelesnih ljudi; mi polazimo od stvarno djelatnih ljudi, a iz stvarnog procesa njihova života prikazujemo i razvoj ideoloških refleksa i odjeke toga životnog procesa. I maglovite slike u mozgu ljudi nužni su sublimati materijalnog procesa njihova života, vezanog za materijalne pretpostavke, koji se dade ustanoviti pomoću iskustva. Moral, religija, metafizika i ostala ideologija i njima odgovarajući oblici svijesti ne mogu dalje zadržati privid svoje samostalnosti. Oni nemaju istorije, nemaju razvitka, nego ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoj materijalni odnos, mijenjaju zajedno s ovom svojom stvarnošću i svoje mišljenje i proizvode svoga mišljenja. Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest. U prvom načinu promatranja polazi se od svijesti kao od žive individue, a u drugom, koji odgovara stvarnom životu, polazi se od stvarnih, živih individua, a svijest se promatra samo kao *njihova svijest*.

Ovaj način promatranja nije bez pretpostavki. On polazi od stvarnih pretpostavki i ne napušta ih ni za trenutak. Njegove pretpostavke su ljudi, uzeti ne u nekoj fantastičnoj završenosti i nepokretnosti, nego u njihovu stvarnom razvojnog procesu, koji je pod određenim uvjetima empirijski očigledan. Čim se prikaže taj aktivni proces života, istorija prestaje da bude zbir mrtvih činjenica, kao kod empiričara koji su i sami još apstraktni, ili imaginarna aktivnost imaginarnih subjekata kao kod idealista.

U stvarnom životu, gdje prestaje spekulacija, počinje dakle stvarna pozitivna nauka, prikazivanje praktičke djelatnosti, praktičkog procesa razvitka ljudi. Fraze o svijesti prestaju, na njihovo mjesto mora da stupi stvarno znanje. Prikazivanjem stvarnosti gubi samostalna filozofija svoj medij egzistencije. Na njeno mjesto može da stupi u najboljem slučaju résumé najopćenitijih rezultata, koji se dadu apstrahirati iz promatranja istorijskog razvitka ljudi. Te apstrakcije, same za sebe, odvojene od stvarne istorije, nemaju nikakve vrijednosti. One mogu poslužiti samo tome da olakšaju sređivanje istorijskog materijala, da naznače redo-

slijed pojedinih njegovih slojeva. Ali one, za razliku od filozofije, nipošto ne daju neki recept ili šemu, pod koju se mogu svrstati istorijske epohe. Naprotiv, teškoća počinje tek tada kad se pristupi promatranju i svrstavanju materijala, bilo iz neke prošle epohe, bilo iz sadašnjosti, kad se pristupi stvarnom prikazivanju. Uklanjanje ovih teškoća uvjetovano je pretpostavkama koje se ovdje ne mogu nikako dati, jer one proizlaze tek iz studija stvarnog procesa života i aktivnosti individua svake epohe. Mi ćemo ovdje izvući neke od tih apstrakcija, kojima ćemo se poslužiti protiv ideologije, a onda ćemo ih objasniti na istorijskim primjerima.

(1) *Istorija*

Imajući posla s Nijemcima, koji nemaju nikakvih pretpostavki, moramo početi s konstatacijom prve pretpostavke svake ljudske egzistencije, a prema tome i cijele istorije, naime s pretpostavkom da ljudi moraju imati mogućnost da žive, da bi mogli »stvarati istoriju«.³ Ali za život su, prije svega, potrebni hrana i piće, stan, odijelo i još štošta drugo.⁴ Prvo istorijsko djelo jest, dakle, proizvodnja sredstava za zadovoljenje ovih potreba, proizvodnja samog materijalnog života, i to je uistinu istorijsko djelo, osnovni uvjet cijele istorije, koji mora biti ispunjavan svakog dana i svakog sata, danas kao i prije hiljade godina, da bi se ljudi samo održali na životu. Čak ako je osjetilnost svedena kao kod svetog Brune na toljagu, na minimum, ona pretpostavlja djelatnost za proizvodnju te toljage. Dakle, primarno kod svakog shvaćanja istorije jest to da se ova osnovna činjenica promatra u cjelokupnom svom značenju i opsegu i da joj se dopusti da dođe do svoga prava. Kao što je poznato, Nijemci to nikada nisu činili, i zbog toga nikada nisu imali *zemaljsku* osnovu za istoriju, pa prema tome nikada niti jednog istoričara. Francuzi i Englezi, iako su krajnje jednostrano shvatili vezu te činjenice s takozvanom istorijom, osobito tako dugo

³ U visini neprecrtanog teksta, koji ovdje počinje, napisao je Marks u desni stupac: istorija.

⁴ U visini ove rečenice zabilježio je Marks u desni stupac: Hegel. Geološki hidrografski itd. odnosi, Ljudska tjelesa, Potreba, rad.

dok su bili na vlasti političke ideologije, učinili su ipak makar prve pokušaje da istoriografiji dadu materijalističku bazu na taj način što su napisali najprije istoriju građanskog društva, trgovine i industrije.

Druga činjenica sastoji se u tome da sama prva zadovoljena potreba, aktivnost zadovoljavanja i već stečeno oruđe zadovoljavanja vodi novim potrebama, — i ovo proizvođenje novih potreba prvo je istorijsko djelo. Ovdje je već odmah jasno u čemu se sastoji velika istorijska mudrost Nijemaca, koji smatraju da se tamo gdje im ponestane pozitivni materijal i gdje se ne raspravlja o teološkim, političkim i literarnim besmislicama, ne događa nikakva istorija, nego samo »predistorijsko vrijeme«, a da nam, međutim, uopće ne objašnjavaju — kako se zapravo dolazi iz ovog besmisla »predistorije« u pravu istoriju — iako se na drugoj strani njihova istorijska spekulacija osobito baca na tu »predistoriju« zbog toga što vjeruju da je tu sigurna od napada »grubih činjenica«, a istovremeno može dati punu slobodu svom spekulativnom nagonu da proizvede i obori hiljade hipoteza.

— Treći odnos, koji se ovdje odmah od samog početka uključuje u istorijski razvitak, sastoji se u tome da ljudi koji svakodnevno ponovo stvaraju svoj vlastiti život počinju stvarati druge ljude, razmnožavati se — odnos između muškarca i žene, roditelja i djece, *porodica*. Ova porodica, koja je u početku jedini društveni odnos, postaje kasnije, kad umnožene potrebe proizvode nove društvene odnose, a povećani broj ljudi nove potrebe, podređeni društveni odnos (izuzevši Njemačku), i mora se onda tretirati i prikazivati prema postojećim empirijskim činjenicama, a ne prema »pojmu porodice«, kako se to običava u Njemačkoj.⁵

⁵ Gradnja kuća. Sasvim je razumljivo da kod divljaka svaka porodica ima svoju pećinu ili kolibu, kao što kod nomada svaka ima svoj odvojeni šator. Ovo odvojeno kućno gospodarstvo postaje samo još nužnije daljnjim razvitkom privatnog vlasništva. Kod zemljoradničkih naroda zajedničko kućanstvo je isto tako nemoguće kao i zajednička obrada zemlje. Veliki napredak je bila izgradnja gradova. U svim dosadašnjim periodima bilo je međutim nemoguće odvajati ukidanje odvojenih privreda od ukidanja privatnog vlasništva već i zbog toga što za to nisu postojali materijalni uvjeti. Uspostavljanje zajedničkog kućnog gospodarstva pretpostavlja razvitak mašinerije, iskorišta-

Uostalom, ove tri strane društvene djelatnosti ne treba shvatiti kao tri različita stupnja, nego baš kao tri strane, ili — da bi Nijemcima bilo jasno — kao tri »momenta«, koji su istovremeno postojali od samog početka istorije i prvih ljudi i koji se u istoriji još uvijek pokazuju.

Proizvodnja života, kako vlastitog pomoću rada, tako i tuđeg pomoću rađanja, pojavljuje se već odmah kao dvos-truki odnos — s jedne strane kao prirodni, a s druge strane kao društveni odnos — društveni u tom smislu što se pod tim razumijeva zajedničko djelovanje više individua, bez obzira pod kakvim uvjetima, na koji način i zbog koje svrhe. Odavde proizlazi da je određeni način proizvodnje ili industrijski stupanj stalno povezan s određenim načinom zajedničkog djelovanja ili s društvenim stupnjem, a ovaj način zajedničkog djelovanja sâm je jedna »proizvodna snaga«, da količina ljudima dostupnih proizvodnih snaga uvjetuje društveno stanje, te, dakle, »istoriju čovječanstva« treba stalno izučavati i obrađivati u vezi s istorijom indus-trije i razmjene. Isto je tako jasno da je u Njemačkoj ne-moguće napisati takvu istoriju, jer Nijemcima nedostaje ne samo sposobnosti shvaćanja i materijal, nego i »osjetilna iz-vjesnost«, a s one strane Rajne se o tim stvarima ne može steći nikakvo iskustvo, jer se tamo ne događa više nikakva istorija. Od samog početka, dakle, pokazuje se materijalis-tička povezanost među ljudima, koja je uvjetovana potre-bama i načinom proizvodnje i koja je stara koliko i ljudi sami — povezanost, koja stalno prima nove oblike i daje, dakle, »istoriju«, i čini izlišnom bilo kakvu političku ili religijsku besmislicu, koja bi još posebno vezivala ljude.

— Tek sada, kad smo razmotrili već četiri momenta, četiri strane prvobitnih, istorijskih odnosa, nalazimo da

vanje prirodnih snaga i mnogih drugih proizvodnih snaga — npr. vodovoda, plinskog osvjetljenja, parnog grijanja itd., uklanjanje (suprotnosti) između grada i sela. Bez tih uvjeta zajednička privre-da ne bi sa svoje strane bila nova proizvodna snaga, bila bi liše-na svake materijalne baze, osnivajući se samo na teoretskoj osnovi, tj. bila bi čista ludorija i dovela bi samo do manastir-skog gospodarstva. Što je bilo moguće, pokazuje se u koncentra-ciji u gradovima i izgradnji zajedničkih kuća za pojedine određe-ne svrhe (zatvori, kasarne itd.). Da se ukidanje odvojene privre-de ne može odvajati od ukidanja porodice, to se razumije samo po sebi.

čovjek ima i »svijest«.⁶ Ali i nju nema od samog početka kao »čistu« svijest. »Duh« ima od početka na sebi to prokletstvo da je »prožet« materijom koja se ovdje pojavljuje u obliku pokretnih slojeva zraka, tonova — ukratko, u obliku jezika. Jezik je star koliko i svijest — jezik i *jeste* praktička, stvarna svijest koja postoji i za druge ljude, pa također i za mene samog, a jezik nestaje kao i svijest tek iz potrebe, iz nužde saobraćaja s drugim ljudima. Tamo gdje postoji odnos, on postoji za mene, životinja se ne »odnosi« ni prema čemu i uopće se ne odnosi. Za životinju ne postoji njen odnos prema drugima kao odnos. Svijest je, dakle, od samog početka društveni proizvod i ostaje to dokle god ljudi uopće budu postojali. Svijest je, naravno, najprije samo svijest o *najbližoj* osjetilnoj okolini i svijest o ograničenoj povezanosti s drugim osobama i stvarima izvan individue koja postaje svjesna sebe; to je istovremeno svijest o prirodi, koja se u početku suprotstavlja čovjeku kao potpuno tuđa, svemoćna i nedostupna sila, prema kojoj se ljudi odnose sasvim životinjski, koja im imponira kao i stoci; to je, dakle, čisto životinjska svijest prirode (prirodna religija).

To se odmah ovdje vidi: Ova prirodna religija ili ovo određeno odnošenje prema prirodi uvjetovano je društvenim oblikom, i obratno. Ovdje se, kao i svagdje, ispoljava identitet prirode i čovjeka i tako da ograničeno odnošenje ljudi prema prirodi uvjetuje njihovo međusobno ograničeno odnošenje, a njihovo međusobno ograničeno odnošenje — njihovo ograničeno odnošenje prema prirodi, upravo zbog toga što je priroda još jedva istorijski modificirana, a s druge strane javlja se svijest o nužnosti da čovjek stupi u vezu s okolnim individuama, početak svijesti o tome da čovjek uopće živi u društvu. Ovaj početak je isto tako životinjski kao i sam društveni život na ovome stupnju, on je čista svijest stada, a čovjek se ovdje razlikuje od ovna samo po tome što mu njegova svijest zamjenjuje instinkt, ili što je njegov instinkt svjestan. Ova ovnovska ili plemenska svijest postiže svoj daljnji razvitak i usavršavanje poveća-

⁶ Na ovoj visini napisao je Marks u desnom stupcu: Ljudi imaju istoriju, jer moraju *proizvoditi* svoj život, i to na *određeni* način: to je uvjetovano njihovom fizičkom organizacijom: također kao i njihova svijest.

nom proizvodnjom, umnožavanjem potreba i umnožavanjem stanovništva, koje je temelj onih prvih dviju.⁷ S time se istovremeno razvija podjela rada, koja prvobitno nije bila ništa drugo nego podjela rada u spolnom aktu, a zatim podjela rada koja se vrši sama po sebi ili »po prirodi« pomoću prirodnih sklonosti (napr. tjelesna snaga), potreba, slučajnosti, itd., itd. Podjela rada postaje stvarno podjela tek od trenutka kad nastupi podjela materijalnog i duhovnog rada.⁸ Počevši od toga trenutka, svijest *može* stvarno uobraziti da je ona nešto drugo nego svijest o postojećoj praksi, da *može stvarno* nešto predstavljati, a da ne predstavlja ništa stvarno — od toga trenutka svijest može da se emancipira od svijeta i da pređe na stvaranje »čiste« teorije, teologije, filozofije, morala, itd. Ali, ako i ta teorija, teologija, filozofija, moral itd. dođu u protivrječnost s postojećim odnosima, to se može dogoditi samo zbog toga što su postojeći društveni odnosi došli u protivrječnost s postojećim proizvodnim snagama — što se, uostalom, u jednom određenom nacionalnom krugu odnosa može dogoditi i zbog toga što protivrječnost nije nastala u tom nacionalnom krugu, nego između ove nacionalne svijesti i prakse drugih nacija, tj. između nacionalne i opće svijesti jedne nacije⁹.

Uostalom, sasvim je svejedno što svijest sama počinje, iz čitavog ovog smeća mi dobivamo samo jedan rezultat, da ova tri momenta, proizvodna snaga, društveno stanje i svijest mogu i moraju stupiti međusobno u protivrječnosti, jer *podjela rada* čini mogućim, upravo stvarnim, da duhovna i materijalna djelatnost — da užitak i rad, proizvodnja i potrošnja — pripadnu različitim individuama, a mogućnost da ne dođu u protivrječnost leži samo u tome da se podjela

⁷ U ovoj visini Marks je zabilježio u desnom stupcu, a da tu bilješku nije označio oznakom umetanja, jer je opet sve pre-crtao, ovo:

Svijest se razvija unutar stvarnog historijskog razvitka. Podjelom rada nastupa.

⁸ U ovoj visini napisao je Marks u desni stupac bez znaka umetanja: Prvi oblik ideologa, popovi, poklapa se.....

⁹ U visini ove rečenice napisao je Marks u desni stupac: Religija; onda je tome dodao: »s ideologijom kao takvom«, pa je riječ religija odvojio zagradom od slijedećih riječi i umetnuo: Nijemci — tako da bilješka sada glasi:

Religija. Nijemci s ideologijom kao takvom.

rada ponovo ukine. Uostalom, razumije se samo po sebi da su »utvare«, »spone«, »više biće«, »pojam«, »dvoumljenje« samo idealistički duhovni izraz, predodžba prividno osamljene individue, predodžba o sasvim empirijskim okovima i ogradama unutar kojih se kreće način proizvodnje života i s njima vezani oblik odnosa.

S podjelom rada u kojoj su date sve te protivrječnosti, a koje se opet sa svoje strane osnivaju na prirodnoj podjeli rada u porodici i odvajanju društva u pojedinačne, međusobno suprotstavljene porodice — data je istovremeno i *raspodjela*, i to kako kvantitativno, tako i kvalitativno *nejednaka* raspodjela rada i njegova proizvoda, dakle vlasništvo, koje ima svoj zametak, svoj prvi oblik već u samoj porodici, gdje su žena i djeca robovi muškarca. Robovanje u porodici, naravno, još vrlo surovo i latentno, pravo je vlasništvo, koje, uostalom, već ovdje savršeno odgovara definiciji modernih ekonomista, prema kojoj je ono raspolaganje tuđom radnom snagom. Uostalom, podjela rada i privatno vlasništvo identični su izrazi — u jednom se u odnosu na djelatnost iskazuje ono isto što i u drugom s obzirom na proizvod te djelatnosti.

Dalje, podjelom rada istovremeno je data i protivrječnost između interesa pojedinačne individue ili pojedinačne porodice i zajedničkog interesa svih individua koje međusobno saobraćaju; doduše, taj zajednički interes ne postoji samo u predodžbi kao »opći«, nego najprije u zbiljnosti kao međusobna zavisnost individua, među kojima je podijeljen rad. I napokon nam podjela rada pruža odmah prvi primjer o tome, da dokle god se ljudi nalaze u društvu koje se stihijno razvija, dokle god, dakle, postoji rascjep između pojedinačnog i općeg interesa, dokle god djelatnost nije podijeljena dobrovoljno nego stihijski, vlastito čovjekovo djelo postaje njemu tuđa i suprotstavljena sila koja ga podjarmjuje, umjesto da on njome vlada. Naime, čim se rad počinje dijeliti, svako ima jedan određen, isključivi krug djelatnosti koji mu se nameće, iz kojeg ne može da izađe; on je lovac, ribar, ili pastir, ili kritički kritičar, i mora to ostati, ako ne želi da izgubi sredstva za život — dok u komunističkom društvu, u kojemu nije svako ograničen na jedan isključivi krug djelovanja, nego se može obrazovati u svakoj, bilo kojoj grani, društvo regulira opću proizvodnju i baš

na taj način meni omogućuje da danas činim ovo, a sutra ono, da jutrom lovim, popodne ribarim, uveče da stočarim, da iza jela kritiziram, kako mi je upravo ugodno, a da nikada ne postanem lovac, ribar, pastir ili kritičar. Ovo čvrsto utvrđivanje društvene djelatnosti, ova konsolidacija našeg vlastitog proizvoda u neku predmetnu silu nad nama, koja izmiče našoj kontroli, koja se kosi s našim očekivanjima, poništava naše račune, to je jedan od glavnih momenata u dosadašnjem istorijskom razvitku i baš iz te protivrječnosti posebnog i zajedničkog interesa prima zajednički interes samostalan oblik u vidu *države*, odijeljen od stvarnih pojedinačnih i zajedničkih interesa, a istovremeno u obliku iluzorne zajednice, ali uvijek na realnoj bazi vezâ koje postoje u svakom porodičnom i plemenskom konglomeratu; veza po mesu i krvi, jeziku, podjeli rada u većem razmjeru i ostalim interesima — a osobito, kao što ćemo kasnije pokazati, na osnovu interesa klasa već uvjetovanih podjelom rada, koje se izdvajaju iz svake takve gomile ljudi, od kojih jedna vlada svima drugima. Odatle slijedi da sve borbe unutar države, borba između demokratije, aristokratije, i monarhije, borba za izbornu pravo itd., itd., nisu ništa drugo do iluzorni oblici u kojima se vode stvarne međusobne borbe različitih klasa (o čemu njemački teoretičari nemaju ni pojma, uprkos tome što im je u »Njemačko-francuskim godišnjacima« i »Svetoj porodici« dato dosta uputstava); dalje slijedi da svaka klasa koja teži vlasti, ako njezina vlast također uvjetuje, kao što je to slučaj kod proletarijata, ukidanje cjelokupnog starog oblika društva i vlasti uopće, mora najprije da osvoji političku vlast zato da bi svoj interes opet predstavila kao opće, na što je u prvi momenat primorana. Upravo zbog toga što individue traže *samo* svoj poseban interes — koji se za njih ne poklapa s njihovim zajedničkim interesom, uopće ono općenito, iluzorni oblik zajednice — to oni smatraju da im je ovaj opći interes »tuđi« i od njih »nezavisan«, tj. smatraju ga opet jednim posebnim i svojevrsnim »općim« interesom, ili se oni sami moraju kretati¹⁰ u tom razdoru kao u demokratiji. S druge strane, *praktička* borba ovih posebnih interesa, koji se uvijek *zbiljski* suprostavljaju zajedničkim i iluzorno zajedničkim

¹⁰ MEGA: sretati se (begegnen).

interesima, čini nužnim *praktičko* posredovanje i obuzdavanje posebnih interesa pomoću iluzornog »općeg« interesa, pomoću države. Socijalna sila, tj. umnožena proizvodna snaga, koja nastaje uslijed saradnje različitih individua, koja je uvjetovana podjelom rada, pojavljuje se tim individuama, uslijed toga što ta suradnja nije dobrovoljna nego stihijna, ne kao njihova vlastita ujedinjena sila, nego kao tuđa sila koja stoji izvan njih, o kojoj ne znaju odakle dolazi i kuda vodi, koju, dakle, ne mogu više savladati, koja, naprotiv, sada prolazi svoj svojevrsan red faza i razvojnih stupnjeva nezavisnih od volje i kretanja ljudi, štoviše, upravljajući tom voljom i tim kretanjem.

Ovo »*otuđenje*«, govoreći filozofima razumljivim jezikom, može naravno biti ukinuto samo uz dvije *praktičke* pretpostavke. Da bi postalo »nepodnošljiva« sila, tj. sila protiv koje se diže revolucija, potrebno je da stvori masu čovječanstva koje je putpuno »bez vlasništva« i u isti mah u protivrječnosti prema postojećem svijetu bogatstva i obrazovanosti; oboje pretpostavlja veliki porast proizvodnih snaga —visoki stupanj njihova razvitka — a s druge strane je ovaj razvitak proizvodnih snaga (kojim je ujedno data postojeća empirijska egzistencija već u *svjetsko-istorijskom*, umjesto u lokalnom postojanju ljudi) apsolutno nužna praktička pretpostavka još i zbog toga što bi se bez njega samo *oskudica*¹⁾ morala posvuda proširiti, a time bi s prirodnom *potrebom* morala ponovo započeti borba za najnužnije, i opet bi se moralo uspostaviti sve staro smeće, i, dalje, zbog toga što se samo s tim sveopćim razvitkom proizvodnih snaga stvara *sveopće* saobraćanje među ljudima, te se stoga, s jedne strane, pojava mase »bez vlasništva« istovremeno proizvodi u svih naroda (sveopća konkurencija), i svaki od tih naroda postaje zavisn od preobražaja drugih, — i, napokon, taj je razvitak postavio svoje *svjetsko-istorijske*, empirijski univerzalne individue umjesto lokalnih. Bez toga bi 1. komunizam mogao egzistirati samo kao nešto lokalno, 2. same *sile* saobraćanja ne bi se mogle razviti kao *univerzalne*, stoga nepodnošljive, one bi ostale domaće-praznovjerne »okolnosti« i 3. svako proširenje saobraćanja ukinulo bi lokalni komunizam. Komunizam je empi-

¹⁾ Iznad oskudica stoji: potreba.

rijski moguć samo kao »najednom« ili istovremeno proizvedeno djelo vladajućih naroda, što pretpostavlja univerzalni razvitak proizvodnih snaga i s njima vezani razvitak svjetskog saobraćanja. Kako bi, inače, napr. vlasništvo uopće imalo historiju, kako bi poprimilo različite oblike, kako bi se zemljišno vlasništvo moglo razvijati u zavisnosti od datih različitih pretpostavki — u Francuskoj od parcelnog oblika od centralizacije u malo ruku, u Engleskoj od centralizacije u malo ruku do parcelacije, kao što je to danas stvarno slučaj? Ili, kako to da trgovina, koja ipak nije ništa drugo do razmjena proizvoda različitih individua i zemalja, vlada cijelim svijetom preko odnosa potražnje i ponude — preko odnosa koji, kako kaže jedan engleski ekonomist, slično antičkoj sudbini, lebdi iznad zemlje i nevidljivom rukom raspodjeljuje ljudima sreću i nesreću, osniva i ruši carstva, uzrokuje da narodi nastaju i nestaju, dok s ukidanjem baze, privatnog vlasništva, s komunističkim upravljanjem proizvodnjom koje u sebi sadrži uništenje tuđosti, s kojom se ljudi odnose prema svom vlastitom proizvodu, iščezava također i moć odnosa između potražnje i ponude, i ljudi ponovo dobivaju vlast nad razmjenom, proizvodnjom i nad načinom njihova međusobnog odnošenja?

Komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal*, prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizam *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovoga pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki. Uostalom¹², masa *običnih* radnika — masa radne snage odsječene od kapitala ili od mogućnosti bilo kakvog ograničenog zadovoljenja svojih potreba — i već samim tim ne samo vremenski gubitak toga samog rada¹³ kao osiguranog izvora života, pretpostavlja — uslijed konkurencije — *svjetsko tržište*. Proletarijat može, dakle, postojati samo *svjetskoistorijski*, isto tako kao što i komunizam, njegova djelatnost može postojati samo kao »svjetskoistorijska« egzistencija uopće; svjetskoistorijska egzistencija individua

¹² Tekst od riječi »uostalom« do riječi »sa svjetskom historijom« napisao je Marks u desni stupac i odozdo natpisao komunizam.

¹³ Iznad riječi »samo rada kao« napisao je Marks bez znaka umetanja: sasvim neugodan položaj.

znači takvu egzistenciju individua koja je neposredno povezana sa svjetskom historijom.

Oblik saobraćanja uvjetovan postojećim proizvodnim snagama na svim dosadašnjim historijskim stupnjevima, a koji opet njih uvjetuje, jest *građansko društvo*, koje, kako to slijedi iz prethodnoga, ima svoju pretpostavku i osnovu u jednostavnoj i složenoj porodici, u tzv. plemenskoj zajednici, čija su bliža određenja sadržana u prethodnome. Već se ovdje pokazuje da je to građansko društvo pravo ognjište i poprište cjelokupne historije i kako je besmisleno dosadašnje shvaćanje historije koje zapušta stvarne odnose i ograničava se na zvučne postupke vladara i države.

Građansko društvo obuhvaća cjelokupno materijalno saobraćanje individua unutar određenog stupnja razvitka proizvodnih snaga. Ono obuhvaća sav trgovački i industrijski život jednoga stupnja i utoliko prelazi državu i naciju, iako ono, s druge strane, spolja mora isticati nacionalnost, a iznutra se mora raščlaniti kao država. Riječ građansko društvo pojavila se u osamnaestom stoljeću, kad su se odnosi vlasništva već izvukli iz antičke i srednjovjekovne zajednice. Građansko društvo kao takvo razvija se tek s buržoazijom; s istim imenom neprestano je označavana društvena organizacija koja se razvija neposredno iz proizvodnje i saobraćanja i koja u sva vremena čini bazu države i ostale idealističke superstrukture.

(2) O proizvodnji svijesti

Empirijska je činjenica dosadašnje historije da su s proširenjem djelatnosti do svjetskoistorijske djelatnosti pojedinačne individue sve više potpadale pod vlast njima tuđe sile (čiji pritisak su one sebi onda predočivale kao šikanaciju tzv. svjetskog duha itd.), sila koja je stalno postajala masovnija i koja se u krajnjoj instanciji pokazuje kao *svjetsko tržište*. Ali je isto tako empirijski utvrđeno da se ova sila, tako misteriozna njemačkim teoretičarima, raspada uslijed prevrata postojećega društvenog stanja komunističkom revolucijom (o čemu niže), i, šta je s tim identično, uslijed ukidanja privatnog vlasništva, a oslobođenje svake pojedine individue provodi se onda u istoj mjeri u kojoj

se istorija potpuno pretvara u svjetsku istoriju. Da stvarno duhovno bogatstvo individue potpuno zavisi od bogatstva njenih stvarnih veza, to je poslije gornjega izlaganja jasno¹⁴. Pojedine se individue samo ovim putem oslobađaju različitih nacionalnih i lokalnih ograda, ulaze u praktičku vezu s proizvodnjom (također i duhovnom) cijeloga svijeta i dobivaju mogućnost da steknu sposobnost da se koriste ovom svestranom proizvodnjom cijele zemljine kugle (tvorevinama ljudi). *Svestrana* zavisnost, ovaj stihijski oblik *svjetskoistorijskog* uzajamnog djelovanja individua pretvara se uslijed komunističke revolucije u kontrolu i svjesno vladanje nad silama koje su, nastavši uzajamnim djelovanjem ljudi, vladale ljudima i imponirale im kao strane sile. Ovo se gledište sada opet može shvatiti supekulativno-idealistički, tj. fantastički kao »samostvaranje roda« (»društvo kao subjekt«) i uslijed toga predočiti redoslijed povezanih individua kao jedne jedine individue koja vrši misterij samostvaranja. Ovdje se svakako pokazuje da individue stvaraju *jedna drugu*, fizički i duhovno, ali ne stvaraju same sebe niti u besmislu svetoga Brune, niti u smislu »jedinog«, »izvještačenog« čovjeka.

Ovo shvaćanje istorije osniva se, dakle, na tome da se prikaže stvarni proces proizvodnje, i to polazeći od materijalne proizvodnje neposrednog života, i da se način saobraćanja, koji je povezan s ovim načinom proizvodnje i od njega proizveden, tj. građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima, shvati kao osnova cijele istorije, a zatim da se prikaže njegova djelatnost kao države, a također da se iz njega objasne svi različiti teorijski proizvodi i oblici svijesti, religija, filozofija, moral itd, itd. i proslijedi proces njihova nastajanja iz tih različitih stupnjeva, gdje se tada, konačno, stvar može prikazati u njenom totalitetu (a zatim i uzajamno djelovanje njenih različitih strana). Ovo shvaćanje istorije, za razliku od idealističkoga, ne traži u svakoj epohi neku kategoriju, nego stalno ostaje na stvarnom *tlu* istorije, ne objašnjava praksu iz ideje, nego formacije idejâ iz njihove materijalne prakse i u skladu s tim dolazi do rezultata da svi oblici i proizvodi svijesti ne mogu

¹⁴ Na ovoj visini napisao je Marks bez znaka umetanja: o proizvodnji svijesti.

biti poništeni duhovnom kritikom, rastvaranjem »samosvijesti« ili pretvaranjem u »utvare«, »sablasi«, »nastranosti«, itd., nego samo praktičkim prevratom realnih društvenih odnosa, iz kojih su proizišla ta idealistička blebetanja — da nije kritika nego da je revolucija pokretačka snaga istorije, a također i religije, filozofije i ostale teorije. Ovo shvaćanje pokazuje da istorija ne završava tim da se rastvara u »samosvijesti« kao »duh od duha«, nego da se u njoj na svakom stupnju zatiče materijalni rezultat, suma proizvodnih snaga, istorijski stvoren odnos ljudi prema prirodi i međusobno, što se svakoj generaciji od njene prethodne predaje masa proizvodnih snaga, kapitala i okolnosti, koje, doduše, s jedne strane modificira nova generacija, a s druge strane joj te okolnosti propisuju njene vlastite životne uvjete i daju određeni razvitak, specijalni karakter, tako da okolnosti isto toliko čine ljude, koliko i ljudi okolnosti. Ova suma proizvodnih snaga, kapitala i socijalnih oblika saobraćanja, koju svaka individua i svaka generacija zatječe kao nešto dato, realna je osnova toga što su filozofi predočavali kao »supstanciju«, »suštinu čovjeka«, što su obožavali i pobijali — realna osnova, koja zbog toga što se ti filozofi bune protiv nje kao »samosvijest« i »jedinj« ni najmanje nije ometana u svojim djelovanjima i utjecajima na razvitak ljudi. Ovi zatečeni životni uvjeti različitih generacija odlučuju također da li će revolucionarni potres, koji se periodički vraća u istoriju, biti dovoljno jak ili ne da obori osnovu svega postojećeg, i ako nisu dati ovi materijalni elementi totalnog prevrata, naime, s jedne strane postojeće proizvodne snage, a s druge stvaranje jedne revolucionarne mase koja neće ustati samo protiv pojedinih uvjeta dosadašnjeg društva, nego protiv same dosadašnje »proizvodnje života«, protiv »cjelokupne djelatnosti« na kojoj se ono baziralo, ako ti elementi ne postoje, to je, kako to pokazuje istorija komunizma, za praktički razvitak sasvim svejedno da li je *ideja* toga prevrata izrečena već stotinu puta.

Svako dosadašnje shvaćanje istorije ili je u potpunosti zanemarivalo ovu stvarnu bazu istorije, ili ju je smatralo samo nečim sporednim, sasvim nepovezanim s istorijskim procesom. Stoga istoriju treba uvijek pisati prema mjerilu koje leži izvan nje; stvarna proizvodnja života izgleda kao

neistorijska¹⁵ a istorijsko kao nešto što je odvojeno od zajedničkog života, sasvim iznad svijeta. Odnos ljudi prema prirodi na taj je način isključen iz istorije, čime se stvara suprotnost između prirode i istorije. Ova koncepcija mogla je u istoriji vidjeti samo burne državno-političke akcije upravljača i države, religijske i uopće teorijske borbe i posebno kod svake istorijske epohe morala je *dijeliti iluziju te epohe*. Napr., ako jedna epoha uобрази da je određena čisto »političkim« ili »religijskim« motivima, iako su »religija« i »politika« samo oblici njenih stvarnih motiva, njen istoričar usvaja ovo mnjenje. »Uobraženje«, »predodžba« ovih određenih ljudi o svojoj stvarnoj praksi pretvara se u jedino određujuću i aktivnu silu koja ovladava i određuje praksu tih ljudi. Ako primitivni oblik u kojem se nalazi podjela rada kod Egipćana i Indijaca izaziva kastinsko uređenje u njihovoj državi i religiji, istoričar vjeruje da je kastinsko uređenje ta sila koja je proizvela taj primitivni društveni oblik. Dok se Francuzi i Englezi drže makar političke iluzije, koja je ipak stvarnosti najbliža, Nijemci se kreću u području »čistog duha« i religijsku iluziju čine pokretačkom snagom istorije. Hegelova filozofija istorije posljednja je konzekvencija cijele njemačke historiografije, dovedena do svog »najčistijeg izraza«, u kojoj se ne radi o stvarnim, čak niti o političkim interesima, nego o čistim mislima, koje se onda i svetom Bruni čine kao red misli, od kojih jedna guta drugu i na kraju iščezava u »samosvijesti«, a još konzekventnije je to kod svetog Maksa Štirnera, koji ništa ne zna o cijeloj stvarnoj istoriji, a ovaj istorijski tok¹⁶

¹⁵ U izdanju po kojem smo prevodili (Marx-Engels, Gesamtausgabe, erste Abteilung. Band 5. Berlin 1932) galazi se na ovom mjestu (str. 28) njemački izraz »Urgeschichtlich« (praistorijska), dok se u izdanju koje su pripremili S. Landshut i J. P. Majer (Kröner Verlag, Leipzig 1932, str. 33) na tom mjestu nalazi »ungeschichtlich« (neistorijska). U francuskom prevodu od 1937. god., (Oeuvres completes de Karl Marx, tome VI) nalazimo na str. 186: »...n'étant pas historique. ...« (dakle, neistorijska), a u ruskom prevodu od 1933. god., (К. Маркс - Ф. Энгельс, Сочинения, том IV, отдел первый, стр. 29): »...чем то доисторическим ...« (dakle predistorijska). Smisao teksta zahtijeva da se prevede s »neistorijska«. — *Prevodilac*.

¹⁶ U visini riječi: »ovaj istorijski tok« do »utvara«, napisao je Marks u desni stupac: Takozvano objektivno pisanje istorije

mu se činio kao istorija »vitezova«, razbojnika i utvara, od čijih vizija se može spasiti samo pomoću »bezbožnosti«. Ovo shvaćanje je stvarno religiozno, ono pretpostavlja religioznog čovjeka kao prvobitnog čovjeka, od kojeg polazi cijela istorija i u svojoj uobrazilji stavlja religiozne proizvode fantazije na mjesto stvarne proizvodnje sredstava za život i života samog. Cjelokupno to shvaćanje istorije zajedno s njegovim raspadanjem, te skrupulama i kolebanjima, koje iz toga nastaju, samo je *nacionalna* stvar Nijemaca i ima samo *lokalni* interes za Njemačku, kao npr. važno, nedavno više puta tretirano pitanje: kako se zapravo dolazi »iz carstva božjeg u carstvo ljudsko«, kao da to »carstvo božje« igdje drugdje postoji osim u mašti, a učena gospoda kao da nisu uvijek živjela — a da to uopće ne znaju — u »carstvu ljudskom«, prema kojem oni sada traže put, i kao da se naučna zabava — jer to nije ništa drugo do zabava — da se objasni kuriozum toga stvaranja teorijskih oblaka ne sastoji u obratnome, da se njihovo nastajanje dokaže iz stvarnih zemaljskih odnosa. Uopće, ovi Nijemci su stalno obuzeti time da zatečenu besmislicu pretvore u neku drugu nastranost, tj. pretpostave, da cijela ta besmislica ima apartni *smisao* koji treba pronaći, dok je, međutim, cijela stvar u tome da se ove teorijske fraze objasne iz postojećih stvarnih odnosa. Stvarno, praktičko savladavanje ovih fraza, uklanjanje ovih predodžbi iz svijesti ljudi ostvaruje se, kao što je već rečeno, promijenjenim okolnostima, a ne teorijskim dedukcijama. Za masu ljudi, tj. za proletarijat, ne postoje ove teorijske predodžbe, te ih zbog nje ne treba ni uklanjati, i, ako je ova masa ikada imala neke teorijske predodžbe, npr. religiju, one su sada već odavno prevladane okolnostima.

Čisto nacionalni karakter ovih pitanja i rješenja pokazuje se još i u tome što ovi teoretičari misle sasvim ozbiljno da su utvare, kao »bogo-čovjek«, »čovjek«, itd. upravljale pojedinim epohama istorije — a sveti Bruno ide čak tako daleko da tvrdi kako su samo »kritika i kritičari stvorili istoriju«, — i, ako se sami upuštaju u istorijske konstrukcije, u najvećoj žurbi preskaču preko svega prošloga i prelaze od »mongolstva« odmah na pravu »sadržajnu« istoriju,

sastojalo se baš u tome da istorijske odnose shvati odvojeno od djelatnosti. Reakcionarni karakter.

naime, istoriju »Haleških« i »Njemačkih godišnjaka« i istoriju raspadanja Hegelove škole u opću svađu. Sve druge nacije, svi stvarni događaji se zaboravljaju, a theatrum mundi¹⁷ ograničava se na lajpcišku izložbu knjiga i međusobne svađe »kritike«, »čovjeka« i »jedinog«. Ako se teoretičari možda jednom dadu na to da obrade stvarno istorijske teme, kao npr. osamnaesto stoljeće, onda daju samo istoriju predodžbi otrgnutu od činjenica i praktičkog razvitka koji im leži u osnovi, a i tu istoriju izlažu samo s namjerom da bi to vrijeme prikazati kao nepotpuni prethodni stupanj, kao još ograničenog preteču pravog istorijskog vremena, tj. vremena njemačke filozofske borbe od 1840—1844. Ovom cilju — tj. napisati istoriju prošlosti da bi se u osobito sjajnom svjetlu pokazala slava neke neistorijske ličnosti i njenih fantazija — odgovara to da oni ne spominju stvarne istorijske događaje, čak ni stvarne zahvate politike u istoriju, nego umjesto toga daju priču osnovanu ne na izučavanjima, nego na konstrukcijama i literarnim naklapanjima, kako se to dogodilo sv. Bruni u njegovoj sada zaboravljenoj istoriji 18. stoljeća. Ovi hvalisavi i naduveni trgovci mislima, koji vjeruju da su beskrajno uzvišeni iznad svih nacionalnih predrasuda, u praksi su, dakle, mnogo nacionalniji nego pivski filistri, koji sanjaju o jedinstvu Njemačke. Djela drugih naroda uopće ne priznaju za istorijska, oni žive u Njemačkoj, prema Njemačkoj i za Njemačku; oni pretvaraju pjesmu o Rajni u duhovnu pjesmu i zauzimaju Elzas i Lotringen na taj način što umjesto francuske države krađu francusku filozofiju, a umjesto francuskih provincija germaniziraju francuske misli. Gospodin Venedaj je kozmopolit prema sv. Bruni i Maksu, koji u svjetskoj vlasti teorije proklamiraju svjetsku vlast Njemačke.

Iz ovih razlaganja se također pokazuje kako se Foerbah jako vara, kada sebe (»Wigands Vierteljahrsschrift«, 1845, Bd. 2.)¹⁸ proglašava komunistom pomoću kvalifikacije »čovjek uopće«, pretvarajući tu oznaku u predikat čovjeka »kao takvog«, kad vjeruje, dakle, da riječ komunist, koja u postojećem svijetu označuje pripadnika jedne određene revolucionarne partije, može pretvoriti opet u голу kategoriju.

¹⁷ svjetska arena

¹⁸ »Vigandov tromjesečnik«, 1845, sv. 2.

Cijela Fojerbahova dedukcija, s obzirom na međusobni odnos ljudi, teži samo tome da dokaže kako ljudi trebaju i kako su *uvijek trebali jedan drugoga*. On želi da ustanovi svijest o toj činjenici, on, dakle, želi, kao ostali teoretičari, samo da iznese pravu svijest o jednoj *postojećoj* činjenici, dok je pravom komunisti stalo do toga do ovo postojeće sruši. Uostalom, mi potpuno priznajemo da Fojerbah, težeći da proizvede svijest upravo *ove* činjenice, ide tako daleko, dokle jedan teoretičar uopće može ići, a da ne prestane biti teoretičar i filozof. Karakteristično je, međutim, da sveci Bruno i Maks stavljaju Fojerbahovu predodžbu o komunistu odmah na mjesto pravog komunistu, što se djelomično događa i zbog toga da bi također i komunizam mogli pobijati kao »duh od duha«, kao filozofsku kategoriju, kao doraslog protivnika, a sv. Bruno još i iz pragmatičkih interesa. Kao primjer priznanja i krivog shvaćanja postojećeg, što je Fojerbahu još uvijek zajedničko s našim protivnicima, podsjećamo na mjesto u »Filozofiji budućnosti«, gdje on dokazuje da je bitak jedne stvari ili čovjeka istovremeno i njegova suština, da su određeni odnosi egzistencije, način života i djelatnost jedne životinjske ili ljudske individue ono u čemu se njegova »suština« osjeća zadovoljena. Ovdje se svaki izuzetak shvaća isključivo kao nesretan slučaj, kao nenormalnost koja se ne može promijeniti. Ako se, dakle, milijuni proletera ne osjećaju zadovoljni u svojim uvjetima života, ako njihov »bitak« (. . . .) njihovoj¹⁹ — u stvarnosti i za *praktičke* materijaliste, tj. komuniste, stvar je u tome da se revolucionira postojeći svijet, da se zatečene stvari praktički zahvate i izmijene. Ako se kod Fojerbaha katkad i susreću takvi pogledi, oni nikada ne prelaze pojedinačne slutnje i imaju na njegovo opće gledište i suviše malo utjecaja, da bismo ih mi ovdje mogli drugačije uzeti u obzir, nego kao klice sposobne za razvitak. Fojerba-

¹⁹ Smisao prelaza koji ovdje nedostaje bio bi otprilike sljedeći: Ako njihov »bitak« protivrječi njihovoj (»suštini«, onda je to svakako abnormalnost, ali nije nesretan slučaj. Istorijaska činjenica koja se osniva na sasvim određenim društvenim odnosima. Fojerbah se zadovoljava da tu činjenicu konstatira: on interpretira samo postojeći osjetni svijet, prema njemu se odnosi kao teoretičar dok) u stvarnosti... (*primjedba njemačkog izdavača*).

hovo »shvaćanje« osjetilnog svijeta ograničava se s jedne strane na prosto promatranje toga svijeta, a s druge samo na prosti osjet, on govori o »čovjeku« umjesto o »stvarnim historijskim ljudima«. »Čovjek« je realiter »Nijemac«. U prvom slučaju, kod *promatranja* osjetilnog svijeta, on se nužno sukobljava sa stvarima koje protivrječe njegovoj svijesti i njegovu osjećaju, koje narušavaju od njega pretpostavljenu harmoniju svih dijelova osjetilnog svijeta, a osobito harmoniju čovjeka s prirodom²⁰. Da bi ih odstranio, on mora tražiti utočište u dvostrukom opažanju, između profanog opažanja koje sagledava samo ono što »je jasno kao dan« i jednog višeg, filozofskog opažanja, koje sagledava »pravu suštinu« stvari. On ne vidi kako osjetilni svijet koji ga okružuje nije neka stvar neposredno data od vječnosti, koja ostaje uvijek ista, nego je proizvod industrije i društvenog stanja, i to u tome smislu da je on historijski proizvod, rezultat djelatnosti cijelog niza pokoljenja, od kojih je svako stajalo na plećima prethodnoga i dalje izgrađivalo njegovu industriju i saobraćaj, te modificiralo socijalni poredak prema promijenjenim potrebama. Čak su mu i predmeti najjednostavnije, »osjetilne izvjesnosti« dati društvenim razvitkom i trgovačkim saobraćajem. Trešnja je, kao i gotovo sve voćke, kao što je poznato, presađena u našu zonu tek prije nekoliko stoljeća zahvaljujući *trgovini*, tako da je ovoj Fojerbahovoj »osjetilnoj izvjesnosti« data tek pomoću akcije jednog određenog društva u određeno vrijeme.

Uostalom, u ovom shvaćanju stvari, kada se one smatraju onakvima kakve stvarno jesu i kako su se dogodile, svaki duboko misaoni filozofski problem sasvim se jednostavno razrješava — kako će se to dalje još jasnije pokazati — u jednu empirijsku činjenicu. Npr. važno pitanje o odnosu čovjeka prema prirodi, (ili pak, kako Bruno kaže (str. 110), »suprotnosti u prirodi i historiji«, kao da su to dvije, jedna od druge odijeljene »stvari«, kao da čovjek nema uvijek pred sobom historijsku prirodu i prirodnu historiju), pitanje iz kojeg su proizišla sva »nedokučivo visoka

²⁰ N. B. Nije greška što Fojerbah ono očigledno, osjetilni *privid* — koji je ustanovljen tačnijim istraživanjem osjetilne činjenice — podređuje osjetnoj zbiljnosti, nego u tome što u krajnjoj instanciji ne može izaći na kraj s osjetnošću, a da je ne promatra »očima«, tj. »naočarima« *filozofa*.

djela« o »supstanciji« i »samosvijesti«, to se pitanje raspada samo po sebi, kad se uvidi da je mnogo slavljeno »jedinstvo čovjeka i prirode« u industriji uvijek postojalo i da je drugačije postojalo u svakoj epohi, već prema većem ili manjem razvitku industrije, isto tako kao i »borba« čovjeka s prirodom, do razvitka njegovih proizvodnih snaga na odgovarajućoj osnovi. Industrija i trgovina, proizvodnja i razmjena potreba za život, uvjetuju, sa svoje strane, i uvjetovani su opet u načinu svoga djelovanja distribucijom, organiziranjem različitih društvenih klasa, i tako onda dolazi do toga da Fojerbah vidi u Mančesteru samo tvornice i strojeve, gdje bi se prije sto godina mogli vidjeti samo kolovrati i razboji, ili da otkriva u Campagna di Roma samo pašnjake i močvare, gdje bi za vrijeme Augusta našao samo vinograde i vile rimskih kapitalista. Fojerbah govori osobito o opažanju prirodne nauke, spominje tajne koje su očigledne samo oku fizičara i hemičara; ali gdje bi bila prirodna nauka bez industrije i trgovine? I sama ova »čista« prirodna nauka dobija svoju svrhu kao i svoj materijal tek trgovinom i industrijom, osjetilnom djelatnošću ljudi. Ova djelatnost, ovaj neprekidni osjetilni rad i stvaranje, ova proizvodnja, do takvog je stupnja osnova osjetilnog svijeta, kako on sada postoji, da bi Fojerbah zatekao ogromnu promjenu ne samo u prirodnom svijetu, nego uskoro ne bi našao ni cijelo čovječanstvo, ni vlastitu mogućnost opažanja, štoviše, niti svoju vlastitu egzistenciju, kad bi ova djelatnost bila prekinuta ma i za jednu godinu. Svakako, prioritet vanjske prirode pri tome ostaje i, razumije se, sve je to neprimjenljivo na prvobitne, uslijed generatio aequivoca²¹ proizvedene ljude; ali ovo razlikovanje ima samo utoliko smisla, ukoliko čovjeka promatramo kao nešto što je različito od prirode. Uostalom, ova priroda koja prethodi ljudskoj istoriji nije priroda u kojoj živi Fojerbah, to je priroda koja danas nigdje više ne postoji, izuzevši možda na australskim koraljnim ostrvima novijeg porijekla, dakle, ne postoji ni za Fojerbaha.

Fojerbah ima svakako veliku prednost pred »čistim« materijalistima što uviđa kako je i čovjek »osjetilni predmet«; ali, bez obzira na to što ga on shvaća samo kao

²¹ Rađanje koje se vrši samo od sebe.

»osjetilni predmet«, a ne kao »osjetilnu djelatnost:«, jer se on i ovdje drži teorije i ne razmatra ljude u datoj društvenoj vezi, pod postojećim životnim uvjetima, koji su ih učinili onim što jesu, on nikada ne dolazi do djelatnih ljudi, koji stvarno egzistiraju, nego ostaje kod apstrakcije »čovjek« i ograničava se samo na priznanje »stvarnih, individualnih, tjelesnih ljudi« u oblasti osjeta, tj. on ne poznaje druge »ljudske odnose«, »čovjeka prema čovjeku« osim ljubavi i prijateljstva, i to idealizirano. On ne daje uopće kritiku sadašnjih životnih odnosa. On, dakle, nikada ne dolazi do toga da osjetilni svijet shvati kao cjelokupnu, živu, osjetilnu *djelatnost* individua koji ga sačinjavaju, i stoga je primoran, kada npr. umjesto zdravih ljudi vidi gomilu skrofuloznih, radom iscrpljenih i sušičavih bijednika, da pribjegava »višem opažanju« i »idealnom izjednačenju u rodu«, dakle pada u idealizam upravo tamo gdje komunistički materijalist vidi nužnost i ujedno uvjet za preobražaj kako industrije, tako i društvenog poretka.

Ukoliko je Fojerbah materijalist, kod njega se istorija ne zbiva, a ukoliko uzima u obzir istoriju, on nije materijalist. Kod njega se materijalizam i istorija potpuno razilaze, što se uostalom već iz rečenoga objašnjava.

Istorija nije ništa drugo do slijed pojedinih generacija, od kojih svaka eksploatira materijale, kapitale, proizvodne snage koje su joj predane od svih prethodnika, stoga, dakle, produžava, s jedne strane naslijeđenu djelatnost pod sasvim izmijenjenim okolnostima, a, s druge strane, s potpuno izmijenjenom djelatnošću oblikuje stare okolnosti, što se spekulativno daje tako obrnuti da se kasnija istorija učini svrhom ranije, da se npr. otkriću Amerike stavi u osnovu svrha da olakša pobjedu francuske revolucije, čime onda istorija stječe svoju osobitu svrhu i postaje »osoba pored drugih osoba« (kao što su ovdje: »samosvijest«, »kritika«, »jedinj«, itd.), dok je ovo, što se označava riječima »određenje«, »svrha«, »klica«, »ideja« prijašnje istorije, samo apstrakcija kasnije istorije, apstrakcija od aktivnog utjecaja koji prijašnja istorija vrši na kasniju.

Ukoliko se sada pojedini krugovi, koji jedan na drugog djeluju, dalje šire tokom ovoga razvitka, ukoliko se više uništava prvobitna zatvorenost pojedinih nacionalnosti usli-

jed usavršenog načina proizvodnje, saobraćaja, a time i stihijski proizvedene podjele rada među pojedinim nacijama, utoliko više istorija postaje svjetskom istorijom, tako, npr., ako se u Engleskoj pronađe jedan stroj koji u Indiji i Kini lišava kruha bezbrojne radnike i mijenja sve oblike postojanja tih država tada taj pronalazak postaje svjetsko-istorijska činjenica; ili pak taj primjer, da su šećer i kava u 19. stoljeću dokazivali svoje svjetskoistorijsko značenje na taj način što je nedostatak tih produkata, izazvan Napoleonovim kontinentalnim sistemom, podigao Nijemce na ustanak protiv Napoleona i tako postao realna baza slavnih oslobodilačkih ratova 1813. godine. Odatle slijedi da takvo pretvaranje istorije u svjetsku istoriju nije samo apstraktno djelo »samosvijesti«, svjetskog duha ili kakve metafizičke utvare, nego potpuno materijalno, empirijski dokazivo djelo, takvo djelo koje svaka individua dokazuje na taj način, kakva ona jest, kako jede, pije i kako se oblači.

Misli vladajuće klase u svakoj su epohi vladajuće misli, tj. klasa koja je vladajuća *materijalna* sila društva istovremeno je njegova vladajuća *duhovna* sila. Klasa, kojoj stoje na raspolaganju sredstva za materijalnu proizvodnju, raspolaze samim tim i sredstvima za duhovnu proizvodnju, tako da su joj zbog toga, uzevši u prosjeku, podređene misli onih koji su lišeni sredstava za duhovnu proizvodnju. Vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, tj. u obliku misli izraženi vladajući materijalni odnosi; dakle, idealni izraz odnosa koji baš jednu klasu čine vladajućom, dakle, misli njene vladavine. Individue, koje sačinjavaju vladajuću klasu, imaju, između ostaloga, svijest, i stoga misle, ukoliko one, dakle, vladaju kao klasa i određuju cijeli opseg jedne istorijske epohe, razumije se po sebi da one to čine u svim njenim dimenzijama, dakle, između ostalog, vladaju i kao mislioci, kao proizvođači misli, upravljaju proizvodnjom i raspodjelom misli svoga vremena, da su, dakle, njihove misli vladajuće misli epohe. Npr., u vrijeme i u zemlji u kojoj se prepiru oko vlasti kraljevska sila, aristokratija i buržoazija, gdje je, dakle, vlast podijeljena, kao vladajuća misao pokazuje se doktrina o podjeli vlasti, koju tada izriču kao »vječni zakon«.

Podjela rada, koju smo već prije zatekli kao jednu od glavnih sila dosadašnje istorije, ispoljava se sada i u samoj

vladajućoj klasi kao podjela duhovnog i materijalnog rada, tako da unutar te klase jedan njen dio istupa u svojstvu mislilaca te klase (njeni aktivni konceptivni ideolozi, koji čine glavnim izvorom svoje prehrane stvaranje iluzija te klase o samoj sebi), dok se drugi prema tim mislima i iluzijama drže više pasivno i receptivno, jer su oni u stvarnosti aktivni članovi te klase i imaju manje vremena za to da stvaraju iluzije i misli o samima sebi. Unutar te klase može se ovaj njihov rascjep razviti čak do stanovite suprotnosti i neprijateljstva ovih dvaju dijelova, međutim, on otpada sam po sebi kod svakog praktičkog sukoba, kada je klasa sama ugrožena, a tada iščezava i privid kao da vladajuće misli nisu misli vladajuće klase i kao da one imaju neku moć različitu od moći te klase. Postojanje revolucionarnih misli u određenoj epohi pretpostavlja već postojanje jedne revolucionarne klase, o čijim je pretpostavkama već ranije rečeno najnužnije.

Ako se sada, pri shvaćanju istorijskog toka, misli vladajuće klase odvoje od te vladajuće klase, ako im se pridaje samostalnost i ako se ostane kod toga da su u jednoj epohi vladale ove i one misli, ne brinući se za uvjete proizvodnje i proizvođače tih misli, ako, dakle, izostavimo individue i svjetske prilike koje se nalaze u osnovi misli, onda se može, npr., reći da su u vrijeme kad je vladala aristokratija vladali pojmovi časti, vjernosti, itd., za vrijeme vladavine buržoazije pojmovi slobode, jednakosti, itd. Sama vladajuća klasa to, prosječno, tako i uobražava. Ovo shvaćanje istorije, koje je zajedničko svim istoričarima osobito od 18. stoljeća, nužno će se spotaći na pojavi da uvijek vladaju sve apstraktnije misli, tj. misli koje sve više primaju oblik općenitosti. Naime, svaka nova klasa koja stupa na mjesto prethodne vladajuće klase primorana je, već i zato da bi provela svoj cilj, prikazati svoj interes kao zajednički interes svih članova društva, tj. idealno izraženo: da svojim mislima dade oblik općenitosti, da ih prikaže kao jedino razumne i opće važeće. Klasa koja izaziva prevrat u samom početku ne istupa kao klasa, već zbog toga što se suprotstavlja jednoj *klasi*, nego kao zastupnica cjelokupnog društva, ona se javlja kao cjelokupna masa društva nasuprot jednoj jedinoj,

vladajućoj klasi²². Ona to može, jer je njen interes u početku zaista još više povezan sa zajedničkim interesom svih ostalih nevladajućih klasa, jer se pod pritiskom dosadašnjih odnosa još nije mogao razviti kao posebni interes jedne posebne klase. Njena pobjeda koristi stoga i mnogim individuama ostalih klasa, koje ne dolaze na vlast, ali samo utoliko što ona sada stavlja te individue u položaj da se uzdignu do vladajuće klase. Kada je francuska buržoazija oborila vladavinu aristokratije, omogućila je time mogim proleterima da se uzdignu iznad proletarijata, ali samo ukoliko su postali buržuji. Stoga svaka nova klasa ostvaruje svoju vladavinu samo na široj osnovi nego što je bila osnova dotad vladajuće klase, uslijed čega se kasnije razvija utoliko oštrije i dublje i suprotnost između nevladajuće i sada vladajuće klase. I jednim i drugim je uvjetovano to da je borba, koja se mora voditi protiv ove nove vladajuće klase, opet usmjerena k odlučnoj, radikalnijoj negaciji dosadašnjih društvenih prilika, nego što su to mogle učiniti sve dosadašnje klase koje su težile k vlasti.

Cijeli ovaj privid, kao da je vladavina određene klase samo vladavina stanovitih misli, prestaje naravno sam po sebi čim vladavina klasa prestane uopće da bude oblik društvenog uređenja, čim, dakle, ne bude više potrebno da se posebni interes pokazuje kao opći, ili »opće« kao vladajuće.

Pošto su jednom vladajuće misli odijeljene od vladajućih individua, a prije svega od odnosâ koji proizlaze iz datog stupnja načina proizvodnje i pošto je na taj način ostvaren rezultat da u istoriji stalno vladaju misli, vrlo je lako iz ovih različitih misli apstrahirati »misao«, ideju itd., kao da vladaju u istoriji, i time sve te pojedine misli i pojmove shvatiti kao »samoodređenja« pojma koji se razvija u istoriji²³. Onda je također prirodno da se svi odnosi među ljudima mogu izvesti iz pojma čovjeka, iz predočenog čovjeka, iz suštine čovjeka, iz čovjeka. To je spekulativna filo-

²² U ovoj visini napisao je Marks u desni stupac: (općenitost odgovara 1. klasi protiv staleža, 2. konkurenciji, svjetskom saobraćaju itd., 3, velikoj većini vladajuće klase, 4. iluziji društvenih interesa. U početku je ova iluzija, 5. Obmanjivanju ideologa i podjeli rada).

²³ Ovu rečenicu Marks je napisao u visini prethodne u desnom stupcu, ne naznačivši kuda je treba umetnuti.

zofija i činila. Hegel sam priznaje, na kraju »Filozofije istorije«, da je »razmatrao kretanje samoga pojma« i da je u istoriji prikazao »istinsku teodiceju« (p. 446). Sada je opet moguće ponovo se vratiti na proizvođače »pojma«, na teoretičare, ideologe i filozofe, i tada se dolazi do rezultata da su filozofi, mislioci kao takvi, oduvijek vladali u istoriji — rezultat, koji je, kako smo vidjeli, također izrekao već Hegel. Dakle, čitav majstorluk — da se u istoriji dokaže vrhovna vlast duha (hijerarhija kod Štirnera) — svodi se na slijedeća tri napore.

1. Misli onih koji vladaju iz empirijskih razloga, pod empirijskim uvjetima, i kao materijalne individue, moraju se odijeliti od tih vladajućih individua i samim tim priznati u istoriji vladanje misli i iluzija.

2. U tu vladavinu misli mora se unijeti neki red, dokazati mistična povezanost među pojedinim vladajućim mislima, koje slijede jedna za drugom, a to se ostvaruje na taj način da se uzmu kao »samoodređenja pojma« (ovo je moguće zbog toga što su ove misli stvarno povezane svojom empirijskom osnovom, kao i zbog toga što, uzete kao čiste misli, one postaju samorazlikovanja, razlike stvorene mišljenjem).

3. Da bi se uklonio mistički izgled, ovoga »pojma koji se sam određuje«, pretvaraju ga u jednu osobu — »samosvijest« — ili, da bi izgledao pravo materijalistički, u red osoba, koje u istoriji reperzentiraju »pojam«, u »mislioce«, »filozofe«, ideologe, koje opet shvaćaju kao fabrikante istorije, kao »savjet stražara«, kao one koji vladaju²⁴. Tako su uklonjeni svi materijalistički elementi iz istorije i sada se mogu pustiti uzde svome spekulativnom konju.

Dok u običnom životu svaki trgovac znade odlično razlikovati ono što neko tvrdi da jest, od onoga što je on stvarno, dotle naša historiografija još nije došla do te trivijalne spoznaje. Ona vjeruje svakoj epohi na riječ što ona sama o sebi kaže i uobražava.

Ovu istorijsku metodu, koja je vladala u Njemačkoj (a zašto naročito tamo), treba objasniti iz povezanosti s iluzi-

²⁴ Na ovoj visini napisao je Marks u desni stupac: Čovjek = »čovječji duh koji misli«.

jom ideologa uopće, npr. s iluzijama pravnika, političara (također i praktičkih državnika), iz dogmatskih sanjarija i izvr-tanja ovih momaka, što se sasvim jednostavno objašnjava iz njihova praktičkog položaja u životu, iz njihova zanimanja i podjele rada.

B. STVARNA OSNOVA IDEOLOGIJE

(1) Saobraćaj i proizvodne snage

Najveća je podjela materijalnog i duhovnog rada razdvajanje grada i sela. Suprotnost između grada i sela počinje prelazom iz barbarstva u civilizaciju, iz plemenske zajednice u državu, iz lokalne ograničenosti u naciju i provlači se kroz cijelu historiju civilizacije, sve do današnjeg dana (Anti-Corn-Law League)²⁵. — Zajedno s gradom javlja se i nužnost administracije, policije, porezâ, itd., ukratko, nužnost komunalnih poslova, a time i politike uopće. Ovdje se najprije pojavila podjela stanovništva na dvije velike klase, koja se direktno osniva na podjeli rada i proizvodnim oruđima. Grad predstavlja već činjenicu koncentracije stanovništva, oruđa za proizvodnju, kapitala, užitaka, potreba, dok selo pokazuje upravo suprotnu činjenicu, izolaciju i osamljivanje. Suprotnost između grada i sela može postojati samo unutar privatnog vlasništva. Ona je najgrublji izraz podređenosti individue podjeli rada, jednoj određenoj, njemu nametnutoj djelatnosti, potčinjenosti, koja jednog pretvara u ograničenu gradsku životinju, a drugog u ograničenu seosku životinju, i svakodnevno ponovo proizvodi suprotnosti između njihovih interesa. Glavno je ovdje opet rad, sila nad individua-ma i dokle god ona postoji, tako dugo mora postojati privatno vlasništvo. Ukidanje suprotnosti između grada i sela jedan je od prvih uvjeta zajednice, uvjet koji opet zavisi od mase materijalnih pretpostavki, i koji, što svatko vidi na prvi pogled, ne može ispuniti sama volja (Ove uvjete treba detaljnije razmotriti). Razdvajanje grada i sela može se shvatiti kao razdvajanje kapitala i zemljišnog posjeda, kao početak postojanja i razvitka kapitala nezavisnog od zemlji-

²⁵ Liga protiv žitnih zakona.

šnog vlasništva, tj. vlasništva koje se osniva samo na radu i razmjeni.

U gradovima koji nisu prešli u gotovu obliku iz ranije istorije u srednji vijek, a koje su kao nove formirali oslobođeni kmetovi, poseban rad svakog pojedinca bio je njegovo jedino vlasništvo, osim malenog kapitala koji se sastojao gotovo samo iz najnužnijeg alata koji su oni sa sobom donijeli. Konkurencija odbjeglih kmetova koji su stalno dolazili u grad, neprekidni rat sela protiv gradova, i s tim povezana nužnost jedne organizirane gradske ratne sile, veza zajedničkog vlasništva na neki određeni rad, nužnost zajedničkih zgrada za prodaju svoje robe u vrijeme kada su zanatlije bili ujedno i commercants²⁶, zatim nepuštanje nepozvanih u te zgrade, suprotnosti interesa pojedinih zanata među sobom, nužnost zaštite s mukom izučena rada i feudalna organizacija cijele zemlje — to su bili uzroci ujedinjenja radnika svakog zanata u cehove. Mi nećemo ovdje dalje ulaziti u mnogobrojne modifikacije cehovskog uređenja koje su izazvane kasnijim istorijskim razvitkom. Bijeg kmetova u gradove trajao je neprekidno za vrijeme cijelog srednjeg vijeka. Ovi kmetovi, progonjeni na selu od svojih gospodara, dolazili su pojedinačno u gradove, gdje su zatekli jednu organiziranu zajednicu, spram koje su bili nemoćni i u kojoj su se morali podrediti položaju u koji ih je upućivala potreba za njihovim radom i interesi njihovih organiziranih gradskih konkurenata. Ovi radnici, koji su pojedinačno dolazili, nisu nikada mogli postati sila, jer, ako je njihov rad bio cehovski, koji je trebalo izučiti, cehovski su ih majstori podredili sebi i organizirali u skladu sa svojim interesima, a ako se njihov rad nije moralo izučiti, te stoga nije bio cehovski, nego nadničarski rad, nisu se nikada organizirali, nego su ostali neorganizirana svjetina. Nužnost nadničarenja u gradovima izazvala je svjetinu.

Ovi su gradovi bili pravi »savezi«, izazvani neposrednom potrebom, brigom za zaštitu vlasništva, za umnožavanjem sredstava za proizvodnju i odbranu pojedinih članova. Svjetina je u tim gradovima bila sasvim nemoćna zbog toga što se sastojala od individua koje su tuđe jedne drugima, koje su po-

²⁶ trgovci

jedinačno pristizale i neorganizirano se suprotstavljale jednoj organiziranoj, ratnički naoružanoj sili koja ih je ljubomorno nadzirala. Kalfe i šegrti bili su u svakom zanatu organizirani tako kako je to najbolje odgovaralo interesima majstora; patrijarhalni odnos u kojem su se oni nalazili prema svome majstoru dao je ovima dvostruku moć, s jedne strane, majstori su neposredno utjecali na cijeli život kalfa, a, s druge taj je odnos bio stvarna veza za kalfe koji su radili kod istog majstora, veza koja ih je ujedinjavala nasuprot kalfama ostalih majstora i od njih dijelila; i, napokon, kalfe su već bili vezani uz postojeći poredak interesom da i sami postanu majstori. Dok je stoga svjetina dizala barem pobune protiv cjelokupnog gradskog poretka, pobune koje su zbog njihove nemoći ostale bez ikakva djelovanja, dotle kalfe nisu išli dalje od blagih opiranja unutar pojedinih cehova, jer su i sami pripadali egzistenciji cehovskog uređenja. Svi veliki ustanci u srednjem vijeku proizlazili su iz sela, ali su zbog raštrkanosti seljaka i zbog zaostalosti koja odatle proizlazi ostali potpuno bezuspješni.

Podjela rada bila je u gradovima provedena još (sasvim stihijno) između pojedinih cehova, a između pojedinih radnika u samim cehovima nije uopšte bila provedena. Svaki radnik je morao biti vješt u cijelom nizu poslova, morao je znati raditi sve što se s njegovim alatom moglo učiniti; ograničeni saobraćaj i neznatna povezanost među pojedinim gradovima, manjak stanovništva i ograničenost potreba nisu dozvoljavali daljnje nastajanje podjele rada, i stoga je svaki koji je htio postati majstor morao ovladati cijelim svojim zanatom. Zato kod srednovjekovnih zanatlija postoji još interes za njihov specijalni rad i za vještinu u njemu, interes koji se mogao uzdići do stanovitog ograničenog smisla za umjetnost. Ali je zato i svaki srednjovjekovni zanatlija potpuno ulazio u svoj posao, odnosio se prema njemu ropskom predanošću i bio mu mnogo više podređen nego suvremeni radnik, kojemu je njegov posao ravnodušan.

Kapital je u tim gradovima bio prirodni kapital koji se sastojao od stana, alata i stihijno naslijeđenog znanja i koji se zbog nerazvijenog saobraćaja i nedovoljne cirkulacije kao nestvariv morao nasljeđivati od oca na sina. Kapital nije bio poput modernog, koji se izračunava u novcu, pri čemu je sporedno da li se nalazi u ovoj ili onoj stvari, nego

je bio neposredno povezan s određenim radom posjednika, od njega potpuno nedjeljiv i stoga je bio *staleški* kapital.

Slijedeće proširenje podjele rada bilo je razdvajanje proizvodnje i saobraćaja, stvaranje posebne klase trgovaca, razdvajanje, koje je do nas došlo s historijski naslijeđenim gradovima (između ostalog s Jevrejima), a ubrzo se pojavilo u novoosnovanim gradovima. Time je bila stvorena mogućnost trgovačke veze izvan najbližeg kruga, mogućnost, čije je ostvarenje zavisilo od postojećih saobraćajnih sredstava, od stanja javne sigurnosti na selu, uvjetovanog političkim odnosima (kao što je poznato, u cijelom srednjem vijeku trgovci su putovali u naoružanim karavanima) i od više ili manje primitivnih ili razvijenih potreba saobraćaju dostupnog područja, potreba koja su bile uvjetovane odgovarajućim stupnjem kulture. —

Sa saobraćajem koji je konstituisan u posebnoj klasi, s proširenjem trgovine izvan najbliže gradske okoline pomoću trgovaca, nastaje odmah uzajamno djelovanje između proizvodnje i saobraćaja. Gradovi stupaju *međusobno* u vezu, novi alati se nose iz jednog grada u drugi, i podjela između proizvodnje i saobraćaja izaziva uskoro novu podjelu proizvodnje među pojedinim gradovima, od kojih svaki uskoro prelazi na eksploataciju jedne, prevladavajuće industrijske grane. Početno ograničenje na lokalne razmjere počinje postepeno iščezavati.

U srednjem vijeku građani su u svakom gradu bili primorani da se ujedine protiv seoskog plemstva, kako bi sačuvali svoju kožu: proširenje trgovine, uspostavljanje komunikacija doveli su pojedine gradove do toga da upoznaju druge gradove koji su provodili iste interese u borbi s istom suprotnošću. Iz mnogih lokalnih skupova građana pojedinih gradova nastala je tek sasvim postepeno *klasa* građana. Uvjeti života pojedinih građana postali su, uslijed suprotnosti prema postojećim odnosima i načinu rada koji je time uvjetovan, ujedno uvjeti koji su svima njima bili zajednički i nezavisni od svakoga pojedinca. Građani su stvorili ove uvjete, ukoliko su se otrgli od feudalnih veza, a bili su od njih stvoreni, ukoliko su bili uvjetovani svojom suprotnošću prema feudalizmu koji su zatekli. Nastankom veze između pojedinih gradova razvili su se ovi zajednički uvjeti u klasne uvjete. Isti uvjeti, ista suprotnost, isti interesi morali su

uglavnom svagdje izazvati iste običaje.²⁷ Sama buržoazija razvija se tek postepeno sa svojim uvjetima, ponovo se razdvaja prema podjeli rada u različite frakcije i napokon apsorbira u sebe sve zatečene posjedničke klase u takvoj mjeri da se sve zatečeno vlasništvo pretvara u industrijski ili trgovački kapital (za to vrijeme ona pretvara većinu zatečene neposjedničke i jedan dio do tada posjedničke klase u jednu novu klasu — proletarijat). Pojedine individue čine jednu klasu samo utoliko ukoliko moraju voditi zajedničku borbu protiv druge klase; u ostalome oni se međusobno nalaze čak u neprijateljskoj konkurenciji. Na drugoj strani klasa se opet osamostaljuje nasuprot individuama, tako da one svoje životne uvjete zatječu predestinirane: klasa im naznačuje njihov položaj, a time i njihov lični razvitak, ona ih sebi podređuje. To je ista pojava kao podređivanje pojedinih individua podjeli rada i može se ukloniti samo ukidanjem privatnog vlasništva i samog rada. Kako se, pak, ovo podređivanje individua klasi istovremeno razvija u podređivanje svakojakim predodžbama itd., itd., naznačili smo već više puta.

Da li će proizvodne snage, osobito pronalasci koji su postignuti u jednom kraju, za kasniji razvitak biti izgubljeni ili ne, zavisi samo od proširenja saobraćaja. Sve dotle dok ne postoji saobraćaj koji prelazi neposredno susjedstvo, mora svaki kraj posebno stvarati svaki pronalazak, i dovoljni su obični slučajevi, kao upad barbarskih naroda, čak obični ratovi, da zemlju s razvijenim proizvodnim snagama i potrebama dovedu dotle da opet mora početi od početka. U prvobitnoj istoriji morao se svaki pronalazak dnevno ponovo izrađivati u svakom kraju posebno. Kako su stvorene proizvodne snage i same bile nedovoljno sigurne od potpune propasti kod relativno vrlo raširene trgovine, dokazuju Feničani²⁸ čiji su pronalasci najvećim dijelom nestali za dugo vremena istiskivanjem te nacije iz trgovine, Aleksandrovim osvajanjem i opadanjem koje iza toga slijedi. Isto tako,

²⁷ Na ovoj visini Marks je tekst označio i pored njega napisao u desni stupac:

Ona apsorbira najprije grane rada koje direktno pripadaju državi, a onda sve \mp (plus ou moins) ideološke staleže.

²⁸ Iza riječi »Feničani« Marks je umetnuo u desni stupac: i pravljenje stakla u srednjem vijeku.

npr. slikarstvo na staklu u srednjem vijeku.²⁹ Tek kad saobraćaj postane svjetski saobraćaj, kad se osniva na krupnoj industriji i kad sve nacije budu uvučene u konkurentsku borbu, tek tada se osigurava trajnost postignutih proizvodnih snaga.

Podjela rada među različitim gradovima dovela je najprije do nastajanja manufakture, proizvodne grane koja je izrasla iz cehovskog uređenja. Istorijska pretpostavka prvog procvata manufakture — u Italiji i kasnije u Flandriji — bio je saobraćaj s inozemnim nacijama. U drugim zemljama — Engleskoj i Francuskoj npr. — ograničavale su se manufakture u početku na unutrašnje tržište. Osim navedenih pretpostavki, manufakture imaju još jednu pretpostavku: uznapredovanu koncentraciju stanovništva — osobito na selu — i koncentraciju kapitala koji se počeo skupljati djelomično u cehovima usprkos cehovskim zakonima, a djelomično kod trgovaca u pojedinačnim rukama.

Onaj rad koji je od samog početka pretpostavljao stroj, iako još u najprimitivnijem obliku, pokazao je uskoro najveću sposobnost za razvitak. Tkalački obrt, kojim su se seljaci na selu dosad usput zanimali da bi sebi načinili nužnu odjeću, bio je prvi rad koji je proširenjem saobraćaja dobio poticaj i dalje usavršavanje. Tkanje je bilo prva i ostalo najglavnija manufaktura. Povećanjem stanovništva povećana potražnja za odjevnim tkaninama, početna akumulacija i mobilizacija naturalnog kapitala uslijed ubrzne cirkulacije, te ovim izazvana i postepenim proširenjem saobraćaja uopće potpomagana potreba za luksuzom, dali su tkanju kvantitativno i kvalitativno poticaj koji ga je istrgao iz dotadašnjeg oblika proizvodnje. Uporedo sa seljacima, koji su tkali za vlastite potrebe, koji su i dalje postojali i još postoje, pojavila se nova klasa tkača u gradovima, čije su tkanine bile određene za cijelo unutrašnje tržište, a većinom i za inozemna tržišta.

Tkanje, posao koji je u većini slučajeva zahtijevao malo vještine i koje se uskoro raspalo u mnogo grana, suprotstavilo se cijelom svojom strukturom okovima ceha. Tkanjem su se stoga većinom bavili izvan cehovske organizacije u

²⁹ Ovu rečenicu Engels je napisao u desni stupac, a da nije izbrisao Marksov umetak u istom stupcu koji glasi gotovo isto tako.

selima i trgovištima, koja su postepeno postala gradovi, i to gotovo najrazvijeniji gradovi svake zemlje. —

S pojavom manufakture, oslobođene od ceha, izmijenili su se odmah i odnosi vlasništva. Prvi napredak od naturalno-staleškog kapitala bio je stvoren pojavom trgovaca, čiji je kapital od samog početka bio pokretan, tj. kapital u modernom smislu, koliko o tome može biti riječi pod tadašnjim odnosima. Drugi se napredak pojavio s manufakturom, koja je opet mobilizirala masu naturalnog kapitala i uopće umnožila količinu pokretnog kapitala nasuprot naturalnome.

Manufaktura je istovremeno seljacima bila utočište od cehova koji su ih isključivali ili slabo plaćali, isto kao što su prije cehovski gradovi služili seljacima kao utočište od (seoskog plemstva koje ih je ugnjetavalo).

Istovremeno s početkom manufakture počinje period skitanja koji je bio izazvan raspuštanjem feudalnih družina, otpuštanjem sakupljenih armija koje su kraljevima služile protiv vazala, poboljšanom zemljoradnjom i pretvaranjem velikih površina oranica u pašnjake. Već odatle proizilazi kako je ova skitnja tačno povezana s raspadanjem feudalizma. Već u trinaestom stoljeću nastajale su pojedine epohe takve vrste, a kao općenito i trajno ispoljava se to skitanje tek krajem 15. i početkom 16. stoljeća. Ove skitnice, koje su bile tako mnogobrojne, da je između ostalog, Henrik VIII engleski dao objesiti 72000, moglo se privesti radu s najvećim teškoćama, krajnjom mukom i tek nakon dugog otpora. Brzo cvjetanje manufakture, osobito u Engleskoj, postepeno ih je apsorбирало. —

Pojavom manufakture razne nacije počinju međusobnu konkurenciju, stupaju u trgovačku borbu koja je vođena ratovima, zaštitnim carinama i zabranama, dok su nacije prije, ukoliko su bile u vezi, vodile bezazlenu razmjenu. Trgovina otada dobiva političko značenje.

S manufakturom se istovremeno promijenio i odnos radnika prema poslodavcu. U cehovima je i dalje postojao patrijarhalni odnos između kalfa i majstora; u manufakturi ga je zamijenio novčani odnos između radnika i kapitalista; odnos koji je na selu i u malim gradovima ostao patrijarhalno obojen, u velikim pravim manufakturnim gradovima, međutim, već je vrlo rano izgubio gotovo svaku patrijarhalnu boju.

Proširenjem saobraćaja, koje je nastalo otkrićem Amerike i morskog puta prema Indiji, dobila je manufaktura i kretanje proizvodnje uopće ogroman polet. Novi proizvodi odatle uvezeni, osobito mase zlata i srebra koje su počele cirkulirati, totalno su izmijenili uzajamni položaj klasa i zadali žestoki udarac radnicima i feudalnom zemljišnom posjedu, a pohodi avanturista, kolonizacija i, prije svega, proširenje tržišta u svjetsko tržište, što je sada bilo moguće i dnevno se sve više i više uspostavljalo, sve je to izazvalo novu fazu istorijskog razvitka, na kojoj se općenito ovdje ne treba dalje zadržavati. Kolonizacijom novootkrivenih zemalja dobila je međusobna trgovačka borba nacija novu hranu, a prema tome i veću rasprostranjenost i ogorčenost.

Proširenje trgovine i manufakture ubrzalo je akumulaciju pokretnog kapitala, dok je u cehovima, koji nisu dobili nikakav podstrek za proširenje proizvodnje, prirodni kapital ostao stabilan ili je pak opadao. Trgovina i manufaktura stvorili su krupnu buržoaziju, a u cehovima se koncentrirala sitna buržoazija³⁰ koja sada više nije vladala u gradovima kao prije, nego se morala pokoriti vladavini krupnih trgovaca i manufakturista. Stoga su cehovi propali čim su došli u dodir s manufakturom.

U epohi o kojoj smo govorili međusobni odnos nacija primio je u njihovu saobraćanju dva različita oblika. U početku mala količina cirkulirajućeg zlata i srebra uvjetovala je zabranu izvoza ovih metala; postavši nužnom, zbog potrebe da se dade zaposlenje rastućem gradskom stanovništvu, industrija, većinom uvezena iz inozemstva, nije mogla biti bez privilegija koje su se, naravno, mogle dati ne samo protiv unutrašnje, nego osobito protiv vanjske konkurencije. Ove prvobitne zabrane proširile su lokalne cehovske privilegije na cijelu naciju. Carine su nastale iz nameta što su ga feudalci nametali trgovcima koji su prolazili preko njihova područja, kao otkup koji je zamjenjivao pljačkanje — iz poreza koje su kasnije nametali gradovi, a pri pojavi savremenih država bili su najudobnije sredstvo da se dobije novac za fiskus.

³⁰ U visini ove rečenice napisao je Marks u desni stupac: malograđanin, srednji stalež, krupna buržoazija.

Pojava američkog zlata i srebra na evropskim tržištima, postepeni razvitak industrije, brzi porast trgovine i tim izazvani procvat necehovske buržoazije i novca, dalo je ovim mjerama drugo značenje. Država koja je svakim danom sve manje mogla biti bez novca, zadržala je sada zabranu na izvoz zlata i srebra iz fiskalnih razloga; buržuji su s tim bili potpuno zadovoljni, jer je glavni predmet lihvarskog obogaćivanja bila ova nova, na tržište bačena novčana masa; dosadašnji privilegiji postali su izvor prihoda za vladu i prodavani za novac; u carinskom zakonodavstvu uvedene su izvozne carine koje su industriji stavljale samo prepreke, a imale su čisto fiskalnu svrhu.

Drugi period nastupio je sredinom sedamnaestog stoljeća i trajao je gotovo do kraja osamnaestog. Trgovina i brodarstvo brže su se proširili nego manufaktura, koja je igrala sekundarnu ulogu; kolonije su počele postajati jaki potrošači, pojedine nacije podijelile su se dugim borbama u svjetsko tržište koje se otvaralo. Ovaj period počinje zakonima o plovidbi i kolonijalnim monopolima. Konkurencija među nacijama bila je, što je moguće više, isključena pomoću tarifa, zabrana, ugovora, a u krajnjoj instanciji konkurentska borba se vodila i odlučivala ratovima (osobito pomorskim ratovima). Najjača pomorska nacija, Englezi, zadržala je nadmoć u trgovini i manufakturi. Već je ovdje — koncentracija u jednoj zemlji.

Manufaktura je stalno štićena odbrambenim carinama na unutrašnjem tržištu, monopolima na kolonijalnom tržištu i, što je moguće više, diferencijalnim carinama na inozemnom tržištu. Obrada materijala koji je proizveden u samoj zemlji bila je potpomagana (vuna i platno u Engleskoj, svila u Francuskoj), a izvoz u zemlji proizvedenih sirovina zabranjen (vuna u Engleskoj), dok je (obrada) uvezenog materijala bila zanemarena ili suzbijana (pamuk u Engleskoj). Nacija koja je prevladavala u morskoj trgovini i kolonijalnoj sili osigurala je sebi, naravno, i najveće kvantitativno i kvalitativno proširenje manufakture. Manufaktura nije uopšte mogla biti bez zaštite, jer ona i najmanjom izmjenom koja se događa u drugim zemljama može izgubiti svoje tržište i biti upropaštena; nju je lako bilo uvesti u jednoj zemlji pri donekle povoljnim uvjetima, ali je zato i lako uništiti. Ona je ujedno tim načinom, kako je vođena na selu, naročito u

18. stoljeću, toliko srasla sa životnim odnosima velikog broja ljudi, da se nijedna zemlja nije usudila staviti na kocku njenu egzistenciju dopuštanjem slobodne konkurencije. Ona stoga potpuno zavisi, ukoliko može izvoziti, od proširenja ili ograničenja trgovine, a (na nju) obrnuto djeluje razmjerno vrlo neznatno. Odatle njeno sekundarno (značenje) i stoga utjecaj trgovaca u osamnaestom stoljeću. Trgovci, a osobito brodovlasnici, prije svih drugih su navaljivali na državnu zaštitu i monopole; manufakturisti su zahtijevali i dobili doduše zaštitu, ali su se po političkom značaju stalno nalazili iza trgovaca. Trgovački gradovi, specijalno pomorski gradovi, bili su donekle civilizirani i poprimili krupnoburžovski karakter, dok je u tvorničkim gradovima postojala najveća malograđanština. (Uporedi Aikin, itd.) Osamnaesto stoljeće bilo je stoljeće trgovine. Pinto kaže to izričito: »Le commerce fait la marotte du siècle«; i: »depuis quelque temps il n'est plus question que de commerce, de navigation et de marine«³¹.

Ovaj period karakterizira prestanak zabrana na izvoz zlata i srebra, nastanak trgovine novcem, banaka, državnih dugova, papirnatog novca, spekulacija s akcijama i fondovima, igranja na berzi sa svim artiklima i stvaranjem finansija uopće. Kapital je opet izgubio veliki dio svoga naturalnog karaktera.

Koncentracija trgovine i manufakture koja se nezadrživo razvijala u 17. stoljeću u jednoj zemlji, Engleskoj, stvorila je postepeno za nju relativno svjetsko tržište, a time i potražnju za njenim manufakturnim proizvodima, koja nije više mogla biti zadovoljna dotadašnjim industrij-

³¹ »Trgovina sačinjava strast stoljeća«; i: »od nekog vremena govori se samo o trgovini, moreplovstvu i mornarici.«

Iako je kretanje kapitala znatno ubrzano, ono je ipak stalno ostalo razmjerno polagano. Cirkulaciju je zaustavljalo raspršenje svjetskog tržišta u pojedine dijelove, od kojih je svaki eksploatirala posebna nacija, isključenje konkurencije među nacijama, nespretnost same proizvodnje i nerazvijenost novčanog sistema koji je tek izlazio iz prvog stupnja razvitka. Posljedica toga bio je trgovački, prljavo sitničarski duh, koji je bio svojstven svim trgovcima i čitavom načinu trgovanja. U poređenju sa manufakturstima, a još više sa zanatlijama, bili su oni u stvari velikograđani, buržuji: no u poređenju s trgovcima i industrijalcima slijedećeg perioda ostaju oni malograđani. (Uporedi A. Smit).

skim proizvodnim snagama. Ova potražnja, koja je prerastala proizvodne snage, bila je pokretačka snaga koja je izazvala treći period privatnog vlasništva počevši od srednjeg vijeka, i koja je stvorila krupnu industriju — primjenu elementarnih snaga u industrijske svrhe, mašineriju i najdetaljniju podjelu rada. U Engleskoj su već postojali ostali uvjeti ove nove faze — sloboda konkurencije unutar nacije, izgrađivanje teorijske mehanike (mehanika koju je Njutn usavršio bila je uopće u 18. stoljeću najpopularnija nauka u Francuskoj i Engleskoj itd.). (Slobodna konkurencija u samoj naciji morala se svagdje osvojiti revolucijom, 1640. i 1688. u Engleskoj, 1789. u Francuskoj). Konkurencija je uskoro prisilila svaku zemlju, koja je htjela zadržati svoju istorijsku ulogu, da svoju manufakturu štiti obnovljenim carinskim mjerama (stare carine nisu više pomagale protiv krupne industrije), i da uskoro zatim uvede krupnu industriju pod zaštitnim carinama. Krupna industrija učinila je konkurenciju univerzalnom uprkos zaštitnim sredstvima (ona je praktička sloboda trgovine, zaštitna carina je u njoj samo palijativno sredstvo, odbrana u slobodi trgovine), uspostavila je saobraćajna sredstva i moderno svjetsko tržište, podložila sebi trgovinu, pretvorila sav kapital u industrijski i time proizvela brzu cirkulaciju (stvaranje novčanog sistema) i centralizaciju kapitala.³² Sveopćom konkurencijom ona je prisilila sve individue da do krajnosti napregnu svoju energiju. Gdje je samo mogla, ona je uništila ideologiju, religiju, moral itd., a gdje to nije mogla, pretvorila ih je u javnu laž. Ona je stvorila svjetsku istoriju tek utoliko ukoliko je zadovoljenje potreba svake civilizirane nacije i svake individue u njoj učinila zavisnim od cjelokupnog svijeta i ukoliko je uništila dosadašnju stihijnu isključivost pojedinih nacija. Ona je podredila prirodnu nauku kapitalu, a podjeli rada je oduzela posljednji privid prirodnosti. Ona je uopće uništila prirodnost, ukoliko je to unutar rada moguće, i pretvorila sve prirodne odnose u novčane odnose. Ona je umjesto prirodno nastalih gradova stvorila velike moderne industrijske gradove koji su nastali preko noći. Tamo gdje je prodrila, ona je razorila zanatstvo i uopće sve pri-

³² Ove dvije rečenice napisao je Engels u desni stupac bez znaka umetanja u visini zaključka rečenice koja im prethodi.

jašnje stupnjeve industrije. Ona je završila pobjedu trgovačkog grada nad selom. (Njena prva pretpostavka) je automatski sistem. (Njezin razvitak) proizveo je masu proizvodnih snaga, za koje je privatno (vlasništvo) postalo baš takav okov, kakav je cehovski poredak bio za manufakturu i sitni seljački rad za zanatstvo koje se usavršavalo. Ove proizvodne snage pod privatnim vlasništvom dobivaju samo jednosstrani razvitak, postaju za većinu destruktivne snage, i mnogo se takvih snaga ne može u privatnom vlasništvu uopće primijeniti. Ona je općenito stvorila svagdje iste odnose između društvenih klasa i time uništila posebnost pojedinih nacionalnosti. I napokon, dok buržoazija svake nacije još zadržava zasebne nacionalne interese, krupna industrija je stvorila klasu koja kod svih nacija ima isti interes i kod koje je nacionalnost već uništena, klasu koja se stvarno oslobodila od cijelog starog svijeta i ujedno mu se suprotstavila. Krupna industrija čini radniku nepodnošljivim ne samo odnos prema kapitalistu, nego i sam rad.

Razumije se da krupna industrija ne dostiže u svim predjelima jedne zemlje isti nivo izgradnje. To, međutim, ne zadržava klasni pokret proletarijata, jer se proleter stvoreni krupnom industrijom stavljaju na čelo ovoga pokreta i sa sobom dovlače svu ostalu masu, i jer radnici koji nisu uključeni u krupnu industriju upadaju u još gori životni položaj zbog krupne industrije, nego radnici krupne industrije. Isto tako djeluju zemlje u kojima je razvijena krupna industrija, na plus ou moins³³ nerazvijene zemlje, ukoliko su ove uslijed svjetskog saobraćaja uvučene u univerzalnu konkurentsku borbu.³⁴

³³ Više ili manje.

³⁴ Konkurencija izolira individue, ne samo buržuje, nego još više proletere, uprkos tome što ih ona sastavlja. Stoga je mnogo vremena potrebno dok se te individue ujedine, ne uzimajući u obzir da za to ujedinjavanje — ukoliko ono ne treba da ostane samo lokalno — mora tek krupna industrija stvoriti nužna sredstva, velike industrijske gradove i jeftine i brze komunikacije; stoga se tek poslije duge borbe može pobijediti svaka organizirana sila koja se suprotstavlja ovim izoliranim individua koje žive u uvjetima što svakodnevno proizvode ovu izoliranost. Zahtijevati suprotno bilo bi isto što i zahtijevati da u ovoj određenoj historijskoj epohi ne bi trebalo da postoji konkurencija, ili da individue izbiju sebi iz glave odnose nad kojima one, uslijed svoje izoliranosti, nemaju kontrole.

Ovi različiti oblici isto su toliko oblici organizacije rada, a time i vlasništva. U svakom periodu došlo je do ujedinjenja postojećih proizvodnih snaga, ukoliko su potrebe to nužno zahtijevale.

(2) Odnos države i prava prema vlasništvu

Prvi oblik vlasništva u antičkom svijetu, a i u srednjem vijeku, jest plemensko vlasništvo, uvjetovano kod Rimljana uglavnom ratom, a kod Germana stočarstvom. Kod antičkih naroda javlja se plemensko vlasništvo kao državno vlasništvo, jer u jednom gradu stanuje više plemena, a pravo pojedinaca pojavljuje se stoga kao čisto *possessio*, vlasništvo, koje se, međutim, kao i plemensko vlasništvo uopće, ograničava samo na zemljišni posjed. Pravo privatno vlasništvo počinje kod starih, kao i kod modernih naroda, s pokretnim vlasništvom. (Ropstvo i zajednica) (*dominium ex jure Quiritum*).³⁵ Kod narodâ koji su proizišli iz srednjeg vijeka, plemensko vlasništvo prolazi kroz različite stupnjeve — feudalni zemljišni posjed, korporativno pokretno vlasništvo, manufakturni kapital — do modernog kapitala koji je uvjetovan krupnom industrijom i univerzalnom konkurencijom, te koji je čistom privatnom vlasništvu skinuo svaki privid kolektivnosti i isključio svaki utjecaj države na razvitak vlasništva. Ovom modernom privatnom vlasništvu odgovara moderna država, koju su privatni vlasnici porezima postepeno kupili, pa je ona preko državnih dugova potpuno dospjela u njihovu vlast, a njeno postojanje je u cjelini postalo zavisno od povišenja i sniženja državnih papira na berzi, od komercijalnog kredita koji joj daju privatni vlasnici, buržuji. Buržoazija je primorana da se organizira nacionalno, a ne više lokalno, jer je ona već *klasa*, a nije više *stalež*, i da svojim prosječnim interesima dađe opći oblik. Emancipacijom privatnog vlasništva od zajednice država je postala posebna egzistencija, pored i izvan građanskog društva; ali ona, nadalje, nije ništa drugo do oblik organizacije koju buržuji sebi nužno moraju stvoriti kako iznutra, tako i izvana, za uzajamnu garanciju njihova vlas-

³⁵ Moć raspolaganja predmetima na osnovu rimskog prava.

ništva i interesa. Samostalnost države postoji u naše vrijeme još samo u takvim zemljama u kojima se staleži nisu potpuno razvili u klase, u kojima staleži, odstranjeni već u razvijenim zemljama, igraju još neku ulogu i gdje postoji jedna smjesa, zbog koje onda u tim zemljama nijedan dio stanovništva ne može dobiti vlast nad drugim. To je slučaj naročito u Njemačkoj. Najpotpuniji primjer moderne države je Sjeverna Amerika. Noviji francuski, engleski i američki pisci potvrđuju da država postoji samo zbog privatnog vlasništva, tako da je to prešlo i u običnu svijest.

Budući da je država oblik u kojem individue jedne vladajuće klase ostvaruju svoje zajedničke interese i u kojemu je obuhvaćeno cijelo građansko društvo jedne epohe, to slijedi da su sve zajedničke institucije posredovane državom i da dobivaju politički oblik. Otuda *iluzija* kao da se zakon osniva na volji, i to na *slobodnoj* volji, otrgnutoj od svoje realne baze. Isto tako se onda i pravo opet reducira na zakon.

Privatno pravo razvija se istovremeno s privatnim vlasništvom iz raspadanja prirodne zajednice. Kod Rimljana je razvitak privatnog vlasništva i privatnog prava ostao bez daljnjih industrijskih i komercijalnih posljedica, jer je njihov cjelokupan način proizvodnje ostao isti³⁶. Kod modernih naroda, gdje je feudalna zajednica bila uništena industrijom i trgovinom, počela je, s nastankom privatnog vlasništva i privatnog prava, nova faza koja je bila sposobna za dalji razvitak. Amalfi — prvi grad koji je u srednjem vijeku vodio razgranatu pomorsku trgovinu, izradio je također i pomorsko pravo. Čim su, najprije u Italiji, a kasnije i u ostalim zemljama, industrija i trgovina dalje razvile privatno vlasništvo, odmah je već razrađeno rimsko pravo bilo prihvaćeno i uzdignuto do autoriteta. Kad se kasnije buržoazija toliko osilila da su se knezovi zauzeli za njene interese, kako bi pomoću nje srušili feudalno plemstvo, počeo je u svim zemljama — u Francuskoj u 16. stoljeću — stvarni razvitak prava, koji se u svim zemljama, izuzevši Englesku, odvijao na osnovi rimskog kodeksa. U Engleskoj su također za daljnji razvitak privatnog prava (osobito kod pokretnog vlasništva) morali uzeti principe rimskog prava. (Ne treba

³⁶ U ovoj visini napisao je Engels u desnom stupcu: (lihva!)

zaboraviti da pravo isto tako nema vlastite istorije kao ni religija.)

Postojeći odnosi vlasništva izražavaju se u privatnom pravu kao rezultat opće volje. *Sámo jus utendi et abutendi*³⁷ izražava s jedne strane činjenicu da je privatno pravo postalo potpuno nezavisno od zajednice, a s druge strane iluziju kao da se samo privatno vlasništvo osniva na sasvim privatnoj volji, na samovoljnom raspolaganju stvarima. Za privatnog vlasnika ima i ova *abuti*³⁸ u praksi vrlo određene ekonomske granice, ako on ne želi da njegovo vlasništvo, a time i njegov *ius abutendi* pređe u druge ruke, jest stvar, promatrana samo u odnosu na njegovu volju, nije uopće stvar, nego ona postaje prava stvar, stvarno vlasništvo tek u saobraćaju i nezavisno od prava (*odnos* koji filozofi nazivaju ideja). —

Ova pravna iluzija koja pravo svodi na čistu volju, dovodi u daljem razvitku odnosa vlasništva nužno do toga da netko može imati pravo na jednu stvar, a da tu stvar stvarno nema. Ako npr. zbog konkurencije jedan komad zemlje prestane davati rentu, njegov vlasnik ima, doduše, na njega svoje pravo, zajedno sa *ius utendi* i *abutendi*. Ali on time ne može ništa početi, on ne posjeduje ništa kao zemljovlasnik, ukoliko inače ne posjeduje dovoljno kapitala da svoju zemlju obradi. Iz iste iluzije pravnikâ objašnjava se to da je za njih i za svaki kodeks uopće slučajnost što individue stupaju u međusobne odnose, napr. ugovore, i što te odnose smatraju takvima u koje se može po volji ući ili ne ući, te čija se sadržina osniva sasvim na individualnoj samovolji strana koje se dogovaraju. Kad god su razvitak trgovine i industrije stvorili nove oblike saobraćanja, npr. osiguravajuća društva, itd., pravo je bilo svaki put primorano da ih prihvati kao nove oblike stjecanja vlasništva.

Ništa nije običnije nego predodžba da se dosad u istoriji sve sastojalo u *osvajanju*. Barbari su *osvojili* Rimsko carstvo, i činjenicom tog osvajanja objašnjava se prelaz iz

³⁷ Pravo da se neka stvar neograničeno koristi.

³⁸ Potrošnja

u ovoj visini napisao je Marks u desni stupac:

Odnos za filozofe = ideja

Oni poznaju samo odnos »čovjeka« prema samome sebi, i zato svi realni odnosi postaju za njih ideje.

starog svijeta u feudalizam. Ali kod osvajanja od strane barbara radi se o tome da li je nacija, koja je pokorena, razvila industrijske proizvodne snage, kao što je to slučaj kod modernih naroda, ili se njene proizvodne snage osnivaju uglavnom samo na njenom ujedinjenju i zajednici. Osvajanje je dalje uvjetovano predmetom koji se osvaja. Imovina jednog bankara sadržana u papiru uopće se ne može uzeti, ako se prisvajač ne podredi uvjetima proizvodnje i saobraćanja osvojene zemlje. Isto se odnosi na čitav industrijski kapital jedne moderne industrijske zemlje. I napokon, osvajanje svagdje ima uskoro kraj, i ako ništa više ne postoji da se osvoji, mora se početi proizvoditi. Iz ove nužnosti proizvodnje, koja uskoro nastupa, slijedi da oblik zajednice koji prihvaćaju nastanjeni osvajači mora odgovarati zatečenim proizvodnim snagama, ili, ako to od početka nije slučaj, njihov oblik zajednice mora se izmijeniti prema proizvodnim snagama. Odavde se objašnjava također činjenica koja je svagdje zapažena u doba nakon seobe naroda, da je, naime, kmet bio gospodar i da su osvajači uskoro primili od pokorenih njihov jezik, obrazovanje i običaje.

Feudalizam nije ni u kom slučaju bio prenesen iz Njemačke u gotovu obliku, njegovo porijeklo ima korijen u ratničkoj vojnoj organizaciji osvajača za vrijeme samog osvajanja, a ova se razvila u pravi feudalizam tek poslije osvajanja, utjecajem proizvodnih snaga zatečenih u osvojenim zemljama. Koliko je taj oblik bio uvjetovan proizvodnim snagama, pokazuju neuspjeli pokušaji sprovođenja drugih oblika, nastalih iz starorimskih uspomena (Karlo Veliki itd.).

(3) Prirodna i civilizirana oruđa za proizvodnju i oblici vlasništva

³⁹ ... Iz prvoga proizilazi pretpostavka usavršene podjele rada i raširene trgovine, a iz drugoga lokalna ograničenost. U prvom slučaju individue moraju biti sabrane, u drugom one se samo nalaze pored datog oruđa za proizvodnju kao oruđa za proizvodnju. Ovdje se, dakle, javlja razlika između prirodno nastalih oruđa za proizvodnju i oruđa

³⁹ Nedostaju četiri stranice rukopisa.

koja su stvorena civilizacijom. Njiva (voda itd.) može se smatrati prirodnim oruđem za proizvodnju. U prvom slučaju, kod prirodnog oruđa za proizvodnju, individue su podređene prirodi, u drugom slučaju one su podređene proizvodu rada. Stoga se i vlasništvo (zemljišno vlasništvo) pojavljuje u prvom slučaju kao neposredna, prirodna vlast, a u drugom kao vlast rada, specijalno akumuliranog rada, kapitala. Prvi slučaj pretpostavlja da individue pripadaju jedne drugima po nekoj vezi, bilo porodičnoj, plemenskoj ili po samom teritoriju itd., drugi slučaj pretpostavlja da su međusobno nezavisne i da su povezane samo razmjenom. U prvom slučaju razmjena je uglavnom razmjena između čovjeka i prirode, razmjena u kojoj se rad jednog zamjenjuje proizvodima drugih; u drugom slučaju ona je pretežno razmjena među ljudima. U prvom slučaju dovoljan je prosječan ljudski razum, tjelesni i duhovni rad nisu još uopće podijeljeni; u drugom slučaju mora podjela između duhovnog i tjelesnog rada praktički biti potpuno izvršena. U prvom slučaju može se vlast posjednika nad neposjednicima osnivati na ličnim odnosima, na nekoj vrsti zajednice, u drugom slučaju ona mora uzeti neki predmetni oblik u nečem trećem — novcu. U prvom slučaju postoji sitna industrija, ali podređena korištenju prirodno nastalog oruđa za proizvodnju i stoga bez podjele rada na različite individue; u drugom slučaju postoji industrija samo u podjeli rada i pomoću nje.

Mi smo dosad polazili od oruđa za proizvodnju, i već se ovdje pokazala nužnost privatnog vlasništva na određenim industrijskim stupnjevima. U ekstraktivnoj industriji privatno vlasništvo još se potpuno poklapa s radom; u sitnoj industriji i cjelokupnoj dosadašnjoj agrikulturi privatno vlasništvo je nužna konzekvencija postojećih oruđa za proizvodnju; u krupnoj industriji je protivrječnost između oruđa za proizvodnju i privatnog vlasništva tek njezin proizvod, za čije stvaranje ona već mora biti vrlo razvijena. S njom je, dakle, tek moguće i ukidanje privatnog vlasništva.

Cjelokupni uvjeti egzistencije, uvjetovanosti, jednostranosti⁴⁰ individua, stopljeni su u krupnoj industriji i konkurenciji u dva najjednostavnija oblika: privatno vlasništvo i rad.

⁴⁰ Kad je u desni stupac pisao riječ: uvjetovanost, jednostranost, Engels nije stavio znak umetanja.

Novac čini svaki oblik saobraćanja i saobraćanje sâmo slučajnim za individue. Dakle, već novac uvjetuje to da je svako dosadašnje saobraćanje bilo samo saobraćanje individua pod određenim uvjetima, a ne saobraćanje individua kao individua. Ovi su uvjeti svedeni na dvoje: akumulirani rad ili privatno vlasništvo, ili stvarni rad. Ako jedno od njih prestane, tada zastane i saobraćaj. I sami savremeni ekonomisti, npr. Sismondi, Šerbilje itd., suprotstavljaju *association des individus* *association des capitaux*⁴¹. S druge strane, same individue su potpuno podređene podjeli rada i time dovedene u potpunu međusobnu zavisnost. Ukoliko se privatno vlasništvo unutar rada suprotstavlja radu, razvija se iz nužnosti akumulacije, te u početku ima još uvijek više oblik kolektivnosti, ali se u toku daljnjeg razvitka sve više približava modernom obliku privatnog vlasništva. Podjela rada već od samog početka uključuje u sebi i podjelu *uvjeta* rada, alatâ, materijalâ, a samim tim i rascjepkanost akumulativnog kapitala na različite vlasnike, a također i rascjepkanost kapitala i rada i različite oblike samog vlasništva. Što se više stvara podjela rada i što više raste akumulacija, utoliko se oštrije stvara također i ova rascjepkanost. Sam rad može postojati samo pod pretpostavkom ove rascjepkanosti.

Ovdje se dakle, pokazuju dvije činjenice.⁴² Prvo, proizvodne snage pojavljuju se sasvim nezavisno i otrgnute od individua, kao poseban svijet pored individua, a uzrok je tome taj što individue, čije su one snage, egzistiraju rascjepkane i u međusobnoj suprotnosti, dok su, s druge strane, međutim, ove snage stvarne snage samo u saobraćanju i povezanosti tih individua. Dakle, na jednoj strani totalitet proizvodnih snaga, koje su tako reći usvojile predmetni oblik i za samu individuu nisu više snage individue, nego snage privatnog vlasništva, te stoga snage individue samo utoliko ukoliko su one privatni vlasnici. Ni u jednom ranijem periodu nisu proizvodne snage usvojile ovaj ravnodušni oblik s obzirom na saobraćanje individua *kao* individua, jer je samo njihovo saobraćanje bilo još ograničeno. Na drugoj strani, nasuprot ovim proizvodnim snagama, nalazi se većina individua od

⁴¹ Udruženje individua udruženju kapitala

⁴² U ovoj visini napisao je Engels u desni stupac: Sismondi.

kojih su te snage otrgnute i uslijed čega su te individue, lišene svakog stvarnog životnog sadržaja, postale apstraktne individue, kojima je, međutim, tek time omogućeno da stupe u međusobnu vezu *kao individue*.

Rad — jedina veza u kojoj se one još nalaze s proizvodnim snagama i sa svojom vlastitom egzistencijom, izgubio je kod njih svaki privid samodjelatnosti i održava njihov život na taj način što ga kržljavi. Dok su u ranijim epohama samodjelatnost i proizvodnja materijalnog života bili podijeljeni na taj način što su pripadali različitim osobama, a proizvodnja materijalnog života još bila uslijed ograničenosti samih individua podređeni način samodjelatnosti, sada su se tako raspali da se uopće materijalni život pojavljuje kao svrha, a proizvodnja ovog materijalnog života, rad (koji je sada jedino mogući oblik, ali kako vidimo, negativni oblik samodjelatnosti), kao sredstvo.

Sada se, dakle, već došlo tako daleko da individue moraju prisvojiti postojeći totalitet proizvodnih snaga ne samo da bi došle do svoje samodjelatnosti, nego i da bi uopće osigurale svoju egzistenciju. Ovo prisvajanje uvjetovano je najprije objektom prisvajanja — proizvodnim snagama, koje su se razvile u totalitet i koje postoje samo unutar univerzalnog saobraćanja. Ovo prisvajanje mora već s te strane imati univerzalan karakter koji odgovara proizvodnim snagama i saobraćaju. Samo prisvajanje ovih snaga nije ništa drugo do razvijanje individualnih sposobnosti, koje odgovaraju materijalnim proizvodnim oruđima. Prisvajanje totaliteta proizvodnih oruđa već je stoga razvitak totaliteta sposobnosti u samim individuama. Ovo je prisvajanje dalje uvjetovano individuama koje prisvajaju. Samo savremeni proleter koji su potpuno isključeni iz svake samodjelatnosti mogu provesti svoju punu, ne više ograničenu samodjelatnost, koja se sastoji u prisvajanju totaliteta proizvodnih snaga i u razvitku totaliteta sposobnosti, koji je tim određen. Sva su prijašnja revolucionarna prisvajanja bila ograničena; individue čija je samodjelatnost bila ograničena ograničenim proizvodnim oruđem i ograničenim saobraćanjem prisvajale su to ograničeno oruđe proizvodnje i dospijevale stoga samo do nove ograničenosti. Njihovo oruđe proizvodnje postalo je njihovo vlasništvo, ali su oni sami ostali podređeni podjeli rada i svom vlastitom oruđu za

proizvodnju. U svim dosadašnjim prisvajanjima ostala je masa individua podređena jednom jedinom oruđu proizvodnje; u prisvajanju proletera mora masa oruđa za proizvodnju biti podređena svakoj individui, a vlasništvo svim individuama. Moderno univerzalno saobraćanje ne može se nipošto na drugi način podrediti individuama nego tako da se podredi svima.

Prisvajanje je dalje uvjetovano načinom kako mora biti izvršeno. Ono može biti izvršeno samo ujedinjenjem, koje karakterom samog proletarijata može biti opet samo univerzalno, i revolucijom, u kojoj se, s jedne strane, ruši moć dosadašnjeg načina proizvodnje i saobraćanja, a također i moć društvenog uređenja, a s druge strane se razvija univerzalni karakter proletarijata i energija koja mu je potrebna za provođenje prisvajanja, pri čemu proletarijat skida sa sebe sve što mu je ostalo od dosadašnjeg društvenog položaja.

Tek na tom stupnju podudara se samodjelatnost s materijalnim životom, što odgovara razvoju individua u totalne individue i uklanjanju svake stihijnosti; i tada odgovara jedno drugome pretvaranje rada u samodjelatnost i pretvaranje dosadašnjih uvjeta saobraćanja u saobraćanje individua kao takvih. Kad ujedinjene individue prisvoje totalne proizvodne snage, tada prestaje privatno vlasništvo. Dok je u dosadašnjoj istoriji poseban uvjet uvijek izgledao slučajan, sada je slučajnim postalo izdvajanje samih individua, posebna privatna zarada svakog pojedinca.

Individue koje nisu više podređene podjeli rada filozofi su sebi predočili kao ideal pod imenom »čovjek«, a cjelokupni proces koji smo prikazali oni su shvatili kao proces razvitka »čovjeka«, tako da su dosadašnjim individuama na svakom istorijskom stupnju podmetali tog »čovjeka« i prikazivali ga kao pokretačku snagu istorije⁴³. Cjelokupni proces je tako shvaćen kao proces samootuđenja »čovjeka«, a to dolazi uglavnom odatle što je prosječna individua kasnijeg stupnja uvijek podmetana ranijim stupnjevima, a kasnija svijest ranijim individuama. Takvim obrtanjem, koje već od samog početka apstrahira od stvarnih uvjeta, bilo je moguće pretvoriti cijelu istoriju u proces razvitka svijesti.

⁴³ Ovu rečenicu Marks je desno obilježio i pribilježio pored toga u desni stupac: samootuđenje.

Iz prikazanog shvaćanja istorije dobivamo, napokon, još slijedeće rezultate: 1) U razvitku proizvodnih snaga nastaje stupanj na kojemu se pojavljuju proizvodne snage i sredstva saobraćanja koje pod postojećim odnosima čine samo zlo, koje nisu više proizvodne snage, nego snage razaranja (mašinerija i novac); s tim je povezano to da se pojavljuje jedna klasa koja mora nositi sav teret društva, a ne uživa njegove koristi, koja se istisnuta iz društva, postavlja u najsmjeliju suprotnost prema svim ostalim klasama; klasa koju sačinjava većina svih članova društva i od koje proizlazi svijest o nužnosti jedne temeljite revolucije, komunistička svijest, koja se, naravno, može stvoriti i među drugim klasama pomoću uviđanja položaja ove klase; 2) da su uvjeti unutar kojih mogu biti primijenjene određene proizvodne snage uvjeti vladavine jedne određene klase društva, čija socijalna moć, koja proizlazi iz njena posjeda, ima u svakom državnom obliku svoj *praktički*-idealistički izraz i stoga se svaka revolucionarna borba usmjeruje protiv klase koja je do tada vladala⁴; 3) da je način djelatnosti u svim dosadašnjim revolucijama stalno ostao netaknut i da se uvijek radilo samo o drugačijoj raspodjeli te djelatnosti, o novoj podjeli rada na druge ličnosti, dok se komunistička revolucija upravlja protiv dosadašnjeg *načina* djelatnosti, odstranjuje rad i ukida vladavinu svih klasa sa samim klasama, jer revoluciju provodi klasa koja u društvu više ne važi kao klasa, koja se ne priznaje kao klasa, već je izraz raspadanja svih klasa, nacionalnosti itd. unutar sadašnjeg društva; i 4) da je kako za masovno proizvođenje ove komunističke svijesti, tako i za provođenje same stvari potrebno masovno mijenjanje ljudi, koje se može izvršiti samo u jednom praktičkom pokretu, u *revoluciji*; da revolucija, dakle, nije potrebna samo radi toga što se *vladajuća* klasa ne može drugačije boriti, nego i radi toga što klasa *koja obara* može samo u revoluciji postići da zbací s vrata sve ono staro smeće i da se osposobi za novo osnivanje društva.

⁴ Počinjući na visini broj 2) dovde, Marks je tekst desno obilježio i pored toga napisao u desni stupac: da su ljudi zainteresirani da održe sadašnje stanje proizvodnje.

C. KOMUNIZAM — PROIZVODNJA SAMOG OBLIKA SAOBRAĆANJA

Komunizam se od svih dosadašnjih pokreta razlikuje po tome što preokreće osnovu svih dosadašnjih proizvodnih odnosa i odnosa saobraćanja, i prvi put svjesno postupa sa svim stihijnim pretpostavkama kao sa proizvodima dosadašnjih ljudi, lišava ih njihove stihijnosti i podređuje moći ujedinijenih individua. Stoga je njegovo uređenje suštinski ekonomsko — materijalno uspostavljanje uvjeta ovog ujedinjenja; postojeće uvjete ono čini uvjetima ujedinjenja. To postojeće, koje stvara komunizam, jest upravo stvarna baza za onemogućavanje svega onoga što postoji nezavisno od individua, ukoliko ovo postojeće nije ništa drugo do proizvod dosadašnjeg saobraćanja samih individua. Komunisti, dakle, praktički postupaju s uvjetima koji su proizvedeni dosadašnjom proizvodnjom i saobraćanjem kao anorganskima, a da pri svemu tome ne uobražavaju da je to bio plan ili određenje dosadašnjih generacija, da im isporučuju sredstva, i ne vjeruju da su ti uvjeti bili anorganski za individue koje su ih stvorile. Razlika između lične i slučajne individue nije samo pojmovna razlika, nego istorijska činjenica. Ovo razlikovanje ima u različitim vremenima različit smisao, tako npr. stalež u 18. stoljeću kao nešto što je individui slučajno, a također plus ou moins i porodica. To je razlikovanje koje ne treba činiti za svako vrijeme, nego ga svako vrijeme samo čini među različitim elementima koje zatječe, i to ne prema pojmu, nego primorano materijalnim sukobima života. Što se kasnijoj epohi nasuprot ranijoj, među elementima koji su joj od ranije epohe predati, čini slučajnim, to je oblik saobraćanja koji je odgovarao određenom razvitku proizvodnih snaga⁴⁵. Odnos proizvodnih snaga prema obliku saobraćanja je odnos oblika saobraćanja prema djelatnosti ili radu individua. (Osnovni oblik ove djelatnosti je, naravno, materijalan, od kojega zavise svi ostali oblici, duhovni, politički, religiozni, itd. Različito oblikovanje materijalnog života je, naravno, svaki put zavisno od već razvijenih potreba, a stvaranje tih potreba, kao i samo njihovo zadovoljenje, isto je tako istorijski

⁴⁵ Ovu rečenicu Marks je desno označio i korigirao samodjelatnost u djelatnost ili rad.

proces, kojeg nema kod ovce i psa (uporni Štirnerov glavni argument *odversus hominem*⁴⁶ iako su i ovce i psi u svom sadašnjem obliku svakako, ali *malgré eux*⁴⁷ proizvodi istorijskog procesa⁴⁸. Uvjeti pod kojima individue međusobno saobraćaju — sve dotle dok još nije nastupila protivrječnost — to su uvjeti koji pripadaju njihovoj individualnosti, a nisu im ništa spoljašnje, to su uvjeti pod kojima ove određene individue, koje egzistiraju pod određenim odnosima, mogu same proizvoditi svoj materijalni život i sve što je s tim u vezi, to su, dakle uvjeti njihove samodjelatnosti i proizvode se tom samodjelatnošću. Određeni uvjet kod kojim oni proizvode odgovara, dakle, njihovoj stvarnoj uvjetovanosti tako dugo dok ne nastupi protivrječnost, odgovara njihovu jednostranom postojanju, čija se jednostranost pokazuje tek nastankom protivrječnosti i postoji, dakle, za kasnije generacije. Tada se ovi uvjeti čine kao slučajno sputavanje, i svijest o tome da su oni sputavanje pripisuje se također i prijašnjem vremenu.

Ovi različiti uvjeti, koji su se najprije pojavili kao uvjeti samodjelatnosti, a kasnije kao njeni okovi, čine u cjelokupnom istorijskom razvitku povezani red oblika saobraćanja, čija se povezanost sastoji u tome što na mjestu ranijeg oblika saobraćanja, koji je postao sputavanje, nastaje novi, koji odgovara razvijenijim proizvodnim snagama, a time i naprednom načinu samodjelatnosti individua, oblik saobraćanja, koji *à son tour*⁴⁹ postaje opet sputavanje i zamjenjuje se drugim oblikom. Kako ovi uvjeti na svakom stupnju odgovaraju istovremenom razvitku proizvodnih snaga, to je njihova istorija istovremeno i istorija proizvodnih snaga, koje se razvijaju i koje preuzima svaka nova generacija, a time je i istorija razvitka snaga samih individua.

Budući da se ovaj razvitak odvija stihijno, tj. nije podređen zajedničkom planu slobodno ujedinjenih individua, to on proizilazi iz različitih predjela, plemena, nacija, grana rada itd., od kojih se svaka u početku razvija nezavisno od drugih i tek se postepeno povezuje s drugima. Nadalje,

⁴⁶ Protiv čovjeka.

⁴⁷ Protiv njihove volje.

⁴⁸ Nasuprot ovoj rečenici napisao je Marks u desni stupac: Proizvodnja samoga oblika saobraćanja.

⁴⁹ sa svoje strane

ovaj razvitak se odvija veoma sporo; različiti stupnjevi i interesi nikada se potpuno ne prevladavaju, nego se podređuju pobjedničkom interesu i vuku se pored njega još vijekovima. Odatle slijedi da čak i unutar jedne nacije individue imaju, bez obzira na njihove imovinske odnose, sasvim različit razvoj, i da jedan raniji interes, čiji je svojevrsni oblik saobraćanja već potisnut jednim drugim oblikom, koji je pripadao kasnijem interesu, još dugo po tradiciji posjeduje silu u obliku prividne zajednice (država, pravo), koja je osamostaljena nasuprot individuama, sila, koja se u krajnjoj instanci može slomiti samo revolucijom. Ovim se također objašnjava zašto u odnosu na pojedine tačke, koje dopuštaju općenitije formuliranje, svijest može katkada izgledati da je pretekla istovremene empirijske odnose, tako da se u borbama jedne kasnije epohe možemo oslanjati na ranije teoretičare kao na autoritete.

Nasuprot tome, u zemljama kao Sjeverna Amerika, koje svoj razvitak počinju već u razvijenoj istorijskoj epohi, taj razvitak se odvija vrlo brzo. Takve zemlje nemaju nikakve druge stihijne pretpostavke osim individua koje se tamo naseljavaju i koje su na to bile potaknute oblicima saobraćanja starih zemalja, oblicima koji nisu odgovarali njihovim potrebama. Oni počinju, dakle, s najnaprednijim individuama starih zemalja i stoga s najrazvijenijim oblikom saobraćanja koji odgovara tim individuama, još prije nego što taj oblik saobraćanja može prodrijeti u stare zemlje⁵⁰. To je slučaj sa svim kolonijama, ukoliko nisu samo vojne ili trgovačke baze. Primjera za to daju Kartaga, grčke kolonije i Island u 11. i 12. stoljeću. Sličan odnos događa se kod osvajanja, ako se u osvojenu zemlju prenosi gotovi oblik saobraćanja koji se razvio na drugom tlu; dok je on, međutim, u svojoj domovini bio još opterećen interesima i odnosima iz ranijih epoha, on se ovdje mora i može sprovesti bez zapreka, već i radi toga da bi osvajačima osigurao trajnu moć. (Engleska i Napulj poslije normanskog osvajanja, kad su primili najpotpuniji oblik feudalne organizacije.)

⁵⁰ Lična energija individua pojedinih nacija — Nijemci i Amerikanci — energija već zahvaljujući ukrštanju rasa — stoga su Nijemci poput kretena — u Francuskoj, Engleskoj itd. strani narodi su naseljeni već na razvijeno zemljište, a u Americi na sasvim novo zemljište, u Njemačkoj, pak, prvobitno stanovništvo je mirno ostalo na mjestu.

Svi sukobi istorije imaju, dakle, prema našem shvaćanju svoje porijeklo u protivrječnosti između proizvodnih snaga i oblika saobraćanja. Uostalom, da bi dovela do sukoba u nekoj zemlji, nije nužno da protivrječnost baš u toj zemlji bude dovedena do krajnosti. Dovoljna je konkurencija s industrijski razvijenim zemljama, izazvana proširenim interenacionalnim saobraćajem, da i u zemljama s manje razvijenom industrijom proizvede sličnu protivrječnost (napr. konkurencija engleske industrije otkrila je u Njemačkoj latentni proletarijat).

Ova protivrječnost između proizvodnih snaga i oblika saobraćanja, koja je, kako smo vidjeli, već više puta nastala u dosadašnjoj istoriji, ne ugrožavajući ipak njenu osnovu, morala je svaki put izbiti u obliku revolucije, pri čemu je istovremeno poprimila različite sporedne oblike, kao totalitet sukobâ, kao sukobi različitih klasa, kao protivrječnost svijesti, borba misli itd., politička borba, itd. S jednog ograničenog stajališta može se sada izvući jedan od sporednih oblika i promatrati kao baza ovih revolucija, što je utoliko lakše kada su individue, od kojih su proizašle te revolucije, stvarale različite iluzije o svojoj vlastitoj djelatnosti, već prema svom stupnju obrazovanja i stupnju istorijskog razvitka.

Pretvaranje ličnih moći (odnosa) u predmetne moći pomoću podjele rada ne može se ponovo ukinuti na taj način da sebi izbijemo iz glave opću predodžbu o tome, nego samo tako da individue sebi opet podrede ove stvarne sile i ukinu podjelu rada⁵¹. To ipak nije moguće bez zajednice. Tek u zajednici (s drugima svaka) individua dobiva sredstva da svestrano razvije svoje sklonosti; tek u zajednici postaje, dakle, moguća lična sloboda. U dosadašnjim surogatima zajednice, u državi itd., postojala je lična sloboda samo za individue koje su se razvile u odnosima vladajuće klase, i samo ukoliko su bili individue te klase. Prividna zajednica u kojoj su se individue dosada ujedinjavale stalno se nasuprot njima osamostaljivala, a kako je bila ujedinjenje jedne klase nasuprot druge, istovremeno je bila za podčinjenu klasu ne samo sasvim iluzorna zajednica, nego i

⁵¹ U visini ove rečenice napisao je Engels u desni stupac: (Fojerbah: bitak i suština).

novi okov. Tek u stvarnoj zajednici stječu individue u svom udruženju i pomoću njega i svoju slobodu.

Iz cjelokupnog dosadašnjeg razlaganja proizlazi da je zajednički odnos u koji su stupile individue jedne klase, a koji je bio uvjetovan njihovim zajedničkim intresima nasuprot nekom trećem, stalno bio zajednica, kojoj su ove individue pripadale samo kao prosječne individue, samo ukoliko su živjele u uvjetima egzistencije svoje klase, odnos u kome one nisu učestvovala kao individue, nego kao članovi klase. Nasuprot tome, sasvim je obrnuto u zajednici revolucionarnih proletera koji stavljaju pod svoju kontrolu uvjete svoga postojanja i postojanja svih članova društva; u toj zajednici učestvuju individue kao individue. Ona je takvo ujedinjenje individua (naravno, pod pretpostavkom već razvijenih proizvodnih snaga) koje njihovoj kontroli podvrgava uvjete slobodnog razvitka i kretanje individua, uvjete koji su dosad bili prepušteni slučaju i osamostaljivali se nasuprot pojedinim individuama baš zbog njihova razdvajanja kao individua, uslijed njihova nužnog ujedinjenja koje je bilo stvoreno podjelom rada i postalo, zbog njihova razjedinjenja, njima tuđa veza. Dosadašnje ujedinjenje bilo je samo (nipošto povoljno, kako se to npr. prikazuje u »Contrat social«⁵² nego nužno) sporazum (uporedi npr. stvaranje sjevernoameričke države i južnoameričkih republika) o tim uvjetima, u okviru kojih je individuama preostalo da se koriste slučajnošću. Ovo pravo, nesmetano se koristiti slučajnošću unutar izvjesnih uvjeta, nazivalo se dosad ličnom slobodom. Ovi uvjeti egzistencije su, naravno, samo proizvodne snage i oblici saobraćanja svake epohe.

Ako se *filozofski* promatra ovaj razvitak individua u zajedničkim uvjetima egzistencije staleža i klasa, koji istorijski slijede jedni iza drugih, i ako se promatraju opće predodžbe koje su im time nametnute, možemo svakako lako uobraziti da se u tim individuama razvijao rod ili čovjek, ili da su one razvile čovjeka; a to je uobraženje kojim se istoriji daje nekoliko jakih šamara⁵³. Ovi različiti staleži i

⁵² Društvenom ugovoru

⁵³ Stav koji se tako često nalazi kod svetoga Maksa, naime da je svako tek pomoću države sve ono što jest, u osnovi je isti kao stav da je buržoa samo primjer buržoaskog roda; to je stav koji pretpostavlja da je klasa buržuja postojala već prije individuuma, koji ju konstituiraju.

klase mogu se onda shvatiti kao specifikacije općeg izraza, kao podvrste roda, kao razvojne faze čovjeka.

Ovo podređenje individua određenim klasama ne može se prevladati prije nego što se formira klasa koja protiv vladajuće klase nema više da provede nikakav posebni klasni interes.

Individue su uvijek polazile od sebe samih, ali, naravno, od sebe unutar svojih datih historijskih uvjeta i odnosa, a ne od »čiste« individue u smislu ideologa. Ali tokom historijskog razvitka, i upravo uslijed neizbježnog osamostaljenja društvenih odnosa unutar podjele rada, javlja se razlika između života svake individue, ukoliko je on ličan i ukoliko je podređen ma kojoj grani rada i uvjetima koji mu pripadaju. (To ne treba tako razumjeti kao da su npr. rentijer, kapitalist itd. prestali da budu ličnosti, nego je njihova ličnost uvjetovana i određena sasvim određenim klasnim odnosima, i razlika se pojavljuje tek u suprotnosti prema drugoj klasi, a za njih same tek onda kad bankrotiraju.) U staležu (još više u plemenu) to je još prikriveno, npr. plemić stalno ostaje plemić, roturier stalno roturier⁵⁴ bez obzira na njegove ostale odnose, to je kvalitet neodvojiv od njegove individualnosti. Razlika između lične individue i klasne individue, slučajnost životnih uvjeta za individuu javlja je tek pojavom klase, koja je i sama proizvod buržoazije. Tek konkurencija i međusobna borba individua proizvodi i razvija ovu slučajnost kao takvu. Individue su stoga pod buržoaskom vladavinom u predodžbi slobodnije nego ranije, jer su im njihovi životni uvjeti slučajni; u stvarnosti one su naravno neslobodnije, jer su više podređene vlasti predmeta. Razlika od staleža izbija osobito u suprotnosti između buržoazije i proletarijata. Kad su stalež građana, korporacije itd. — ustali protiv seoskog plemstva, pojavio se uvjet njihove egzistencije, pokretno vlasništvo i zanatlijski rad, koji su latentno postojali još prije njihova odvajanja od feudalnih veza kao nešto pozitivno, što se suprotstavljalo feudalnom zemljišnom posjedu i stoga na svoj način poprimilo uskoro opet feudalni oblik. Razumije se, odbjegli kmetovi tretirali su svoje dota-

Ovu rečenicu Marks je stavio u uglatu zagradu, desno označio i stavio primjedb u desnom stupcu.

Preegzistencija klase kod filozofa.

⁵⁴ pučanin

dašnje kmetstvo kao nešto što je njihovoj ličnosti slučajno. Ali u tome su postupali isto tako kao što postupa i svaka klasa koja se oslobađa okova, a oni se tada nisu oslobađali kao klasa, nego pojedinačno. Dalje, oni nisu izašli iz okvira staleškog uređenja, nego su stvorili samo jedan novi stalež i zadržali također i u novom položaju svoj dosadašnji način rada i dalje ga usavršili, oslobodivši ga njegovih dotadašnjih okova, koji nisu više odgovarali njegovu već dostignutom razvitku⁵⁵.

Kod proletera su naprotiv rad, njihovi vlastiti životni uvjeti, a time i svi uvjeti egzistencije sadašnjeg društva, postali njima nešto slučajno, nad čim pojedini proleter i nema kontrolu i nad čim im ne može dati kontrolu nikakva društvena organizacija, a protivrječnost između ličnosti pojedinog proletera i njemu nametnutih životnih uvjeta rada javlja se njemu samom osobito zbog toga što već od mladosti postaje žrtvom i što unutar svoje klase nema izgleda da dopiše do uvjeta koji bi ga stavili u drugu klasu.

Dok su, dakle, odbjegli kmetovi htjeli samo razviti i istaći pravo na svoje već postojeće uvjete egzistencije i time u krajnjoj instanciji dolazili samo do slobodnog rada, moraju proleter i, da bi stekli lično priznanje, ukinuti uvjet svoje vlastite dosadašnje egzistencije, koji je ujedno uvjet cijelog dosadašnjeg društva, tj. moraju ukinuti rad. Oni se stoga nalaze i u direktnoj suprotnosti prema državi, tj. prema obliku koji je individuama društva dosad služio kao opći izraz, i da bi ostvarili svoju ličnost, moraju državu srušiti.

(Preveo STANKO BOŠNJAK,
redaktor dr PREDRAG VRANICKI)

⁵⁵ N. B. Ne treba zaboraviti da je već dužnost egzistencije kmetova i nemogućnost krupne privrede, koja je sa sobom dovela podjelu allotments** zemlje među kmetovima, reducirala uskoro obaveze kmetova prema feudalcima na prosjek naturalnih isporuka i kulučenja, što je kmetu omogućavalo akumulaciju pokretnog vlasništva i time olakšalo njegov bijeg s posjeda svoga gospodara i stavilo mu u izgled da postane građanin, a također je izazvalo diferencijaciju među kmetovima, tako da su odbjegli kmetovi bili već upola građani. Pri tome je također jasno da su seljaci — kmetovi koji su bili vični jednom zanatu imali najviše izgleda da steknu pokretno vlasništvo.

** parcela

F. Engels

**K. MARKS: »PRILOG KRITICI POLITIČKE
EKONOMIJE«**

I

Nijemci su već davno dokazali da su u svim naučnim oblastima ravni ostalim civiliziranim narodima, a u većini tih oblasti da su jači od njih. Samo jedna nauka nije zabilježila ni jedno jedino njemačko ime među svojim korifejima, a to je politička ekonomija. Razlog je jasan. Politička ekonomija je teorijska analiza modernog buržoaskog društva i, prema tome, pretpostavlja razvijene buržoaske odnose, odnose koji se stotinama godina — od vremena reformacije i seljačkih ratova, a naročito od vremena tridesetogodišnjeg rata u Njemačkoj nisu mogli pojaviti. Otcjepljenje Holandije od Carevine istisnulo je Njemačku iz svjetske trgovine i svelo je njen industrijski razvitak od samog početka na najmanje razmjere; i dok su se Nijemci s mnogo muke i sporo oporavljali od pustošenja građanskih ratova, dok su svu svoju građansku energiju, koja nikad nije bila veoma velika, tratili na jalovu borbu protiv carinskih barijera i besmislenih trgovinskih propisa, koje je svaki mali knez i rajhsbaron nametao industriji svojih podanika, dok su carevinski gradovi propadali u cehovštini i esnafštini i patricijstvu — dotle su Holandija, Engleska i Francuska osvajale prva mjesta u svjetskoj trgovini, osnivale koloniju za kolonijom i razvile manufakturnu industriju do najvećeg procvata, dok najzad nije Engleska, zahvaljujući pari, koja je tek dala vrijednost njenim nalazištima uglja i gvozdene rude, stupila na čelo

modernog buržoaskog razvitka. Ali sve dotle dok je još trebalo voditi borbu protiv tako smiješno zastarjelih ostataka srednjeg vijeka, koji su do 1830. sputavali materijalni buržoaski razvitak Njemačke, nikakva njemačka politička ekonomija nije bila moguća. Tek s uspostavljanjem Carinskog saveza¹ došli su Nijemci u položaj u kome su političku ekonomiju mogli tek *razumjeti*. Od tog vremena započeo je u stvari uvoz engleske i francuske ekonomije u korist njemačke buržoazije. Uskoro se učevni i birokratski svijet dočepao uvezenog materijala i preradio ga na način koji »njemačkom duhu« nije činio mnogo časti. Iz šarenog društva pustolova, trgovaca, profesora i birokrata koji su se dali u spisateljstvo nastala je onda njemačko-ekonomska literatura, koja po dosadnosti, plitkosti, bezidejnosti, blagoglagoljivosti i plagijatstvu ima svoj pandan samo u njemačkom romanu. Među ljudima s praktičnim ciljevima obrazovala se najprije protekcionistička škola industrijalaca, čiji autoritet, List, predstavlja još uvijek najbolje što je dala njemačka buržoasko-ekonomska literatura, mada je on cijelo svoje slavno djelo prepisao od Francuza Ferjea, teorijskog začetnika kontinentalnog sistema². Nasuprot ovom pravcu nastala je četrdesetih godina škola slobodne trgovine kod trgovaca iz baltičkih provincija, koji su u naivnoj, ali pristrasnoj vjeri ponavljali argumente engleskih fritredera. Najzad, među profesorima i birokratima koji su se morali baviti teorijskom stranom discipline bilo je jalovih sabirača bez kritičkih sposobnosti, kao gospodin Rau, mudrujućih filozofa koji su postavke inozemnih autora prevodili na nesvarljivi Hegelov jezik, kao gospodin Štajn, ili literarnih eklektičara u »kulturno-istorijskoj« oblasti, kao gospodin Ril. Iz svega toga je na kraju krajeva ispala kamentalistika³, kaša od svega i svačega, zali-

¹ *Njemački carinski savez* bio je sklopljen 1. januara 1834. između Pruske i ostalih njemačkih država. Austrija je ostala izvan tog saveza. *Prev.*

² *Kontinentalni sistem* — politička mjera Napoleona I, uvedena dekretom 1806, kojom se zabranjivao uvoz engleske robe na evropski kontinent. U provođenju kontinentalnog sistema učestvovali su Španija, Napulj, Holandija, kasnije Pruska, Danska, Rusija i druge zemlje. *Prev.*

³ *Kamentalistika* — grupa administrativnih, privrednih i ekonomskih nauka, koje su se predavale na univerzitetima. *Prev.*

vena eklektično-ekonomskim sosom — dakle ono što je bilo korisno da zna jedan vladin činovnik za državni ispit.

Dok su se buržoazija, profesori i birokratija u Nemačkoj još trudili da osnovne elemente englesko-francuske ekonomije nauče napamet kao neprikosnovene dogme i da ih sebi uneholiko objasne, pojavila se njemačka proleterska partija. Cjelokupni sadržaj njene teorije praizašao je iz izučavanja političke ekonomije, i od trenutka kad se pojavila datira i naučna samostalna *njemačka ekonomija*. Ova njemačka ekonomija zasniva se u svojoj suštini na *materijalističkom shvaćanju istorije*, čije su glavne crte ukratko izložene u predgovoru gore navedenog djela. Ovaj predgovor je u glavnome objavljen u listu »Das Volk«⁴ te stoga i upućujemo čitaoca na njega. Ne samo za ekonomiju, nego i za sve istorijske nauke (a izuzev prirodnih nauka sve su nauke istorijske) bila je revolucionarno otkriće ova postavka da »način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće«; — da se svi društveni i državni odnosi, svi vjerski i pravni sistemi, sva teorijska shvaćanja koja se pojavljuju u istoriji mogu samo onda shvatiti kad se shvate materijalni uvjeti života svake odgovarajuće epohe i kad se oni izvedu iz ovih materijalnih uvjeta. »Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već, obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest«. Ova postavka je tako jednostavna da bi morala biti sama po sebi razumljiva svakome ko nije okorio u idealističkim obmanama. Ali stvar ima ne samo za teoriju nego i za praksu najveće revolucionarne posljedice: »Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivurječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha *socijalne revolucije*. S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje... Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji

⁴ Njemački list »Das Volk« (»Narod«) izlazio je u Londonu uz najbližu saradnju Marksovu od maja do avgusta 1859. *Prev.*

potječe iz društvenih životnih uvjeta individua, ali u istima proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uvjete za rješenje toga antagonizma.» Ako dalje razvijamo našu materijalističku tezu i primijenimo je na sadašnjost, pred nama se tad otvara perspektiva velike, najveće revolucije svih vremena.

Ali ako stvar izbliže promatramo, odmah ćemo vidjeti da ta na izgled tako jednostavna postavka da svijest ljudi zavisi od njihovog bića, a ne obrnuto, već u svojim prvim konzekvencama neposredno zadaje smrtni udarac svakom, pa i najskrivenijem idealizmu. Ova postavka negira sva tradicionalna i uobičajena shvaćanja o svemu istorijskom. Ruši se cjelokupni tradicionalni način političkog rezoniranja; patriotska blagorodnost razgnevljeno se opire takvom grubom shvaćanju. Novo shvaćanje došlo je stoga nužno u sukob ne samo s predstavnicima buržoazije, nego i s većinom francuskih socijalista koji hoće da preokrenu svijet čarobnom formulom: *liberté, égalité, fraternité*. Ali naročito veliku srdžbu je ono izazvalo kod njemačkih vulgarno-demokratskih bukača. Pa i pored toga oni su rado pokušavali da nove ideje iskoriste na plagijatorski način, iako sa rijetkim nerazumijevanjem.

Izlaganje materijalističkog shvaćanja, ma samo i na jednom jedinom istorijskom primjeru, bilo je naučni rad, koji je zahtijevao da se godinama izučava u miru, jer je očigledno da se tu s golom frazom ništa ne može uraditi, da samo masovan, kritički provjeren, potpuno savladan istorijski materijal može omogućiti rješenje takvog zadatka. Februarska revolucija bacila je našu partiju na političku pozornicu i time joj onemogućila da ide za čisto naučnim ciljevima. I pored toga, osnovno shvaćanje provlači se kao crvena nit kroz sve literarne proizvode partije. U svima njima je, kod svakog pojedinog slučaja, pokazano kako je akcija svaki put dolazila iz neposrednih materijalnih pobuda, a ne iz fraza koje je prate; kako su, naprotiv, političke i pravne fraze isto tako nastale iz materijalnih pobuda kao i politička akcija i njeni rezultati.

Poslije poraza revolucije od 1848/49. nastupio je period kada je bilo sve manje moguće utjecati na Njemačku iz inozemstva. Tada je naša partija prepustila polje emigrantskih svađa — jer su svađe ostale jedina moguća akcija —

vulgarnoj demokratiji. Dok se vulgarna demokratija do mile volje kavžila, danas se čerupala da bi se sutra bratimila, a prekosutra opet iznosila pred svijet cijelo svoje prljavo rublje, dok je ona kroz cijelu Ameriku prosjačila, da bi odmah zatim napravila nov skandal oko podjele nekoliko iskamčenih talira — naša partija je bila sretna što je opet našla malo mira za naučni rad. Ona je imala tu veliku prednost što je za teorijsku osnovu imala novo naučno shvaćanje, čije joj je razrađivanje davalo dosta posla; već i zbog toga ona nikad nije mogla tako nisko pasti kao »veliki ljudi« emigracije.

Prvi plod ovih studija je knjiga koja je pred nama.

II

U spisu kao što je ovaj ne može biti govora o nekoj nepovezanoj kritici pojedinih glava iz ekonomije, o odvojenom tretiranju ovih ili onih spornih ekonomskih pitanja. Naprotiv, ovaj spis je od samog početka tako zasnovan da sistematski obuhvata cjelokupni kompleks ekonomske nauke, da povezano izlaže zakone buržoaske proizvodnje i buržoaske razmjene. Pošto ekonomisti nisu ništa drugo do tumači i apologeti ovih zakona, to je ovo izlaganje ujedno i kritika cjelokupne ekonomske literature.

Poslije Hegelove smrti jedva da je učinjen pokušaj da se neka nauka razvije u njenoj vlastitoj unutrašnjoj povezanosti. Oficijelna Hegelova škola primila je od učiteljeve dijalektike samo baratanje najjednostavnijim potezima, koje je primjenjivala na sve i sva, a često još i sa smiješnom nespretnošću. Cijela Hegelova zaostavština ograničavala se po toj školi na puki šablon, pomoću kojeg se udešavala svaka tema, i na registar riječi i obrta koji nisu imali nikakve druge svrhe nego da se u pravo vrijeme ubace tamo gdje su nedostajale misli i pozitivno znanje. Tako je došlo da ti hegelovci, kao što je rekao neki profesor iz Bona, nisu ništa shvaćali, a mogli su o svemu pisati. Zaista je tako i bilo. Međutim, ta su gospoda, i pored svoje uobraženosti, bila toliko svjesna svoje slabosti da su se držala što je moguće dalje od velikih problema; stara pedantska nauka držala je svoje pozicije, jer je bila nadmoćnija u pozitivnom znanju, i tek kad se Fojerbah počeo razračunavati sa spekulativnim

pojmom, hegelijanstvo se postepeno ugasilo, i izgledalo je kao da je carstvo stare metafizike sa svojim fiksnim kategorijama ponovo zavladao u nauci.

Ta stvar je imala svoj prirodni razlog. Poslije režima hegelovskih dijadoha⁵ koji je okončao u pukim frazama, došla je, prirodno, epoha u kojoj je pozitivan sadržaj nauke opet prevagnuo nad formalnom stranom. Ali u isto vrijeme Njemačka se sa sasvim izvanrednom energijom bacila na prirodne nauke, što je odgovaralo snažnom razvitku buržoazije poslije 1848; i sa ulaženjem u modu ovih nauka, u kojima spekulativni pravac nikada nije imao nikakvog većeg značaja, uzimao je maha i stari, metafizički način mišljenja, sve do krajnjih volfovskih plitkosti. Hegel je bio zaboravljen, razvio se stari prirodnonaučni materijalizam, koji se teorijski gotovo ni po čemu ne razlikuje od materijalizma XVIII vijeka i većim dijelom ima samo tu prednost što raspolaže bogatijim prirodnonaučnim, naročito kemijskim i fiziološkim materijalom. Krajnje plitku reprodukciju ograničenog filistarskog načina mišljenja predkantovskog doba nalazimo kod Bihnera i Fogta; pa čak i Molešot, koji se kune u Fojerbaha, zapetljava se svakog časa na veoma zabavan način u najprostije kategorije. Kruta kljusina običnog buržoaskog mozga zastaje, naravno, u nedoumici pred jazom koji dijeli suštinu od pojave, uzrok od posljedice. Ali ako neko ide u par force lov po jako izrivenom terenu apstraktnog mišljenja, onda neka ne jaše kljusinu.

Tu je, dakle, trebalo riješiti drugo pitanje, koje s političkom ekonomijom kao takvom nema nikakve veze. Kako bi trebalo tretirati nauku? Na jednoj strani stajala je Hegelova dijalektika, u sasvim apstraktnom »spekulativnom« obliku u kojem ju je Hegel ostavio; na drugoj strani obična, uglavnom volfovsko-metafizička metoda, koja je sad ponovo ušla u modu, po kojoj su i buržoaski ekonomisti pisali svoje debele knjige bez unutrašnje veze. Ovu posljednju metodu su Kant i, naročito, Hegel teoretski tako likvidirali da su samo inercija i nedostatak neke druge *jednostavnije* metode

⁵ *Dijadosi* — nasljednici Aleksandra Makedonskog, koji su poslije njegove smrti povelili međusobnu borbu koja je dovela do raspada carstva. Engels primjenjuje ironično taj izraz na službene predstavnike Hegelove škole na njemačkim univerzitetima. *Prev.*

mogli omogućiti njeno praktično dalje postojanje. S druge strane, Hegelova metoda bila je u svom *postojećem* obliku apsolutno neupotrebljiva. Ona je bila u suštini idealistička, a tu je trebalo razvijati pogled na svijet koji je bio materijalastičkiji od svih ranijih. On je polazio od čistog mišljenja, a tu je trebalo polaziti od najuporednijih činjenica. Metoda koja je, po svom vlastitom priznanju, »došla od ničega kroz ništa do ničega« nije u tom obliku nipošto bila ovdje na mjestu. No i pored toga, od sveg postojećeg logičkog gradiva ta metoda je bila jedino od čega se bar moglo poći. Ova metoda nije bila kritizirana, nije bila savladana; nijedan od protivnika velikog dijalektičara nije bio kadar da načini brešu u ponosnoj zgradi te metode; on je bio zaboravljen, jer Hegelova škola nije znala šta da započne s njime. U prvom redu trebalo je, dakle, Hegelovu metodu podvrgnuti temeljitoj kritici.

Hegelov način mišljenja odlikovao se od načina mišljenja svih drugih filozofa ogromnim istorijskim smislom na kome je bio zasnovan. Ma koliko da je po obliku bilo apstraktno i idealističko, ipak je razvijanje njegovih misli išlo paralelno s razvitkom svjetske istorije, i ova je u stvari trebalo da bude samo potvrda onog prvog. Iako je time pravi odnos bio izvrnut i postavljen na glavu, ipak je realan sadržaj svuda ušao u filozofiju; utoliko više što se Hegel od svojih učenika razlikovao po tome što nije, kao oni, bio razmetljiva neznalica, već jedna od najučenijih glava svih vremena. On je bio prvi koji je pokušao da u istoriji dokaže postojanje razvitka, unutrašnje povezanosti; i ma koliko nama sada čudno izgledalo mnogo štošta u njegovoj filozofiji istorije, veličanstvenost njegovog osnovnog shvatanja još i danas zadivljuje, bilo da s njime uporedimo njegove prethodnike ili pak one koji su poslije njega sebi dozvoljavali opća rasuđivanja o istoriji. U »Fenomenologiji«, »Estetici«, »Istoriji filozofije« — svuda se provlači ovo veličanstveno shvaćanje istorije, i svuda se gradivo tretira istorijski, u određenoj, iako apstraktno izvrnutoj vezi sa istorijom.

Ovo epohalno shvaćanje istorije bilo je neposredna teorijska pretpostavka novog materijalističkog shvaćanja, a već samim tim bila je data polazna tačka i za logičku metodu. Ako je ta sada zaboravljena dijalektika već s gledišta »čis-

tog mišljenja» dovela do takvih rezultata, ako je ona uz to kao od šale izišla na kraj s cjelokupnom ranijom logikom i metafizikom, onda mora da je u njoj bilo nešto više od sofistike i cjepidlačenja. Ali kritika ove metode, od koje je zazirala i još sada zazire cjelokupna službena filozofija, nije bila mala stvar.

Marks je bio i ostao jedini koji se mogao poduhvatiti tog posla da iz Hegelove logike izvuče jezgru koja sadrži stvarna Hegelova otkrića u toj oblasti, i da dijalektičku metodu, oslobođenu njenih idealističkih omota uspostavi u onom jednostavnom obliku u kojem ona postaje jedino pravilni oblik razvijanja misli. Razrađivanje metode na kojoj je zasnovana Marksova kritika političke ekonomije smatramo za rezultat koji po svom značenju teško da zaostaje za osnovnim materijalističkim pogledom.

Kritika ekonomije, čak i pošto je metoda dobivena, još se mogla postaviti na dva načina: istorijski ili logički. Pošto u istoriji, kao i u njenom literarnom odrazu, razvitak uglavnom također teče od najjednostavnijih k složenijim odnosima, to je i književno-istorijski razvitak političke ekonomije bio prirodna nit koje se kritika mogla da prihvati i uglavnom bi se pritom ekonomske kategorije pojavile u istom redu kao u logičkom izlaganju. Ovaj oblik prividno ima prednost da je jasniji, jer se njime prati *stvarni* razvitak, ali u stvari time bi on u najboljem slučaju postao samo popularniji. Istorija često ide u skokovima i u cik-cak i trebalo bi je pri tom svuda pratiti, što bi značilo ne samo uzimanje u obzir mnogo gradiva neznatne važnosti, već bi i tok misli morao biti često prekidan; osim toga, istorija ekonomije ne bi se mogla pisati bez istorije buržoaskog društva, a to bi učinilo posao beskrajnim, pošto sve predradnje nedostaju. Logični način tretiranja bio je, dakle, jedino na mjestu. A ovaj u stvari nije ništa drugo do istorijski način, samo oslobođen istorijskog oblika i slučajnosti koje smetaju. Čime počinje ova istorija, time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz istorijskog procesa u apstraktnom i teorijski konzekventnom obliku; odraz korigiran, no korigiran u skladu sa zakonima koje pruža sam istorijski proces, pri čemu je svaki moment moguće promatrati na razvojnoj tački njegove pune zrelosti, u njegovom klasičnom obliku.

Pri primjeni te metode mi polazimo od prvog i najjednostavnijeg odnosa koji se historijski, faktički nalazi pred nama; ovdje, dakle, od prvog ekonomskog odnosa koji zatim čemo. Mi raščlanjujemo ovaj odnos. Već sama ta činjenica, da je to *odnos*, označava da on ima dvije strane *koje se odnose jedna prema drugoj*. Svaku od tih strana promatramo zasebno; iz toga proizlazi način na koji se one odnose jedna prema drugoj, njihovo uzajamno djelovanje. Pokazaće se protivrječnosti, koje traže rješenje. No pošto mi tu ne promatramo neki apstraktni proces mišljenja koji se vrši samo u našim glavama, već neki stvaran proces koji se makad zaista vršio ili se još vrši, to mora da su se i te protivrječnosti u praksi razvijale i vjerojatno našle svoje rješenje. Pratićemo način ovog rješenja i vidjećemo da je ono postignuto uspostavljanjem jednog novog odnosa, čije ćemo dvije suprotne strane sad imati da razvijamo itd.

Politička ekonomija počinje s *robom*, s onim momentom kad se proizvodi, bilo od strane pojedinaca, bilo od strane prvobitnih zajednica razmjenjuju jedni za druge. Proizvod koji ulazi u razmjenu jest roba. Ali on je roba samo time što se na *stvar*, na proizvod, vezuje izvjestan *odnos* između dva lica ili dvije zajednice, odnos između proizvođača i potrošača, koji to više nisu sjedinjeni u jednom istom licu. Tu imamo odmah primjer naročite činjenice, koja se provlači kroz cijelu ekonomiju i koja je prouzrokovala strašnu zbrku u glavama buržoaskih ekonomista: ekonomija ne raspravlja o stvarima, nego o odnosima između ljudi i, u posljednjoj instanci, između klasa; ti su odnosi, međutim, *svagda vezani za stvari i pojavljuju se kao stvari*. Ovu povezanost, koju je ovaj ili onaj ekonomist svakako naslućivao, prvi je otkrio Marks u njenom značenju za cjelokupnu ekonomiju i time toliko ujednostavio i objasnio najteža pitanja, da će ih sada moći shvatiti i buržoaski ekonomisti.

Ako sad budemo razmatrali robu s njenih različitih strana, i to robu u njenom potpunom razvitku, a ne onako kako se ona tek s mukom razvija u samonikloj razmjeni između dvije prvobitne zajednice, onda će nam se ona pokazati pod oba stanovišta — upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti, i tu mi odmah stupamo na područje ekonomske debate. Ko će da ima uvjerljiv primjer za to da njemačka dijalektička metoda na svom sadašnjem stupnju raz-

vitka nadmašuje staru plitku, izanđalu metafizičku metodu bar isto toliko koliko željeznice nadmašuju prevozna sredstva srednjeg vijeka, taj neka pročitaj kod Adama Smita, ili nekog drugog službenog ekonomista od imena, koliko muke su toj gospodi zadavale razmjenska vrijednost i upotrebna vrijednost, kako im je teško da čestito odijele jednu od druge i svaku shvate u njenoj svojstvenoj određenosti, i onda neka uporedi jasno, jednostavno izlaganje kod Marksa.

Pošto su upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost već objašnjene, roba se prikazuje kao neposredno jedinstvo obiju u obliku u kome ona ulazi u *proces razmjene*. Kakve protivurječnosti tu nastaju, može čitalac naći na str. 20. i 27⁶. Primjećujemo samo da ove protivurječnosti nisu samo od teorijskog, apstraktnog interesa, već da one ujedno odražavaju i teškoće koje proizlaze iz prirode neposrednog odnosa razmjene, iz trampe, odražavaju nemogućnosti koje taj prvi sirovi oblik razmjene neizbježno sadrži. Rješenje ovih nemogućnosti nalazi se u tome što se svojstvo predstavljanja razmjenske vrijednosti svih drugih robâ prenosi na naročitu robu — na *novac*. Novac ili prost promet izlaže se zatim u drugoj glavi, i to: 1. Novac kao *mjera vrijednosti*, gdje vrijednost mjerena novcem, *cijena*, dobiva svoje bliže određenje; 2. kao *prometno sredstvo* i 3. kao jedinstvo obje određenosti, kao *stvarni novac*, kao predstavnik cjelokupnog materijalnog buržoaskog bogatstva. Ovim se svršava izlaganje prvog sveska, ostavljajući prelaz novca u kapital za drugi svezak.

Vidi se da se pri primjeni ove metode logično izlaganje nipošto ne mora držati čisto apstraktne oblasti. Naprotiv, njemu je potrebna istorijska ilustracija, stalan dodir sa stvarnošću. Takva je dokumentacija i data u velikoj raznovrsnosti, i to kako ukazivanja na stvarni istorijski tok na različitim stupnjima društvenog razvitka, tako i na ekonomsku literaturu, kojima se od samog početka ide za tim da se jasno dobiju odredbe ekonomskih odnosa. Kritika pojedinih više ili manje jednostranih ili konfuznih shvaćanja data

⁶ Vidi K. Marx: »Zur Kritik der politischen Ökonomie«. Verlag JHW Dietz Nachf., Berlin, 1947, str. 38—39. R e d.

je tako uglavnom već u samom logičnom izlaganju, pa može biti ukratko izložena.

U trećem članku osvrnućemo se na ekonomski sadržaj same knjige⁷.

*Napisao F. Engels u prvoj polovici
augusta 1859. Štampano u listu »Das
Volk« 6. i 20. augusta 1859. Bez potpisa.*

(Prevela MARA FRAN)

⁷ Taj treći članak zbog obustavljanja lista nije bio napisan.
Red.

PRETHODNA NAPOMENA

U predgovoru «Priloga kritici političke ekonomije», Berlin, 1859, Karl Marks govori o tome kako smo on i ja 1843. u Briselu odlučili da «zajednički izradimo svoje shvaćanje — najme, materijalističko shvaćanje istorije, koje je pogled razradio Marks — kao suprotnost ideološkom shvaćanju njemačke filozofije, u stvari da obračunamo s takozvanom svojom filozofskom savješću. Tu smo namjeru izveli u obliku kritike posthegelovske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osam fascikula, već davno prispio u Vatikanu, gdje je trebalo da bude štampao, kad nam stigoše vijesti da izmijenjene okolnosti odlažu štampaње. Preputamo rukopis glavnim urednicima, malo radije što smo glavnu svrhu i namjeru stvari objasnili».

Fridrih Engels LUDVIG FOJERBAH I KRAJ KLASIČNE NJEMAČKE FILOZOFIJE

Otada je prošlo više od trideset godina, i Marks se umro a da se ni jednom od nas nije pružila prilika da se vratimo na taj predmet. O našem odnosu prema Hegelu mi smo se pokatkad izjašnjavali, ali nigdje opširno i sistematično. Na Fojerbaha, koji ipak u izvrsnom pogledu postavio je spornost između Hegelove filozofije i našeg shvaćanja, skoro se više nikad vraćali.

U međuvremenu je Marksov pogled na svijet našao predstavnike daleko izvan granica Njemačke i Evrope, i na svim jezicima civiliziranih naroda svijeta. S druge strane, klasična njemačka filozofija doživljava u boscianstvu, naročito u Engleskoj i Skandinaviji, neku vrstu preporoda. Pa čak i u Njemačkoj, izgleda, bivaju već siri oni prosjački eklektički čerbi koje se kusuju tako na univerzitetima pod imenom filozofije.

Pod takvim okolnostima činilo mi se da se sve više i više nameće potreba da se kratko i sistematski izloži naš odnos

je tako uglavnom već u samom logičnom zloglasju, pa može
biti ukratko zloglasna.

U istom zloglasju zloglasno je na ekonomski zloglasj
samo kugle.

Napisa F. Engels u prvom zloglasju
zloglasno 1839. zloglasno u zloglasju
Volke 6. 7. 39. zloglasno 1339. zloglasno.

(Pravda MIRA PRAN)

Friedrich Engels
LUDWIG FOURBAH
I KRAJ KLASICNE
NEMACKE FILOZOFIJE

U ovom zloglasju zloglasno je na ekonomski zloglasj
samo kugle.

PRETHODNA NAPOMENA

U predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije«, Berlin, 1859, Karl Marks govori o tome kako smo on i ja 1845. u Briselu odlučili da »zajednički izradimo svoje shvaćanje« — naime, materijalističko shvaćanje istorije, koje je poglavito razradio Marks — »kao suprotnost ideološkom shvaćanju njemačke filozofije, u stvari da obračunamo s nekadašnjom svojom filozofskom savješću. Tu smo namjeru izveli u obliku kritike poslijehegelovske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osmini, bio je već davno prispio u Vestfaliju, gdje je trebalo da bude izdan, kad nam stiže vijest da izmijenjene okolnosti ne dopuštaju štampanje. Prepus-tismo rukopis glodarskoj kritici miševa, utoliko radije što smo glavnu svrhu bili postigli — sebi smo stvari objasnili.«

Otada je proteklo preko četrdeset godina, i Marks je umro a da se ni jednom od nas nije pružila prilika da se vrati na taj predmet. O našem odnosu prema Hegelu mi smo se pokatkad izjašnjavali, ali nigdje opširno i sistematski. Na Fojerbaha, koji ipak u izvjesnom pogledu predstavlja sponu između Hegelove filozofije i našeg shvaćanja, nismo se više nikad vraćali.

U međuvremenu je Marksov pogled na svijet našao predstavnike daleko izvan granica Njemačke i Evrope, i na svim jezicima civiliziranih naroda svijeta. S druge strane, klasična njemačka filozofija doživljava u inostranstvu, naročito u Engleskoj i Skandinaviji, neku vrstu preporoda. Pa čak i u Njemačkoj, izgleda, bivaju već siti onih prosjačkih eklektičkih čorbi koje se kusaju tamo na univerzitetima pod imenom filozofije.

Pod takvim okolnostima činilo mi se da se sve više i više nameće potreba da se kratko i sistematski izloži naš odnos

prema Hegelovoj filozofiji — kako smo od nje polazili i kako smo se s njom rastali. Isto tako mi je izgledalo da je na nama još ostao dug časti — da odamo puno priznanje utjecaju koji je Fojerbah, više od svih drugih filozofa poslije Hegela, izvršio na nas u našem periodu »Sturm und Drang«-a. Stoga sam se rado odazvao pozivu uredništva časopisa »Die Neue Zeit« da napišem kritički prikaz Štarkeove knjige o Fojerbahu. Moj rad je objavljen u 4. i 5. svesci toga časopisa za godinu 1886, a ovdje izlazi u posebnom preglednom izdanju.

Prije nego što sam ove redove poslao u šampu, ja sam potražio i još jednom pregledao stari rukopis iz 1845/46. Odjeljak o Fojerbahu nije dovršen. Dvršeni dio sastoji se iz izlaganja materijalističkog shvaćanja istorije, koje samo dokazuje koliko je tada još bilo nepotpuno naše poznavanje ekonomske istorije. Kritike samog Fojerbahovog učenja tamo nema; tako je taj rukopis bio neupotrebljiv za sadašnju svrhu. Ali zato sam u jednoj staroj Marksovoj svesci našao jedanaest teza o Fojerbahu, koje ovdje objavljujem kao dodatak. To su zabilješke, napisane na brzinu, koje je kasnije trebalo razraditi; one uopće nisu bile namijenjene za štampu, ali su od neocjenjive vrijednosti kao prvi dokument koji sadrži genijalnu klicu novog pogleda na svijet.

London, 21. februara 1888.

Fridrih Engels

Objavljeno u knjizi F. Engels,

*»Ludwig Feuerbach und der Ausgang
der klassischen deutschen Philosophie«,
Stuttgart, 1888.*

1

Ovaj spis¹ nas vraća u period koji je vremenski za dobar ljudski vijek iza nas, ali koji je današnjem naraštaju u Njemačkoj postao tako tuđ kao da je već udaljen od nas za čitavo stoljeće. Pa ipak je to bio period pripremanja Njemačke za revoluciju od 1848; i sve što se poslije toga kod nas dešavalo samo je nastavak 1848, izvršavanje testa-menta revolucije.

Kao u Francuskoj u XVIII vijeku, tako je i u Njemačkoj u XIX vijeku filozofska revolucija bila uvod u politički slom. Ali kako su različito izgledale te dvije revolucije! Francuzi — u otvorenoj borbi s cijelom službenom naukom, s crkvom, često i s državom; njihovi spisi štampani u inostranstvu, u Holandiji ili u Engleskoj, a njima samima često prijeti Bastilja. Naprotiv Nijemci — profesori, učitelji omladine postavljeni od države, njihovi spisi — priznati udžbenici, a završni sistem sveg razvitka, Hegelov sistem, u neku ruku čak podignut na rang kraljevskopruske državne filozofije! Pa zar se iza tih profesora, iza njihovih pedantno-tamnih riječi, u njihovim glomaznim, dosadnim rečenicama mogla skrivati revolucija? Zar nisu baš ljudi koji su tada važili za predstavnike revolucije, liberali, bili najžešći protivnici te filozofije, koja je smućivala glave? Ali to što nisu vidjeli ni vlada ni liberali, vidio je već 1833. bar *jedan* čovjek, — istina, taj se zvao Hajnrih Hajne².

¹ »Ludwig Feuerbach« von C. N. Starcke, Dr. phil. — Stuttgart, Ferd. Enke, 1885. (*Engelsova napomena.*)

² Godine 1833—1834. Hajne je objavio svoje radove »Romantička škola« i »Prilog istoriji religije i filozofije u Njemačkoj«, u kojima se provlačila misao da je filozofska revolucija u Njemačkoj, čija je završna etapa tada bila Hegelova filozofija, prolog predstojeće demokratske revolucije u Njemačkoj. *Red.*

Uzmimo jedan primjer. Nijedna filozofska postavka nije naišla na toliku zahvalnost ograničenih vlada i na gnjev isto tako ograničenih liberala koliko čuvena Hegelova postavka:

»Sve stvarno je umno; sve umno je stvarno«³.

Pa to je očigledno značilo proglasiti za sveto sve što postoji, dati filozofski blagoslov despotizmu, policijskoj državi, kabinetskom pravosuđu, cenzuri. Tako je to shvatio Fridrih Vilhelm III, a tako i njegovi podanici. Ali kod Hegela nipošto nije sve što postoji u isti mah i stvarno. Atribut stvarnosti kod Hegela pripada samo onom što je u isti mah i nužno; »u svom razviću stvarnost se ispoljava kao nužnost«; ova ili ona vladina mjera — Hegel sam navodi primjer »izvjesne poreske ustanove« — nije za njega ni u kom slučaju odmah i stvarna. Ali ono što je nužno ispoljava se, u posljednjoj instanci, i kao umno, i Hegelova postavka, primijenjena na tadašnju prusku državu, znači, prema tome, samo ovo: ova država je umna, odgovara umnosti utoliko ukoliko je nužna. Pa ako nam se ona i pored toga čini da ne valja, ali i dalje postoji uprkos tome što ne valja, onda se to što vlada ne valja objašnjava i pravda time što ne valjaju ni podanici. Tadašnji Prusi imali su vladu kakvu su zasluživali.

Ali po Hegelu stvarnost nipošto nije atribut koji datom društvenom ili političkom poretku pripada pod svim okolnostima i u svim vremenima. Naprotiv. Rimsko carstvo koje ju je potisnulo. Francuska monarhija postala je 1789. toliko nestvarna, tj. lišena svake nužnosti, toliko neumna, da je morala biti uništena velikom revolucijom, o kojoj Hegel uvijek govori s najvećim oduševljenjem. Tu je, dakle, monarhija bila nestvarna, revolucija stvarna. I tako, u toku razvitka, sve što je ranije bilo stvarno postaje nestvarno, gubi svoju nužnost, svoje pravo na postojanje, svoju umnost: namjesto stvarnog koje umire dolazi nova, za život sposobna stvarnost — mirnim putem, ako je staro dovoljno razborito da bez opiranja umre, nasilno, ako se ono protivi toj nužnosti. I tako se Hegelova postavka, uslijed same Hegelove

³ Hegel, »Filozofija prava. Predgovor«. *Red.*

dijalektike, izvrće u svoju suprotnost: sve što je u oblasti ljudske istorije stvarno postaje vremenom neumno, neumno je, dakle, već po samoj svojoj prirodi, već je unaprijed opterećeno neumnošću; a sve što je u glavama ljudi umno, određeno je da postane stvarno, ma koliko protivrječilo postojećoj prividnoj stvarnosti. Postavka o umnosti svega stvarnoga pretvara se po svim pravilima Hegelove metode mišljenja u drugu postavku: sve što postoji vrijedno je da propadne.

Ali u tome je upravo i bilo pravo značenje i revolucionarni karakter Hegelove filozofije (a na nju se, kao na završnu fazu cijelog razvitka od Kanta naovamo, moramo ovdje ograničiti) što je ona jednom zauvijek raščistila sa svakom predstavom o konačnosti rezultata ljudskog mišljenja i djelanja. Istina, koju je u filozofiji trebalo spoznati, kod Hegela nije više bila zbirka gotovih dogmatskih postavki, koje, kada se jednom pronađu, treba samo naučiti napamet; istina se sada sastojala u samom procesu spoznaje, u dugom istorijskom razvitku nauke koja se od nižih stupnjeva spoznaje uzdiže na sve više stupnjeve, ali koja nikad ne dospijeva — pronalaženjem neke takozvane apsolutne istine — do tačke od koje više ne može dalje, gdje joj ništa drugo ne preostaje nego da skrsti ruke i da se divi stečenoj apsolutnoj istini. A ono što važi u oblasti filozofske spoznaje važi i u oblasti svake druge spoznaje, pa i u oblasti praktičnog djelanja. Kao ni spoznaja, ni istorija ne može dostići svoj konačni završetak u nekom savršenom idealnom stanju čovječanstva; savršeno društvo, savršena »država« — to su stvari koje mogu postojati samo u mašti. Naprotiv, svi istorijski poreci koji se smjenjuju samo su prolazni stupnjevi u beskrajnom toku razvitka ljudskog društva od nižeg ka višem. Svaki stupanj je nužan, dakle opravdan za vrijeme i za uslove iz kojih je nastao; ali on postaje prestario i neopravdan u odnosu na nove, više uslove koji se postepeno razvijaju u njegovom vlastitom krilu; on mora ustupiti mjesto višem stupnju, koji i sam u svoje vrijeme propada i nestaje. Kao što buržoazija putem krupne industrije, konkurencije i svjetskog tržišta praktično razara sve stabilne, starinske i vijekovima poštovane institucije, tako i ova dijalektička filozofija razara sve predstave o konačnoj apsolutnoj istini i apsolutnim stanjima čovječanstva

koja odgovaraju toj istini. Za nju nema ničeg konačnog, apsolutnog, svetog; ona na svemu i u svemu otkriva prolaznost, i ništa pred njom ne može postojati osim neprekidnog procesa nastajanja i nestajanja, uzdizanja bez kraja od nižeg ka višem, a ona sama nije ništa drugo do odraz tog procesa u mislećem mozgu. Ona ima, svakako, i konzervativnu stranu: ona priznaje opravdanost određenih stupnjeva spoznaje i društva za njihovo vrijeme i njihove uslove; ali ništa više. Konzervativnost tog shvaćanja je relativna, njen revolucionarni karakter je apsolutan — to je jedino apsolutno što dijalektička filozofija priznaje.

Nije potrebno da ovdje ulazimo u pitanje da li je to shvaćanje sasvim u skladu sa sadašnjim stanjem prirodnih nauka, koje samom postojanju Zemlje proriču moguć, a njenoj nastanljivosti prilično siguran kraj i koje, prema tome, priznaju da ljudska istorija ima ne samo uzlaznu nego i silaznu liniju. Mi smo, svakako, još prilično daleko od prekretnice od koje linija istorije društva počinje da pada, i ne možemo tražiti od Hegelove filozofije da se bavi predmetom koji u njeno vrijeme prirodne nauke još uopće nisu bile ni stavile na dnevni red.

Ali ono što ovdje zaista treba reći jeste: gornje shvaćanje nije kod Hegela izloženo ovako oštro. Ono je neminovan zaključak iz njegove metode koji sam Hegel, međutim, nije nikad izveo s takvom izričitošću. I to iz jednostavnog razloga što je bio primoran da stvara sistem, a sistem filozofije mora, po uobičajenim zahtjevima, da se završava nekom apsolutnom istinom. Ma koliko da Hegel naglašava, naročito u svojoj »Logici«, da ta vječna istina nije ništa drugo nego sam logički (odnosno istorijski) proces, ipak je prinuđen da tom procesu postavi neki kraj, naprosto zato što sa svojim sistemom mora ngdje da dođe do kraja. U »Logici« on taj kraj može opet pretvoriti u početak time što se završna tačka, apsolutna ideja — koja je samo utoliko apsolutna ukoliko on apsolutno ništa ne može reći o njoj — »otuđuje« (tj. preobražava) u prirodu, a kasnije se u duhu, tj. u mišljenju i u istoriji, opet vraća samoj sebi. No na kraju cijele filozofije ovakvo vraćanje na početak moguće je samo jednim putem. Naime, kraj istorije treba zamisliti ovako: čovječanstvo dolazi do spoznaje baš te apso-

lutne ideje i izjavljuje da je ta spoznaja apsolutne ideje postignuta u Hegelovoj filozofiji. No time se sav dogmatski sadržaj Hegelova sistema proglašava za apsolutnu istinu, što je u protivrječnosti s njegovom dijalektičkom metodom, koja razbija sve što je dogmatsko; na taj način revolucionarnu stranu Hegelove filozofije ugušuje nabujala konzervativna strana. A to što važi za filozofsku spoznaju, važi i za istorijsku praksu. Čovječanstvo, koje je, u ličnosti Hegela, dostiglo dotle da izgradi apsolutnu ideju, mora da je i u praksi dotjeralo dotle da tu apsolutnu ideju provede u stvarnost. Prema tome, praktični politički zahtjevi koje apsolutna ideja postavlja savremenici ne smiju biti suviše veliki. I tako na kraju »Filozofije prava« nalazimo da bi se apsolutna ideja imala ostvariti u onoj staleškoj monarhiji koju je Fridrih Vilhelm III tako uporno i uzalud obećavao svojim podanicima, dakle u jednoj ograničenoj i umjerenoj indirektnoj vladavini imućnih klasa prilagođenoj tadašnjim njemačkim malograđanskim prilikama; uz to nam se još spekulativnim putem dokazuje nužnost plemstva.

Prema tome, unutrašnje potrebe sistema potpuno su dovoljne da bi objasnile kako je pomoću jedne skroz revolucionarne metode mišljenja izveden jedan vrlo mlak politički zaključak. Specifični oblik zaključka potječe, svakako, otuda što je Hegel bio Nijemac, pa mu je, kao i njegovom savremeniku Geteu, pozadi visio komad filistarskog perčina. Gete i Hegel bili su, svaki u svojoj oblasti, olimpijski Zeus, ali njemačkog filistra se ni jedan ni drugi nikad nije mogao potpuno osloboditi.

Ipak sve to nije spriječilo Hegelov sistem da obuhvati neuporedivo veću oblast nego ma koji raniji sistem i da u toj oblasti razvije bogatstvo misli koje još i danas zadivljuje. Fenomenologija duha (koja bi se mogla nazvati paralelom embriologije i paleontologije duha, razvitkom individualne svijesti kroz njene različite stupnjeve shvaćenim kao skraćena reprodukcija stupnjeva kroz koje je istorijski prošla svijest ljudi), logika, filozofija prirode, filozofija duha, ova posljednja opet razrađena u svojim pojedinim istorijskim podvrstama: filozofija istorije, prava, religije, istorija filozofije, estetika, itd. — u svim tim različitim istorijskim oblastima Hegel radi na tome da pronade i dokaže opću

osnovnu nit razvitka. A kako je on bio ne samo stvaralački genij nego i čovjek enciklopedijske učenosti, to njegovi radovi u svim oblastima čine epohu. Razumije se samo po sebi da su ga potrebe »sistema« dosta često primoravale da pribjegava onim nasilnim konstrukcijama zbog kojih njegovi sićušni protivnici još i danas podižu strahovitu dreku. Ali te konstrukcije su samo okvir i skele njegovog djela; tko se bez potrebe ne zadržava na njima, nego dublje prodre u grandioznu zgradu, taj nalazi tamo nebrojena blaga koja su i dandanas sačuvala svoju punu vrijednost. Kod svih filozofa baš je »sistem« ono što je prolazno, i to upravo zato što proistječe iz neprolazne potrebe ljudskog duha; iz potrebe za savlađivanjem svih protivrječnosti. Ali ako su sve protivrječnosti jednom zauvijek uklonjene, onda smo stigli do takozvane apsolutne istine; svjetska istorija se završila, a ipak treba da se produži, mada joj nije ostalo više ništa da uradi — dakle nova, nerješiva protivrječnost. Čim smo razumjeli — a u tome nam zaista niko nije više pomogao od samog Hegela — da takav zadatak filozofije ne znači ništa drugo do zadatak da jedan pojedinačni filozof uradi to što samo može da uradi cjelokupno čovječanstvo u svom progresivnom razvoju — čim smo to razumjeli, svršeno je i sa čitavom filozofijom u dosadašnjem smislu riječi. Mi ostavljamo »apsolutnu istinu«, do koje se tim putem ne može doći i koja je za svakog pojedinca nedostižna, a umjesto toga se dajemo u potjeru za dostižnim relativnim istinama na putu pozitivnih nauka i povezivanja njihovog rezultata posredstvom dijalektičkog mišljenja. S Hegelom se uopće završava filozofija; s jedne strane zato što on u svom sistemu na veličanstven način obuhvaća sav njen razvitak, a s druge strane zato što na mon, mada nesvjesno, pokazuje put iz tog labirinta sistemâ k stvarnoj pozitivnoj spoznaji svijeta.

Razumljivo je kakvo je ogromno djelovanje ovaj Hegelov sistem morao proizvesti u filozofski obojenoj atmosferi Njemačke. Bio je trijumfalan pohod koji je trajao decenijama i koji nipošto nije prestao Hegelovom smrću. Naprotiv, baš su godine između 1830. i 1840. bile godine isključive vladavine »hegelovstva«, koje je, više ili manje, zarazilo čak i svoje protivnike; baš su u to vrijeme Hegelova shvaćanja najobilnije prodirala, svjesno ili nesvjesno, u razne nauke, i bila su kvasac i popularnoj literaturi i dnevnoj štampi, iz

kojih obična »obrazovana svijest« crpe materijal za svoje misli. Ali ta pobjeda na cijeloj liniji bila je predigra jedne unutrašnje borbe.

Učenje Hegelovo, uzeto u cjelini, ostavljalo je, kao što smo vidjeli, mnogo mjesta za najrazličitija praktična shvaćanja; a praktično značenje su imale u tadašnjoj teoretičarskoj Njemačkoj prije svega dvije stvari: religija i politika. Tko je najveću važnost pridavao Hegelovu *sistemu*, taj je u ovim dvjema oblastima mogao biti prilično konzervativan; ko je, pak, za najvažnije smatrao dijalektičku *metodu*, taj je i u religiji i u politici mogao da pripada krajnjoj opoziciji. Sam Hegel je, izgleda, uprkos dosta čestim revolucionarnim izlivima gnjeva u svojim djelima, uglavnom naginjao više konzervativnoj strani; nije ga uzalud stajao njegov sistem mnogo više »mučnog rada misli« nego njegova metoda. Pred kraj tridesetih godina sve se jasnije ispoljavao rascjep u Hegelovoj školi. Lijevo krilo, takozvani mladohegelovci, napuštali su u borbi protiv pijetističkih ortodoksa i feudalnih reakcionara korak po korak onu filozofski-otmjenu uzdržljivost prema gorućim dnevnim pitanjima koja je njihovu učenju dotle osiguravala toleranciju i, štaviše, protekciju od strane države; a kad su se 1840. ortodoksno bogomoljstvo i feudalno-apsolutistička reakcija s Fridrihom Vilhelmom IV popeli na prijesto, otvoreno opredjeljivanje postalo je neizbježno. Borba se još vodila filozofskim oružjem, ali ne više za apstraktno-filozofske ciljeve; radilo se neposredno o uništenju tradicionalne religije i postojeće države. Dok su se u »*Deutsche Jahrbücher*«⁴ praktični krajnji ciljevi pojavljivali još pretežno u filozofskom ruhu, mladohegelovska škola je u »*Rheinische Zeitung*« istupala od 1842. direktno kao filozofija radikalne buržoazije koja se uzdizala, i toj školi je filozofski plašić bio potreban samo radi obmanjivanja cenzure.

No politika je tada bila vrlo trnovita oblast, te je zato glavna borba bila uperena protiv religije. Uostalom, ta borba je, naročito od 1840. bila indirektno također politička borba. Prvi poticaj za borbu dala je Štrausova knjiga »Život Isu-

⁴ *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst* (»Njemački ljetopisi za znanost i umjetnost«) — literarno-filozofski časopis mladohegelovaca. Pod tim imenom izlazio je od jula 1841. do januara 1843. u Lajpcigu. *Red.*

sov«, 1835. Protiv teorije o postanku evanđelskih mitova, izložene u toj knjizi, istupio je kasnije Bruno Bauer, dokazujući da su čitav niz evanđelskih priča fabricirali sami autori. Raspra između Štrausa i Bauera vođena je pod filozofskim ruhom borbe »samosvijesti« protiv »supstancije«. Pitanje o tome da li su evanđelske bajke nastale nesvjesno, tradicionalnim stvaranjem mita u krilu općine, ili su ih fabricirali sami evanđelisti — bilo je naduvano do pitanja: da li je u svjetskoj istoriji presudna djelujuća sila »supstancija« ili »samosvijest«; naposljetku je došao Štirner, prorok današnjeg anarhizma — Bakunjin je vrlo mnogo uzeo od njega — i nadmašio suverenu »samosvijest« svojim suverenim »jedinim«.⁵

Nećemo ulaziti dalje u tu stranu procesa raspadanja Hegelove škole. Za nas je važnije ovo: praktične potrebe borbe protiv pozitivne religije odvele su masu najodlučnijih mladohelegovaca natrag englesko-francuskom materijalizmu. A tu su oni došli u sukob sa sistemom svoje škole. Dok je za materijalizam priroda jedino stvarno, dotle ona u Hegelovu sistemu predstavlja samo »otuđenje« apsolutne ideje, tako reći degradaciju te ideje; na svaki način je mišljenje i njegov misleni proizvod, ideja, ovdje prvobitno, a priroda — izvedeno, ono što uopće postoji samo zahvaljujući tome što se ideja spušta do njega. I u toj protivrječnosti mladohegelovci su lutali kako su znali i umjeli.

Tada je došla Fojerbahova »Suština kršćanstva«⁶. Jednim udarcem ona je tu protivrječnost pretvorila u prah, podigavši, bez okolišenja, materijalizam ponovo na prijesto. Priroda postoji nezavisno od svake filozofije, ona je podloga na kojoj smo izrasli mi ljudi, koji smo i sami proizvod prirode; izvan prirode i ljudi ne postoji ništa, a viša bića, koja je stvorila naša religiozna fantazija, samo su fantastično odražavanje našeg vlastitog bića. Opčinjenost je bila razvijana; »sistem« je bio razbijen i bačen u stranu, protivrječnost razriješena jednostavnim otkrićem da ona postoji samo u obrazilji. — Čovjek treba da je sam doživio oslobodilačko djelovanje te knjige da bi sebi mogao stvoriti predstavu o

⁵ Riječ je o knjizi Maksa Štirnera »Der Einzige und sein Eigentum« (»Jedini i njegovo vlasništvo«), Lajpcig 1845. *Red.*

⁶ Fojerbahovo djelo »Suština kršćanstva« (»Das Wesen des Christentums«) štampano je 1841. u Lajpcigu. *Red.*

njemu. Oduševljenje je bilo opće; svi smo mi bili za tren oka fojebahovci. S kakvim entuzijazmom je Marks pozdravio novo shvaćanje, i koliko je snažno utjecalo ono na njega, uprkos svim kritičkim ogradama, može se čitati u »Svetoj porodici«.

Čak su i greške te knjige pridonosile njenom neposrednom djelovanju. Beletristički, tu i tamo čak bombastični stil garantirao je širu publiku i bio, u svakom slučaju, osvježenje poslije dugih godina apstraktnog i tamnog hegelovstva. To isto važi i za pretjerano obogotvorenje ljubavi, koje se, s obzirom na već nesnosnu suverenost »čistog mišljenja«, moglo oprostiti, iako se nije moglo opravdati. Ali ne smijemo zaboraviti: baš na te dvije Fojebahove slabosti nadovezao se »istinski socijalizam«, koji se od 1844. širio u »obrazovanoj« Njemačkoj kao epidemija i koji je namjesto naučnog spoznavanja stavljao beletrističku frazu, a namjesto oslobođenja proleterijata putem ekonomskog preobražaja proizvodnje — oslobođenje čovječanstva posredstvom »ljubavi«, ukratko, taj »istinski socijalizam« je zabasao u odvratnu beletristiku i ljubavnu sladunjavost, čiji je tipični predstavnik bio g. Karl Grin.

Dalje, ne smijemo zaboraviti: Hegelova škola se raspala, ali Hegelova filozofija nije bila kritički savladana; Štraus i Bauer izvukli su svaki po jednu njenu stranu i uperili je polemički protiv druge. Fojebah je razbio sistem i bacio ga naprosto u stranu. No oglasiti jednu filozofiju jednostavno za pogrešnu još ne znači izaći s njom na kraj. Tako snažno djelo kao što je Hegelova filozofija, koja je imala tako golem utjecaj na duhovni razvitak nacije, nije se moglo ukloniti time da se naprosto ignorira. Hegelovu filozofiju nije trebalo »ukinuti« u njenom vlastitom smislu, tj. u tom smislu da se njena forma kritički poništi, ali da se sačuva novi sadržaj koji je s njom dobiven. Kako je to učinjeno, o tom kasnije.

Za prvi mah je revolucija od 1848. gurnula u stranu cjelokupnu filozofiju isto onako bez okolišenja kao Fojebah svoga Hegela. A time je i sam Fojebah bio potisnut u pozadinu.

II

Veliko osnovno pitanje svake, naročito novije filozofije jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću. Još od onog vrlo ranog doba kada su ljudi, nimalo ne poznajući građu svog vlastitog tijela i potaknuti priviđenjima u snu⁷ došli do predstave da njihovo mišljenje i osjećanje nije djelatnost njihova tijela nego neke zasebne duše koja u tom tijelu prebiva i koja ga napušta u času smrti, — još od tog doba su oni morali razmišljati o odnosu te duše prema vanjskom svijetu. Ako se ona u momentu smrti odvajala od tijela i produžavala da živi, onda nije bilo razloga da joj se pripisuje još i posebna smrt; tako je nastala predstava o njenoj besmrtnosti koja se na tom stupnju razvitka nipošto ne pojavljuje kao utjeha, nego kao udes kome se ne možemo oteti, a dosta često, kod Grka, na primjer, kao prava nesreća. Dosadna predstava o ličnoj besmrtnosti nije se rodila iz religiozne potrebe za utjehom, nego je svuda nastala iz nedoumice, koja je također nikla iz opće ograničenosti, iz nedoumice šta da se uradi s dušom poslije smrti tijela, pošto se postojanje duše već jednom pretpostavljalo. Sasvim sličnim putem, putem personifikacije prirodnih sila, nastali su prvi bogovi. Oni su u toku daljeg izgrađivanja religije primali sve više i više nezemaljski lik, sve dok jednim procesom apstrakcije, gotovo bih rekao procesom destilacije koji se prirodno pojavljuje u toku duhovnog razvitka, nije najzad u glavama ljudi nastala, iz predstave o mnogim bogovima koji su više ili manje ograničeni i koji jedni druge ograničavaju, predstava o jednom isključivom bogu monoteističkih religija.

Pitanje o tome u kakvom odnosu stoji mišljenje prema biću, duh prema prirodi, ovo najviše pitanje cjelokupne filozofije ima, dakle, kao i svaka religija, svoj korijen u ograničenim i neznaličkim predstavama iz perioda divljaštva. Ali u svojoj potpunoj oštini ovo pitanje je moglo biti

⁷ Još je i dan-danas kod divljih naroda i barbara na niskom stupnju opće raširena predstava da su ljudske prilike koje se pojavljuju u snu — duše koje privremeno napuštaju tijelo; stoga se smatra da je živi čovjek odgovoran i za ono što je njegova prilika učinila onom koji je o njemu sanjao. To je utvrdio, na primjer, Imturn 1884. kod Indijanaca u Gijani. (*Engelsova napomena.*)

postavljeno, moglo dobiti svoje potpuno značenje tek onda kada se evropsko čovječanstvo probudilo iz dugog zimskog sna kršćanskog srednjeg vijeka. Pitanje o odnosu mišljenja prema biću, koje je uostalom i u skolastici srednjeg vijeka igralo veliku ulogu, pitanje: šta je prvobitno, duh ili priroda? — to se pitanje zaoštrilo u odnosu na crkvu i dobilo ovo značenje: da li je bog stvorio svijet ili svijet postoji oduvijek?

Prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podijelili na dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitan duh a ne priroda, koji su, dakle, u krajnjoj liniji pretpostavljali bilo kakvo stvaranje svijeta — a to stvaranje je često kod filozofa, npr. kod Hegela, još daleko zapetljanije i nemogućnije nego u kršćanstvu — činili su tabor idealizma. Oni pak koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadaju raznim školama materijalizma.

Ova dva izraza, idealizam i materijalizam, i ne znače prvobitno ništa drugo, i u drugom smislu se oni ovdje i ne primjenjuju. Kakva zbrka nastaje ako se u njih unosi nešto drugo, vidjećemo kasnije.

No pitanje o odnosu mišljenja prema biću ima još i drugu stranu: kako se odnose naše misli o svijetu koji nas okružava prema samom tom svijetu? Da li je naše mišljenje sposobno da spozna stvarni svijet, da li mi možemo u našim predstavama i pojmovima o stvarnom svijetu da damo pravilan odraz stvarnosti? Ovo pitanje se na filozofskom jeziku zove pitanje o istovetnosti mišljenja i bića, i velika većina filozofa odgovara na njega pozitivno. Kod Hegela, na primjer, taj pozitivni odgovor razumije se sam po sebi; jer to što u stvarnom svijetu spoznajemo jeste baš njegov misleni sadržaj, jeste ono što svijet čini stupnjevitim ostvarenjem apsolutne ideje, one apsolutne ideje koja je negdje postojala vječito, nezavisno od svijeta i prije svijeta; a da mišljenje može spoznati sadržaj koji je već od početka misleni sadržaj, jasno je samo po sebi. Isto tako je jasno da je u ovom slučaju ono što treba dokazati prešutno sadržano već u pretpostavci. No to nimalo ne sprečava Hegela da iz svog dokaza o istovetnosti mišljenja i bića izvede dalji zaključak: da je njegova filozofija, jer je za njegovo mišljenje tačna, uopće jedina tačna, i da ta istovetnost mišljenja i bića treba da dobije svoju potvrdu u tome što će čovječan-

stvo smjesta prevesti njegovu filozofiju iz teorije u praksu i preobraziti cio svijet po Hegelovim načelima. Ova iluzija je svojstvena ne samo njemu nego gotovo i svim drugim filozofima.

Ali pored toga ima niz drugih filozofa koji poriču mogućnost spoznaje svijeta, ili bar iscrpne spoznaje. Njima pripadaju među novijima Hjum i Kant, i oni su igrali vrlo značajnu ulogu u razvitku filozofije. Ono što je od presudnog značenja za opovrgavanje ovog shvaćanja već je rekao Hegel, ukoliko je to s idealističkog stanovišta bilo moguće. Ono materijalističko što je dodao Fojerbah više je duhovito nego duboko. Najodlučnije opovrgnuće tih, kao i svih drugih filozofskih buba, jeste praksa, naime eksperiment i industrija. Ako pravilnost našeg shvaćanja o nekom prirodnom procesu možemo dokazati time što sami stvaramo taj proces, što ga izvodimo iz njegovih uslova, što ga uz to primoravamo da služi našim ciljevima, onda je svršeno s Kantovom neshvatljivom »stvari po sebi«. Kemijske supstance koje se stvaraju u biljnom i životinjskom tijelu bile su takve »stvari po sebi« dok ih organska kemija nije počela da proizvodi jednu za drugom. Time je »stvar po sebi« postala stvar za nas, kao, na primjer, boja iz broća, alizarin, koji više ne dobijamo iz korijena broća na poljima, nego ga proizvodimo daleko jeftinije i jednostavnije iz katrana kamenog uglja. Kopernikov sunčani sistem bio je tri stotine godina hipoteza, na koju se čovjek mogao kladiti u sto, hiljadu, deset hiljada prema jedan, ali je to ipak bila samo hipoteza. A kad je Leverje na osnovi podataka tog sistema izračunao ne samo da mora postojati jedna nepoznata planeta nego i na kome mjestu neba ta planeta mora stajati, i kad je zatim tu planetu⁸ zaista i našao, Kopernikov sistem je bio dokazan. Ako neokantovci ipak pokušavaju da ožive Kantovo shvaćanje u Njemačkoj, a agnostičari Hjumovo u Engleskoj (gdje ono nikad nije izumrlo), onda je to, pošto su ta shvaćanja odavno teorijski i praktički pobijena, u nauci nazadak, a u praksi samo stidljiv način na koji materijalizam potajno prihvataju, dok ga se pred svijetom odriču.

⁸ Riječ je o planeti Neptun, koju je 1846. otkrio njemački astronom Johan Gale. *Red.*

No filozofe u tom dugom periodu od Dekarta do Hegela i od Hobsa do Fojebaha nipošto nije naprijed pokretala, kao što su oni mislili, samo sila čiste misli. Naprotiv, njih je stvarno gurao naprijed baš silni i sve burniji napredak prirodnih nauka i industrije. Kod materijalista se to pokazalo već na površini; ali i idealistički sistemi ispunjavali su se sve više i više materijalističkim sadržajem i pokušavali da suprotnost između duha i materije izmire panteistički, — tako da naposljetku Hegelov sistem predstavlja samo jedan, po metodi i sadržaju idealistički, na glavu postavljeni materijalizam.

Poslije izloženoga razumljivo je što Štarke u svojoj karakteristikci Fojebaha najprije ispituje njegov stav u tom osnovnom pitanju o odnosu mišljenja prema biću. Poslije kratkog uvoda, u kom Štarke jednim nepotrebno filozofski teškim jezikom izlaže shvaćanje ranijih filozofa, osobito od Kanta naovamo, i u kom krnji značaj Hegela time što se suviše formalistički zadržava na pojedinim mjestima njegovih djela, dolazi iscrpan prikaz razvitka same Fojebahove »metafizike«, onako kako taj razvitak proizlazi iz reda kojim su se pojavljivali odgovarajući spisi ovog filozofa. Taj prikaz je rađen marljivo i pregledno, samo je, kao i cijela knjiga, opterećen balastom filozofskog izražavanja, koji nipošto nije uvijek neizbježan. Taj balast smeta utoliko više ukoliko se autor manje drži načina izražavanja jedne iste škole, ili pak samog Fojebaha, i ukoliko više upliće izraze najrazličitijih pravaca, naročito onih koji su sada uzeli maha i koji sebe nazivaju filozofskim pravcima.

Tok Fojebahova razvitka jeste tok razvitka jednog hegelovca — istina nikad sasvim ortodoksnog — k materijalizmu, razvitak koji na određenom stupnju uslovljava potpun prekid s idealističkim sistemom njegova prethodnika. Neodoljivom snagom njemu se najzad nameće saznanje da Hegelovo prijesvjetsko postojanje »apsolutne ideje«, »preegzistencija logičkih kategorija« prije nego što je bilo svijeta, nije ništa drugo nego fantastičan ostatak vjere u stvaraoca koji se nalazi izvan svijeta; da je materijalni svijet koji opažamo čulima i kome i sami pripadamo jedini stvarni svijet, da su naša svijest i naše mišljenje, ma koliko natčulni izgledali, proizvod materijalnog, tjelesnog organa, mozga. Nije materija proizvod duha, nego je sam duh najviši proizvod mate-

rije. To je, naravno, čisti materijalizam. Stigavši dotle, Fojerbah zastaje. On ne može da odoli uobičajenoj filozofskoj predrasudi, predrasudi ne prema suštini, nego prema imenu materijalizam. On veli:

»Materijalizam je za mene temelj zgrade ljudske suštine i ljudskog znanja; ali on za mene nije to što je za fiziologa, za prirodnjaka u užem smislu, npr. za Molešota i što on za njih mora biti prema njihovom stanovištu i pozivu: sama zgrada. Unatrag se ja potpuno slažem s materijalistima, ali ne unaprijed.«

Fojerbah brka ovdje materijalizam, koji je opći pogled na svijet zasnovan na određenom shvaćanju odnosa materije prema duhu, s naročitim oblikom u kome je taj pogled na svijet došao do izraza na određenom istorijskom stupnju, naime u XVIII vijeku. Štaviše, on ga brka s plitkim, vulgarizovanim oblikom u kome materijalizam XVIII vijeka živi danas u glavama prirodnjaka i liječnika i u kome su ga pedesetih godina propovijedali putujući propovjednici Bihner, Fogt i Molešot. Ali, kao i idealizam, i materijalizam je prošao kroz niz razvojnih stupnjeva. On mora da mijenja svoj oblik već sa svakim epohalnim pronalaskom u oblasti prirodnih nauka; a otkako je i istorija podvrgnuta materijalističkoj obradi, otvara se i ovdje nov put razvitka.

Materijalizam prošloga vijeka⁹ bio je pretežno mehanički, jer je tada od svih prirodnih nauka jedino tehnika bila donekle završena, i to samo mehanika čvrstih tijela — nebeskih i zemaljskih — ukratko, mehanika teže. Kemija je postojala tek u svom djetinjskom flogističkom obliku. Biologija je bila još u pelenama; biljni i životinjski organizam bio je ispitan tek u grubim potezima te se objašnjavao čisto mehaničkim uzrocima; kao što je za Dekarta životinja, tako je za materijaliste XVIII vijeka čovjek bio mašina. Ovo isključivo primjenjivanje mjerila mehanike, na procese koji su kemijske i organske prirode — kod kojih mehanički zakoni doduše također važe, ali su potisnuti u pozadinu od drugih, viših zakona — predstavlja specifičnu, ali u ono vrijeme neizbježnu ograničenost klasičnog francuskog materijalizma.

⁹ — XVIII vijeka. *Red.*

Druga specifična ograničenost toga materijalizma bila je njegova nesposobnost da shvati svijet kao proces, kao materiju koja se istorijski razvija. To je odgovaralo tadašnjem stanju prirodnih nauka i metafizičkom, tj. antidiјalektičkom načinu filozofiranja koji je bio uvjetovan tim stanjem. Priroda je, to se znalo, u vječitom kretanju. Ali to kretanje se, prema tadašnjoj predstavi, isto tako vječitо vrtjelo u krugu i zbog toga se nije nikako pomjeralо s mjesta; to kretanje je stalno davalo iste rezultate. Ta predstava je tada bila neizbježna. Kantova teorija o postanku sunčanog sistema tek je bila postavljena i smatrana je još uvijek kuriozumom. Istorija razvitka zemlje, geologija, bila je još sasvim nepoznata, a predstava da su današnja živa bića rezultat dugog razvojnog lanca od prostog ka složenom, nauka nije tada uopšte mogla da stvori. Neistorijsko shvaćanje prirode bilo je, dakle, neminovno. Filozofima XVIII vijeka se zbog takvog shvaćanja prirode može utoliko manje zamjeriti što se ono nalazi i kod Hegela. Kod njega priroda, kao prosto »otuđenje« ideje, nije sposobna da se razvija u vremenu; ona je sposobna samo da razvija svoju raznolikost u prostoru, tako da sve stupnjeve razvitka koje sadrži u sebi izlaže istovremeno i naporedo, te je osuđena da vječno ponavlja iste procese. A tu besmislicu razvitka u prostoru, ali izvan vremena — tog osnovnog uslova svakog razvitka — Hegel nameće prirodi baš u isto vrijeme kada su se izgrađivale geologija, embriologija, biljna i životinjska fiziologija i organska hemija, i kada su se svuda, na osnovi tih novih nauka, pojavljivala genijalna naslućivanja o kasnijoj teoriji razvitka (npr. Gete i Lamark). Ali tako je to zahtijevao sistem, i stoga je metoda, sistemu za volju, morala da iznevjeri samu sebe.

Isto neistorijsko shvaćanje vladalo je i u oblasti istorije. Ovdje se pogled usredotočio na borbu protiv ostataka srednjeg vijeka. Srednji vijek je važio kao prost prekid istorije hiljadugodišnjim općim barbarstvom. Veliki napredak srednjeg vijeka — proširenje evropske kulturne oblasti, stvaranje za život sposobnih velikih nacija koje su se u njoj formirale jedna pored druge, najzad ogroman tehnički napredak XIV i XV vijeka — sve to ljudi nisu vidjeli. Uslijed toga je bilo onemogućeno da se racionalno sagleda velika istorijska veza, i istorija je služila u najbolju ruku kao zbirka primjera i ilustracija za upotrebu filozofima.

Vulgarizatori koji su pedesetih godina u Njemačkoj torbarili s materijalizmom nisu nikako prekoračivali tu granicu svojih učitelja. Svaki otada postignuti napredak prirodnih nauka služio im je samo kao nov dokaz protiv postojanja tvorca svijeta. I zaista, oni nisu ni pomišljali na to da teoriju dalje razvijaju. Ako je idealizam iscrpao svu svoju mudrost i ako ga je revolucija od 1848. smrtno pogodila, on je ipak doživio to zadovoljenje da je materijalizam trenutno pao još niže. Fojerbah je svakako imao pravo kad je odbio da primi odgovornost za taj materijalizam; samo što nije smio da brka učenje tih putujućih propovjednika s materijalizmom uopće.

Međutim, ovdje treba istaći dvije stvari. Prvo, i za Fojerbahova života bile su prirodne nauke još u onom silnom procesu previranja koji je tek za posljednjih petnaest godina došao do relativnog završetka i donio veću jasnoću. Skupljen je nov spoznajni materijal u dosad nečuvenoj mjeri; no tek je nedavno postalo moguće da se u tom kaosu otkrića, koja su prestizala jedno drugo, ustanovi opća veza i time neki red. Fojerbah je, doduše, doživio sva tri presudna otkrića — otkriće ćelije, otkriće zakona o pretvaranju energije i Darwinovu teoriju razvitka. Ali otkuda je mogao usamljeni filozof na selu dovoljno pratiti nauku da bi bio u stanju potpuno ocijeniti važnost otkrića koja su tada i sami prirodoslovci djelimično osporavali, a djelimično nisu umjeli da ih dovoljno iskoriste? Krivica je isključivo do bijednih njemačkih prilika uslijed kojih su katedre filozofije zauzimale mudrovanjem zabavljene eklektičke cjepidlake, dok je Fojerbah, koji je nad svima njima stajao neizmjereno visoko, morao do se poseljači i da se parloži u jednom malom selu. Nije, dakle, krivica do Fojerbaha što mu je ostalo nepristupačno historijsko shvaćanje prirode, koje je sada postalo moguće i koje je uklonilo svu jednostranost francuskog materijalizma.

Drugo, Fojerbah je potpuno u pravu kad kaže da materijalizam koji ima za predmet samo prirodne nauke, doduše, »čini temelj zgrade ljudskog znanja, ali ne i samu zgradu«.

Jer, mi ne živimo samo u prirodi nego i u ljudskom društvu, a i ono ima svoju historiju razvitka i svoju nauku,

isto tako kao i priroda. Stoga se nauka o društvu, tj. sveukupnost takozvanih historijskih i filozofskih nauka, morala dovesti u sklad s materijalističkim temeljem i rekonstruisati na tom temelju. No Fojezbahu nije bilo suđeno da to uradi. On je tu, uprkos »temelju«, ostao u tradicionalnim idealističkim okovima, i on to priznaje riječima: »Unatrag se ja potpuno slažem s materijalistima, ali ne unaprijed«. I sam Fojezbah ovdje, u društvenoj oblasti, nije pošao »unaprijed«, nije pošao dalje od svog gledišta od 1840. ili 1844, i to opet uglavnom uslijed svoje usamljenosti, koja ga je primoravala da stvara misli iz svoje samotne glave — njega koji je više nego svi ostali filozofi bio društvene naravi — mjesto u prijateljskom i neprijateljskom susretu s drugim ljudima svog kalibra. Koliko on u toj oblasti ostaje idealist, vidjećemo kasnije u pojedinostima.

Ovdje treba još samo primijetiti da Štarke traži Fojezbahov idealizam na pogrešnom mjestu.

»Fojezbah je idealist, on vjeruje u napredak čovječanstva« (str. 19). »Osnova, temelj svega ipak ostaje idealizam. Realizam nas samo štiti od zabluda onda kada se predajemo svojim idealnim sklonostima. Zar saučešće, ljubav i oduševljenje za istinu i pravo nisu idealne sile?« (str. VIII).

Prvo, ovdje idealizam ne znači ništa drugo nego težnju k idealnim ciljevima. No ti ciljevi mogu da imaju veze, u najboljem slučaju, s Kantovim idealizmom i njegovim »kategoričkim imperativom«. Ali čak Kant nije svoju filozofiju nazvao »transcendentalnim idealizmom« nipošto zato što je u njoj riječ i o moralnim idealima, nego, kao što se Štarke zacijelo sjeća, iz sasvim drugih razloga. Predrasuda da vjera u moralne, tj. društvene ideale čini suštinu filozofskog idealizma nastala je izvan filozofije, kod njemačkog filistra koji ono malo potrebnih mrvica filozofskog obrazovanja uči na pamet iz Šilerovih pjesama. Nitko nije oštrije kritikovao nemoćni Kantov »kategorički imperativ« — nemoćan zato što zahtijeva nemoguće te stoga ne postiže nikad ništa stvarno, — nitko nije okrutnije ismijavao filistarsko zanošenje neostvarljivim idealima, koja je gajio i širio Šiler, — nego baš savršeni idealist Hegel (vidi npr. Fenomenologiju).

Drugo, nikako se ne može izbjeći to da sve što pokreće čovjeka mora proći kroz njegovu glavu — čak i jelo i piće

on uzima zbog gladi i žeđi koje osjeća posredstvom glave, a prestaje da jede zbog sitosti koju također osjeća posredstvom glave. Utjecaji vanjskog svijeta na čovjeka izražavaju se u njegovoj glavi, odražavaju se u njoj kao osjećaji, misli, nagoni, voljne odluke, ukratko — kao »idealne sklonosti«, i u tom obliku postaju »idealne sile«. Ako to što se taj čovjek uopće predaje »idealnim sklonostima« i što »idealnim silama« priznaje utjecaj na sebe — ako ga to čini idealistom, onda je svaki iole normalno razvijen čovjek rođeni idealist, i ima li onda uopće još materijalistâ?

Treće, uvjerenje da se čovječanstvo, bar u sadašnjem momentu, uglavnom kreće u pravcu napredovanja, nema apsolutno ničeg zajedničkog sa suprotnošću između materijalizma i idealizma. Francuski materijalisti su vjerovali u to gotovo fanatično, isto kao i deisti Volter i Ruso, i dosta često su tom uvjerenju prinosili najveće lične žrtve. Ako je itko posvetio sav svoj život »oduševljenju za istinu i pravdu« — uzimajući tu frazu u dobrom smislu — onda je to bio, na primjer, Didro. Ako, dakle, Štarke sve ovo proglašuje za idealizam, onda to samo dokazuje da je riječ materijalizam i sva suprotnost između oba pravca izgubila ovdje za njega svaki smisao.

Činjenica je da Štarke ovdje — mada možda i nesvjesno — čini neoprostiv ustupak predrasudi protiv riječi materijalizam, predrasudi koja se ukorijenila kod filistara uslijed dugogodišnjeg popovskog klevetanja. Filistar razumije pod materijalizmom žderanje, pijančenje, požudu, sladostrašće i nadmenost, srebroljublje, škrtost, gramžljivost, profiterstvo i burzovne prevare, — ukratko sve one prljave poroke kojima se u potaji sam odaje; a pod idealizmom on razumije vjeru u vrlinu, u opće čovjekoljublje i uopće u »bolji svijet«, čime se on hvali pred drugima, dok u sve to sam vjeruje u najboljem slučaju samo dotle dok proživljuje neizbježni mamluk ili bankrotstvo poslije svojih redovnih »materijalističkih« ekscesa, pjevajući uz to svoju omiljenu pjesmu: Šta je čovjek? Napola životinja, napola anđeo.

Inače, Štarke se veoma trudi da odbrani Fojerbaha od napada i teza docenata koji se danas u Njemačkoj kočopere pod imenom filozofa. Za ljude koji se interesiraju za ove

degenerirane potomke klasične njemačke filozofije to je zacijelo važno; Štarkeu je to moglo izgledati potrebno. Mi ćemo čitaoca poštediti toga.

III

Fojerbahov stvarni idealizam postaje očevidan čim se pristupi njegovoj filozofiji religije i etici. On nipošto neće da ukine religiju, on hoće da je usavrši. Filozofija sama treba da se pretopi u religiju.

»Periodi čovječanstva razlikuju se samo po religioznim promjenama. Samo onaj istorijski pokret prodire do dna koji dopire do ljudskog srca. Srce nije jedan od oblika religije pa da bi trebalo da ona bude i u srcu; ono je suština religije.« (Citirano kod Štarkea, str. 168.)

Po Fojerbahu religija je osjećajni, srdačni odnos između čovjeka i čovjeka, odnos koji je dosad tražio svoj istinski sadržaj u nekom fantastičnom odrazu stvarnosti — u posredovanju jednog ili više bogova, tih fantastičnih odraza ljudskih osobina — a sada je nalazi direktno i bez posredovanja u ljubavi između »ja« i »ti«. I tako kod Fojerbaha spolna ljubav, najzad, postaje jedan od najviših, ako ne i najviši oblik ispovijedanja njegove nove religije.

Međutim, osjećajni odnosi među ljudima, a naročito među oba spola, postojali su otkako postoje ljudi. Naročito se za poslednjih 800 godina spolna ljubav toliko razvila i osvojila takvo mjesto da je za to vrijeme postala obavezni stožer svake poezije. Postojeće pozitivne religije ograničile su se na to da dadu više osvećenje reguliranju spolne ljubavi od strane države, tj. bračnom zakonodavstvu, i sve one mogu sutra da nestanu a da se baš ništa ne promijeni u praksi ljubavi i prijateljstva. Tako je Francuskoj od 1793. do 1798. kršćanska religija doista bila iščezla do te mjere da je čak i Napoleon nije mogao ponovo uvesti bez otpora i teškoća, pa se ipak u tom međuvremenu nije pojavila potreba za nekom zamjenom u Fojerbahovu smislu.

Idealizam se ovdje kod Fojerbaha sastoji u tome da on odnose među ljudima, koji se zasnivaju na međusobnoj naklonosti — spolnu ljubav, prijateljstvo, sažaljenje, požrtvovanje itd. — ne priznaje za ono što oni jesu sami po

sebi, bez svake veze s nekom posebnom religijom — za koju i on smatra da pripada prošlosti; on, naprotiv, tvrdi da ti odnosi dobijaju svoje potpuno značenje tek onda kada im se da više osvećenje riječju »religija«. Za njega nije glavno to da postoje takvi čisto ljudski odnosi, nego to da se oni shvate kao nova, istinska religija. Za punovažne on ih priznaje tek onda kad na sebi nose pečat religije. »Religija« dolazi od riječi religare¹⁰ i prvobitno znači veza. Prema tome, svaka veza između dva čovjeka jeste religija. Takve etimološke majstorije predstavljaju poljednje sredstvo idealističke filozofije. Riječima se ne priznaje ono značenje koje one imaju prema istorijskom razvitku njihove stvarne upotrebe, nego koje bi trebalo da imaju po svom porijeklu. Spolna ljubav i spolna veza uzdižu se na stepen »religije« samo da ne bi nestalo iz govora riječi religija, tako drage idealističkim tradicijama. Isto tako su govorili četrdesetih godina pariski reformisti Luj Blanova pravca, koji čovjeka bez religije također nisu mogli zamisliti drukčije nego kao neko čudovište te su nam govorili: *Donc, l'athéisme c'est votre religion!*¹¹ Kad Fojerbah hoće da uspostavi pravu religiju na osnovi jednog u suštini materijalističkog gledanja na prirodu, onda je to isto kao kad bi netko modernu kemiju smatrao za pravu alkemiju. Ako religija može postojati bez svoga boga, onda može i alkemija da postoji bez svog kamena mudrosti. Uostalom, između alkemije i religije postoji vrlo tijesna veza. Kamen mudrosti ima mnoge božanske osobine, i egipatsko-grčki alkemisti iz prva dva vijeka naše ere bili su umiješani u izgrađivanje kršćanskog učenja, o čemu svjedoče podaci Kopa i Bertlo.

Sasvim je pogrešno Fojerbahovo tvrđenje da se »periodi čovječanstva razlikuju samo po religioznim promjenama«

Velike istorijske prekretnice *praćene su* religioznim promjenama samo ukoliko se radi o trima svjetskim religijama koje su dosada postojale: o budizmu, kršćanstvu i islamu. Stare samonikle plemenske i nacionalne religije

¹⁰ — vezati, *Red.*

¹¹ Dakle, ateizam je vaša religija. *Red.*

nisu imale propagandistički karakter i izgubile su svaku otpornost čim je bila slomljena samostalnost plemenâ i narodâ; kod Germana je bio dovoljan čak i jednostavan dodir s rimskim svjetskim carstvom koje se raspadalo i s kršćanskom svjetskom religijom koju je to carstvo tek bilo prihvatilo i koja je odgovarala njegovom ekonomskom, političkom i idejnom stanju. Tek kod ovih, više ili manje umjetno nastalih svjetskih religija, naročito kod kršćanstva i islama, nalazimo da općiji historijski pokreti dobijaju religiozno obilježje. Pa čak i u oblasti kršćanstva je to religiozno obilježje, u revolucijama od zaista univerzalnog značenja ograničeno na prve stupnjeve oslobodilačke borbe buržoazije, od XIII do XVII vijeka, i ono se ne objašnjava, kako to misli Fojerbah, ljudskim srcem i njegovom potrebom za religijom, nego cijelom predistorijom srednjeg vijeka, koji nije znao za drugi oblik ideologije nego što je religija i teologija. A kad je buržoazija u XVIII vijeku dovoljno ojačala da bi imala i svoju vlastitu ideologiju u skladu sa svojim klasnim stanovištem, ona je izvela svoju veliku i konačnu revoluciju — francusku revoluciju, pozivajući se isključivo na pravne i političke ideje, a za religiju se brinula samo utoliko ukoliko joj je ona bila na putu. Nije joj ni na pamet palo da staru religiju zamijeni nekom novom. Zna se kako je Robespjer propao s tim pokušajem.

U društvu u kome moramo da se krećemo i koje je zasnovano na klasnoj suprotnosti i klasnoj vladavini ionako nam se danas dosta sužava mogućnost da u općenju s drugim ljudima osjećamo čisto čovječanski, te nemamo razloga da tu mogućnost sami sebi još više sužavamo uzdižući ta osjećanja na stupanj religije. A isto tako je i obična historiografija, naročito u Njemačkoj, već dovoljno zamaglila razumijevanje velikih historijskih klasnih borbi, te nemamo potrebe da ga sebi potpuno onemogućimo pretvarajući istoriju tih borbi u jednostavan dodatak crkvenoj istoriji. Već se tu vidi koliko smo se danas udaljili od Fojerbaha. Njegova »najljepša mjesta« u slavu te nove religije ljubavi danas se više ne mogu ni čitati.

Jedina religija koju Fojerbah ozbiljno istražuje jeste kršćanstvo, svjetska religija Zapada, koja je zasnovana na

jednoboštvu. On dokazuje da je kršćanski bog samo fantastični refleks, odraz čovjeka. Međutim, taj bog je i sam proizvod jednog dugotrajnog procesa apstrakcije, koncentrirana kvintesencija ranijih mnogobrojnih plemenskih i nacionalnih bogova. A prema tome ni čovjek, čija je slika i prilika onaj bog, nije stvaran čovjek, nego je on također kvintesencija mnogih stvarnih ljudi, apstraktan čovjek, dakle i sam opet misleni lik. Isti Fojerbah, koji na svakoj strani propovijeda čulnost, zaronjavanje u konkretni, stvarni svijet, postaje skroz i skroz apstraktan čim počne da govori o nekom drugom odnosu među ljudima a ne samo o spolnom.

U tom odnosu on vidi samo jednu stranu: moral. A tu nas opet zapanjuje nevjerovatno uboštvo Fojerbahovo u poređenju s Hegelom. Hegelova etika ili nauka o moralu je filozofija prava i obuhvaća: 1) apstraktno pravo, 2) moral, 3) ćudorednost, koja, opet, obuhvaća: porodicu, građansko društvo, državu. Koliko je oblik idealističan, toliko je ovdje sadržaj realističan. Pored morala, ovdje je obuhvaćena cijela oblast prava, ekonomije i politike. Kod Fojerbaha je upravo obrnuto. On je realističan po obliku, on polazi od čovjeka; ali kod njega nema apsolutno ni govora o svijetu u kome taj čovjek živi, i tako taj čovjek ostaje uvijek isti onaj apstraktni čovjek koji je imao glavnu riječ u filozofiji religije. Taj čovjek nije rođen iz majčine utrobe, on se išćahurio iz boga jednobožaćkih religija, on stoga i ne živi u jednom stvarnom, istorijski nastalom i istorijski određenom svijetu. On, doduše, opći s drugim ljudima, ali svaki drugi čovjek je isto tako apstraktan kao i on sam. U filozofiji religije imali smo ipak još muškaraca i žena, ali u etici išćezava i ova poslednja razlika. Istina, kod Fojerbaha nalazimo, u velikim razmacima, rečenice kao:

»U palači se drukčije misli nego u kolibi.« — »Gdje od gladi, od bijede nemaš hrane u tijelu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima, ni u svom srcu nemaš hrane za moral.« — »Politika mora postati naša religija« itd.

Ali Fojerbah apsolutno ne zna šta da uradi s tim rečenicama, one ostaju čiste fraze, te čak i Štarke mora priznati da je politika za Fojerbaha bila granica koju nije mogao da pređe, a

»nauka o društvu, sociologija — terra incognita¹²«.

Fojerbah je isto tako plitak, u poređenju s Hegelom, kad raspravlja o suprotnosti između dobra i zla.

»Ljudi misle da su rekli nešto vrlo veliko — veli Hegel — kad kažu: čovjek je od prirode dobar; ali oni zaboravljaju da se kaže nešto daleko veće riječima: čovjek je od prirode zao.«

Kod Hegela je zlo oblik u kom se ispoljava pokretačka sila istorijskog razvitka. A u tome je sadržan dvojak smisao: s jedne strane se svaki novi napredak neminovno pojavljuje kao zločin prema nečemu svetom, kao pobuna protiv starog, umirućeg, ali navikom osvećenog stanja, a, s druge strane, otkad su se pojavile klasne suprotnosti, baš zle strasti ljudske, gramžljivost i vlastoljublje, postaju poluge istorijskog razvitka; za ovo je, na primjer, istorija feudalizma i buržoazije jedan neprekidan dokaz. Ali Fojerbahu ne pada na pamet da ispituje istorijsku ulogu moralnog zla. Istorija mu je uopće neprijatna, nelagodna oblast. Čak i njegova izreka:

»Čovjek koji je prvobitno ponikao iz prirode bio je samo dijete prirode, a ne čovjek. Čovjek je proizvod čovjeka, kulture, istorije« —

čak i ta izreka ostaje kod njega savršeno jalova.

Prema tome, to što nam Fojerbah saopćava o moralu može biti samo krajnje mršavo. Nagon za srećom urođen je čovjeku i mora stoga da bude osnova svakog morala. Ali nagon za srećom mora trpjeti dvojaku korekturu. Prvo, od prirodnih posljedica naših postupaka: poslije pijanstva dolazi mamurluk, poslije svakidašnjih ekscesa — bolest. Drugo, od njihovih društvenih posljedica: ako ne poštujemo isti nagon za srećom kod drugih, onda se oni brane i smetaju našem vlastitom nagonu za srećom. Otuda slijedi da mi, da bismo zadovoljili svoj nagon, moramo biti u stanju da tačno ocijenimo posljedice svojih postupaka i, s druge strane, moramo priznati ravnopravnost tog istog nagona kod drugih. Racionalno samoograničavanje u odnosu prema sebi samima i ljubav — vječito ljubav! — u odnosima s dru-

¹² nepoznata zemlja. *Red.*

gim ljudima jesu, dakle, osnovna pravila Fojebahova morala, iz kojih se izvode sva ostala. No ni najduhovitija izlaganja Fojebahova, ni najjače pohvale Štarkeove ne mogu prikriti mršavost i plitkost tih nekoliko rečenica.

Ako se čovjek bavi samim sobom, njegov se nagon za srećom zadovoljava samo u veoma rijetkim slučajevima, i to nipošto u korist njegovu i u korist drugih ljudi. Taj nagon zahtijeva da se čovjek bavi vanjskim svijetom, zahtijeva sredstva za zadovoljenje, dakle — hranu, osobu drugog spola, knjige, zabavu, diskusiju, aktivnost, predmete za potrošnju i prerađivanje. Fojebahov moral ili pretpostavlja da tim sredstvima i tim predmetima zadovoljavanja raspolaže svaki čovjek, ili pak taj moral daje samo neprijemljive dobre pouke, te prema tome ne vrijedi ni pô lule duhana za ljude kojima ta sredstva nedostaju. A to sam Fojebah objašnjava suhim riječima:

»U palači se drukčije misli nego u kolibi. Gdje od gladi, od bijede nemaš hrane u tijelu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima, ni u svom srcu nemaš hrane za moral.«

Da li stvari stoje bolje kad se radi o ravnopravnosti nagona za srećom kod drugih? Fojebah je taj zahtjev postavio apsolutno, smatrajući da važi za sva vremena i sve prilike. Ali otkad on važi? Da li je u starom vijeku ikad bilo govora o ravnopravnosti nagona za srećom između robova i gospodara, a u srednjem vijeku između kmetova i barona? Zar se nije nagon za srećom kod ugnjetene klase bezobzirno i »po zakonu« žrtvovao nagonu vladajuće klase? — Da, ali to je bilo nemoralno, a sada je ravnopravnost priznata. — Priznata — u frazi, otkako je i pošto je buržoazija u svojoj borbi protiv feudalnosti, izgrađujući kapitalističku proizvodnju, bila primorana da ukine sve staleške, tj. lične povlastice i uvede najprije privatnopravnu a zatim postepeno i državnopravnu, juridičku ravnopravnost ličnosti. Ali nagon za srećom živi samo najmanjim dijelom od idejnih prava, a najvećim dijelom od materijalnih sredstava, i tu se kapitalistička proizvodnja brine da velikoj većini ravnopravnih lica pripadne samo onoliko koliko je potrebno za goli život, a to znači da ona ne poštuje ravnopravnost nagona za srećom većine više nego što ju je poštovalo ropstvo ili kmetstvo, ako je uopće i poštuje. A da li je

išta bolje u pogledu duhovnih sredstava za sreću, sredstava obrazovanja? Zar nije čak i »uča od Sadove«¹³ mitska ličnost?

Još više. Po Fojerbahovoj teoriji morala berza je najviši hram čudorednosti — pretpostavljajući samo da se uvijek tačno špekulira. Ako me moj nagon za srećom odvede na berzu i ako ja tamo tačno ocijenim posljedice svojih postupaka tako da mi oni donose samo prijetnosti a nikakve štete, tj. da stalno dobijam, onda je Fojerbahov zahtjev ispunjen. Time ja ne diram u jednaki nagon za srećom drugog, jer taj drugi je isto tako dobrovoljno pošao na berzu kao i ja, isto je tako, zaključujući sa mnom špekulativni posao, išao za svojim nagonom za srećom kao i ja za svojim. A ako on pri tome izgubi svoj novac, onda baš to dokazuje da je njegov postupak nečudoredan, jer je bio pogrešno izračunat. Izvršujući nad njim zasluženu kaznu, ja čak mogu da se gordo busam u grudi kao moderni Radamant¹⁴. Na berzi vlada i ljubav, ukoliko ona nije samo sentimentalna fraza, jer svatko nalazi zadovoljenje svog nagona za srećom u drugome, a to i jest zadatak ljubavi, i u tome se ona praktično ostvaruje. I ako ja pravilno predviđam posljedice svojih operacija, tj. igram s uspjehom, onda ja ispunjavam sve pa i najstrože zahtjeve Fojerbahova morala i povrh toga se još obogaćujem. Drugim riječima, Fojerbahov moral je skrojen za današnje kapitalističko društvo, ma koliko malo sam Fojerbah to htio ili slutio.

Ali ljubav! — Da, ljubav je svuda i svagda bog-čarobnik koji kod Fojerbaha treba da pomogne da se savladaju sve teškoće praktičnog života — i to u društvu podijeljenom na klase s dijametralno suprotnim interesima. Time je iz filozofije iščezao i poslednji ostatak njenog revolucionarnog karaktera i preostaje samo stara pjesma: ljubite jedan drugog, padajte jedni drugima u naručje, bez razlike spola i staleža — opći zanos izmirenja!

¹³ Uobičajeni izraz njemačke buržoaske publicistike poslije pobjede Prusa nad Austrijancima kod Sadove, a smisao mu je da su pobjedu Pruske tobože uvjetovale prednosti pruskog sistema narodnog obrazovanja. *Red.*

¹⁴ Radamant je, po grčkom mitu, zbog svoje pravednosti bio postavljen za suca u podzemnom svijetu. *Red.*

Ukratko, Fojebahova teorija morala ima istu sudbinu kao i sve njene prethodnice. Ona je skrojena za sva vremena, za sve narode, sve prilike, i baš zato se nikad i nigdje ne može primijeniti i ostaje prema stvarnom svijetu isto tako nemoćna kao i Kantov kategorički imperativ. U stvari, svaka klasa, čak i svaka profesija ima svoj vlastiti moral, pa i njega krši gdje god to može da čini nekažnjeno. A ljubav, koja bi morala sve da ujedinjuje, ispoljava se u ratovima, sporovima, procesima, domaćim razmiricama, razvodima braka i što je moguće većem iskorištavanju jednih od strane drugih.

Ali kako je to bilo moguće da snažni poticaj koji je dao Fojebah ostane tako jalov za njega samoga? Naprosto zato što Fojebah nije mogao da iz carstva apstrakcija, koje je sam strašno mrzio, nađe put k živoj stvarnosti. On se grčevito hvata za prirodu i čovjeka, no priroda i čovjek ostaju kod njega samo riječi. Ni o stvarnoj prirodi ni o stvarnom čovjeku on nam ne zna kazati ništa određeno. Ali od Fojebahova apstraktnog čovjeka dolazi se samo onda do stvarnih živih ljudi kad se oni posmatraju kao ljudi koji djeluju u istoriji. Tome se Fojebah protivio, i stoga je godina 1848, koju on nije shvatio, značila za njega samo konačni prekid sa stvarnim svijetom, povlačenje u usamljenost. Krive su tome i opet uglavnom njemačke prilike uslijed kojih je on bijedno propadao.

No korak koji Fojebah nije učinio morao je ipak da se učini. Kult apstraktnog čovjeka, koji čini jezgru Fojebahove nove religije, morao je da se zamijeni naukom o stvarnim ljudima i njihovom istorijskom razvitku. Ovaj dalji razvitak Fojebahova stanovišta, preko okvira Fojebahove filozofije, započeo je 1845. Marks u »Svetoj porodici«.

IV

Štraus, Bauer, Štirner, Fojebah bili su izdanci Hegelove filozofije, ukoliko nisu napuštali filozofsko tlo. Štraus se, poslije »Života Isusova« i »Dogmatike«, bavio još samo filozofskom i crkvenoistorijskom beletristikom na Renanov način: Bauer je dao nešto samo u oblasti istorije postanka kršćanstva, ali to što je tu dao odista je značajno; Štirner

je ostao kuriozum, čak i kada ga je Bakunjin smiješao s Prudonom i tu smjesu krstio »anarhizmom«. Samo je Fojerbah bio od značaja kao filozof. Ali za njega je filozofija, ta nauka nad naukama koja tobože lebdi iznad svih posebnih nauka i sve ih povezuje, ostala ne samo nesavladiva prepreka, neka neprikosnovena svetinja, nego je on i kao filozof zastao na pola puta, bio ozdo materijalist, a ozgo idealist. Fojerbah se s Hegelom nije kritički razračunao, nego ga je naprosto odbacio kao neupotrebljivog, dok on sam, nasuprot enciklopedijskom bogatstvu Hegelova sistema, nije uspio da dade ništa pozitivno osim jedne visokoparne religije ljubavi i jednog mršavog nemoćnog morala.

Ali iz raspada Hegelove škole proizašao je još jedan drugi pravac, jedini koji je zaista donio ploda. Taj pravac je uglavnom vezan za Marksovo ime¹⁵.

Raskid s Hegelovom filozofijom i ovdje je izvršen vraćanjem na materijalističko stanovište. To znači da se ovaj pravac odlučio da stvarni svijet — prirodu i istoriju — shvati onako kako se on sam pokazuje svakom tko mu prilazi bez već usvojenih idealističkih buba; da se odlučio da nemilosrdno žrtvuje svaku idealističku bubu koja se nije mogla dovesti u sklad s činjenicama shvaćenim u njihovoj vlastitoj, a ne u nekoj fantastičnoj vezi. A ništa drugo materijalizam uopće i ne znači. Samo što je ovdje materijalističko gledanje na svijet prvi put uzeto zaista ozbiljno, što

¹⁵ Neka mi je ovdje dopušteno jedno lično izjašnjenje. U posljednje vrijeme se više puta ukazivalo na moj udio u ovoj teoriji. Stoga ne mogu a da ne kažem ovih nekoliko riječi kojima se to pitanje iscrpljuje. Da sam prije i za vrijeme mog četrdesetogodišnjeg sarađivanja s Marksom imao izvjestan samostalan udio kako u zasnivanju, tako naročito u izgrađivanju teorije, to i sam ne mogu da poreknem. Ali najveći dio osnovnih misli-vodilja, osobito u ekonomskoj i istorijskoj oblasti, a naročito njihovo konačno oštro formuliranje, pripada Marks, što sam ja pridonio, to je — izuzevši možda nekoliko specijalnih oblasti — Marks svakako mogao i bez mene da svrši. Ali to što je Marks uradio, ja ne bih mogao da uradim. Marks je stajao visoko nad nama, vidio je dalje, sagledao je više i brže no svi mi ostali. Marks je bio genij, mi drugi u najboljem slučaju talenti. Bez njega teorija danas ni izdaleka ne bi bila ono što je. Ona stoga s pravom nosi njegovo ime. (*Engelsova napomena.*)

je ono — bar u osnovnim potezima — dosljedno provedeno u svim oblastima znanja koja su dolazila u obzir.

Hegel nije bio naprosto bačen u stranu. Naprotiv, nadovezali smo na njegovu gore izloženu revolucionarnu stranu, na dijalektičku metodu. Ali ta metoda je bila neupotreb-
ljiva u svom hegelovskom obliku. Kod Hegela je dijalektika samorazvitak pojma. Apsolutni pojam ne samo da postoji oduvijek, — nepoznato gdje, već je on i istinska, živa duša cijelog postojećeg svijeta. On se razvija do sebe samog kroz sve one prethodne stupnjeve o kojima se opširno govori u »Logici« i koji su svi u njemu sadržani. Onda se on »otuđuje« pretvarajući se u prirodu, u kojoj, ne spoznajući samog sebe, prerušen kao prirodna nužnost, prolazi kroz nov razvitak i, naposljetku, dolazi u čovjeku ponovo do samosvijesti. Ta samosvijest se sada u istoriji opet probija iz sirovog stanja dok najzad apsolutni pojam ponovo i potpuno ne dođe sebi samom u Hegelovoj filozofiji. Prema tome, kod Hegela je dijalektički razvitak koji se ispoljava u prirodi i istoriji, tj. uzročna veza napredovanja od nižeg k višem — napredovanja koje se ostvaruje uprkos svim krivudanjima i trenutnom nazadovanju — samo odraz samokretanja pojma koje se vrši od iskona, neznano gdje, ali svakako nezavisno od svakog mislećeg ljudskog mozga. Tu ideološku izvrnutost trebalo je ukloniti. Mi smo pojmove naše glave opet shvatili materijalistički — kao slike stvarnih predmeta, mjesto da stvarne predmete shvatimo kao slike ovog ili onog stupnja apsolutnog pojma. Time je dijalektika svedena na nauku o općim zakonima kretanja, kako vanjskog svijeta tako i ljudskog mišljenja: dva reda zakona koji su po suštini istovetni, ali po svom izrazu toliko različiti ukoliko ih čovječja glava može svjesno primijeti, dok se oni u prirodi, a dosad velikim dijelom i u ljudskoj istoriji, ostvaruju na nesavjestan način, u obliku vanjske nužnosti, usred beskrajnog niza prividnih slučajnosti. Na taj način je i sama dijalektika pojmova postala samo svjestan odraz dijalektičkog kretanja stvarnog svijeta, i time je Hegelova dijalektika postavljena na glavu, bolje rečeno: s glave na kojoj je stajala, opet na noge. I, što je značajno, ovu materijalističku dijalektiku, koja je već godinama bila naše najbolje sredstvo za rad i naše najoštrije oružje, nismo otkrili samo mi, već, nezavisno od nas i nezavisno čak

i od Hegela, nju je ponovo otkrio jedan njemački radnik, Jozef Dicgen.¹⁶

Ovim je ponovo bila prihvaćena revolucionarna strana Hegelove filozofije i ujedno oslobođena od idealističkih optoka, koji su kod Hegela bili smetnja da se ona dosljedno provodi. Velika osnovna misao da svijet ne treba shvatiti kao kompleks gotovih *stvari*, nego kao kompleks *procesâ* u kome se prividno stabilne stvari, isto kao i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, neprekidno mijenjaju, nastaju i nestaju, pri čemu, pored sve prividne slučajnosti i uprkos svem trenutnom nazadovanju, naposljetku ipak pobjeđuje progresivni razvitak, — ta velika osnovna misao, naročito od Hegela naovamo, toliko je prešla u običnu svijest da joj u ovako općem obliku jedva tko još protivrječi. Ali priznati je u frazi, i stvarno je provoditi u svakom pojedinom slučaju i u svakoj oblasti koja se istražuje, to su dvije razne stvari. Međutim, ako pri istraživanju uvijek polazimo s tog gledišta, onda jednom zauvijek iščezava zahtjev za konačnim rješenjima i vječnim istinama; mi smo onda stalno svjesni toga da sve stečeno znanje mora biti ograničeno i uvjetovano okolnostima pod kojima je stečeno; nama onda više ne imponiraju ni suprotnosti s kojima stara, još uvijek raširena metafizika nije mogla izaći na kraj, suprotnosti između istinitog i pogrešnog, dobra i zla, identičnog i različitog, nužnog i slučajnog; mi onda znamo da te suprotnosti imaju samo relativan značaj, da ono što je sada za nas istinito ima svoju skrivenu, pogrešnu stranu koja će se kasnije ispoljiti, isto tako kao što ono što sada smatramo pogrešnim ima svoju istinitu stranu zbog koje je ranije moglo da vrijedi kao istinito; da se ono za što se tvrdi da je nužno sastoji iz samih slučajnosti, i da ono što je tobože slučajno predstavlja oblik iza kojeg se krije nužnost — i tako dalje.

Stara metoda istraživanja i mišljenja, koju Hegel naziva »metafizičkom« i koja se pretežno bavila istraživanjem *stvari* kao nečeg što je dato i nepromjenljivo, ta metoda, čiji se ostaci još uvijek javljaju u glavama ljudi, imala je u svoje vrijeme veliku istorijsku opravdanost. Prije nego

¹⁶ Vidi »Das Wesen der Kopfarbeit, von einem Handarbeiter«. Hamburg, Meissner. (*Engelsova napomena.*)

što su se mogli istraživati procesi, morale su se istraživati stvari. Prije nego što su se mogle opažati promjene koje se vrše u nekoj stvari, moralo se znati šta predstavlja ta stvar. A tako je bilo i u prirodnim naukama. Stara metafizika, koja je stvari uzimala kao gotove, nastala je iz prirodnih nauka koje su mrtve i žive stvari istraživale kao gotove. Ali kad je to istraživanje pojedinačnih stvari poodmaklo tako daleko da je postao moguć odlučan korak naprijed, naime prelaz na sistematsko istraživanje promjena koje se s tim stvarima dešavaju u samoj prirodi, tada je staroj metafizici i u filozofskoj oblasti kucnuo smrtni čas. I zaista, dok su prirodne nauke od kraja prošlog vijeka bile pretežno *skupljačke* nauke, nauke o gotovim stvarima, one su u našem vijeku u suštini *sređivačke* nauke, nauke o procesima, o porijeklu i razvitku tih stvari i o vezi uslijed koje se ovi prirodni procesi spajaju u jednu veliku cjelinu. Fiziologija, koja istražuje procese u biljnom i životinjskom organizmu, embriologija, koja se bavi razvitkom pojedinačnog organizma od začetka do zrelosti, geologija, koja proučava postepeno formiranje zemljine površine, sve te nauke su djeca našeg vijeka.

Prije svega su tri velika otkrića divovskim koracima unaprijedila naše znanje o povezanosti prirodnih procesa.

Prvo, otkriće ćelije kao one jedinice čijim se umnogostručavanjem i diferenciranjem razvija cijelo biljno i životinjsko tijelo. To otkriće je pokazalo ne samo da se razvitak i rastenje svih viših organizama vrši po jednom jedinom općem zakonu, nego i to da, zbog sposobnosti ćelije da se mijenja, organizmi mogu mijenjati svoju vrstu i time prolaziti kroz razvoj koji znači više nego samo individualan razvitak.

Drugo, pretvaranje energije, koje nam je dokazalo da sve takozvane sile što djeluju prije svega u anorganskoj prirodi: mehanička sila i njena dopuna, takozvana potencijalna energija, toplina, zračenje (svjetlost, odnosno toplinske zrake), elektricitet, magnetizam, kemijska energija — predstavljaju razne oblike u kojima se pojavljuje univerzalno kretanje i da one u određenim razmjerima prelaze jedna u drugu, tako da se mjesto količine jedne koja iščezava opet pojavljuje određena količina druge, i sve se kretanje prirode svodi na taj neprekidni proces pretvaranja iz jednog oblika u drugi.

Najzad, dokaz koji je prvi povezano izveo Darwin, dokaz da su sve organske tvorevine prirode koje nas danas okružuju, uključivši i ljude, proizvod dugog procesa razvitka iz malog broja prvobitno jednoćelijskih zametaka i da su ovi zameci, opet, proizašli iz protoplazme ili bjelančevine koja je nastala kemijskim putem.

Zahvaljujući ovim trima velikim otkrićima i ostalim ogromnim uspjesima prirodnih nauka, mi smo sada u stanju da dokažemo u osnovnim crtama vezu između procesa u prirodi ne samo u pojedinim oblastima nego i vezu pojedinih oblasti između sebe, i da na taj način damo preglednu sliku veze u prirodi u približno sistematskom obliku, služeći se činjenicama koje nam daju same empirijske prirodne nauke. Ranije je bio zadatak takozvane filozofije prirode da dade takvu opću sliku. To je ona mogla činiti samo na taj način što je još nepoznate stvarne veze zamjenjivala idealnim, fantastičnim vezama, što je izmišljala činjenice koje su joj nedostajale, a stvarne praznine naprosto popunjavala u mašti. Postupajući tako, ona je imala i poneku genijalnu misao, naslutila je mnoga kasnija otkrića, ali je donosila i dosta besmislica, što drukčije nije ni moglo biti. Danas, kada je samo potrebno da se rezultati istraživanja prirode shvate dijalektički, tj. s gledišta njihove vlastite veze, pa da se dođe do »sistema prirode« koji odgovara našem vremenu, kada se dijalektički karakter te veze protiv njihove volje nameće čak i metafizički školovanim glavama prirodnjaka, — danas je filozofiji prirode konačno odzvonilo. Svaki pokušaj da se ona oživi bio bi ne samo suvišan nego *bi bio i korak unazad*.

Ali to što važi za prirodu, koju smo na taj način također spoznali kao istorijski proces razvitka, to važi i za istoriju društva u svim njenim granama i za sve one nauke koje se bave ljudskim (i božanskim) stvarima. I tu se filozofija istorije, prava, religije itd. sastojala u tome što se stvarna veza koju je trebalo dokazati u samim događajima zamjenjivala vezom koju su izmišljali filozofi, u tome što se istorija u cjelini kao i u svojim pojedinim dijelovima shvaćala kao postepeno ostvarenje ideja, i to, naravno, uvijek samo omiljenih ideja samog filozofa. Istorija je, prema tom shvaćanju, radila nesvjesno, ali neminovno, u pravcu jednog određenog, unaprijed utvrđenog idealnog cilja; kod Hegela,

na primjer, ona je radila u pravcu ostvarenja njegove apsolutne ideje, i stalna usmjerenost k toj apsolutnoj ideji predstavljala je unutrašnju vezu istorijskih zbivanja. Namjesto stvarne, još nepoznate veze postavljeno je time novo tajanstveno providenje koje je bilo nesvjesno ili je postepeno dolazilo do svijesti. Ovdje je, dakle, trebalo, isto kao i u oblasti prirode ukloniti te umjetno napravljene veze pronalaženjem stvarnih veza; a taj zadatak se najzad svodi na to da se otkriju opći zakoni kretanja, koji se u istoriji ljudskog društva ostvaruju kao vladajući zakoni.

Međutim, istorija razvitka društva se u jednoj tački bitno razlikuje od istorije razvitka prirode. U prirodi — ako ne uzmemo u obzir obratno djelovanje čovjeka na prirodu — samo nesvjesne slijepe sile djeluju jedna na drugu, i u njihovom uzajamnom djelovanju ispoljava se opći zakon. Ovdje se ništa ne dešava što bi imalo namjeravani svejesni cilj — ni bezbrojne prividne slučajnosti koje se mogu zapaziti na površini, ni konačni rezultati koji potvrđuju zakonitost u tim slučajnostima. U istoriji društva, naprotiv, svi su akteri sviješću obdareni ljudi, koji djeluju promišljeno ili strasno, i teže k određenim ciljevima; ovdje se ništa ne dešava bez svjesne namjere, bez cilja koji se hoće postići. Ali ta razlika, ma koliko da je važna za istorijsko istraživanje, naročito pojedinih epoha i događaja, ne može nimalo da promijeni činjenicu da tok istorije određuju unutrašnji opći zakoni. Jer i ovdje na površini uglavnom prividno vlada slučajnost, iako svi pojedinci teže svjesno svojim ciljevima. Samo se rijetko dešava ono što se htjelo, u većini slučajeva mnoštvo namjeravanih ciljeva se prepliće i uzajamno protivrječi, ili su, pak, ti ciljevi sami po sebi već naprijed neostvarljivi, ili su sredstva nedovoljna. Na taj način sukobljavanje bezbrojnih pojedinačnih volja i pojedinačnih postupaka dovodi u istorijskoj oblasti do stanja potpuno analognog onome koje vlada u nesvjesnoj prirodi. Ciljevi postupaka su namjerni, ali rezultati koji stvarno iz tih postupaka proizlaze nisu namjerni. A ukoliko na prvi pogled ipak izgleda da ti rezultati odgovaraju namjeravanom cilju, oni naposljetku imaju sasvim druge posljedice nego što su bile namjeravane. Stoga se čini da i istorijskim događajima uglavnom vlada slučajnost. A tamo gdje na površini vlada

slučaj, njime uvijek vladaju unutrašnji, skriveni zakoni, i radi se samo o tome da se ti zakoni otkriju.

Ljudi stvaraju svoju istoriju, ma kako se ona razvijala, na taj način što svaki čovjek teži svojim vlastitim, svjesno namjeranim ciljevima, a rezultanta tih mnogih volja koje djeluju u raznim pravcima i njihovog raznovrsnog djelovanja na vanjski svijet — to i jeste istorija. Važno je, prema tome, i to šta ti mnogi pojedinci hoće. Volju određuje strast ili razmišljanje. Ali poluge koje sa svoje strane neposredno određuju strast ili razmišljanje jesu vrlo različite vrste. To mogu biti dijelom vanjski predmeti, dijelom idejne pobude, često ljublje, »oduševljenje za istinu i pravdu«, lična mržnja, a također i čisto individualne bube svake vrste. Ali, s jedne strane, vidjeli smo da mnogobrojne pojedinačne volje koje djeluju u istoriji postižu većinom sasvim druge rezultate nego što su namjeravani — a često baš suprotne — te su i njihove pobude samo od podređenog značaja za konačni rezultat. S druge strane, nameće se novo pitanje: koje snage pokreću te pobude, kakvi su to istorijski uzroci koji se u glavama aktera preobražavaju u takve pobude?

Stari materijalizam nije nikada postavljao sebi to pitanje. Stoga je njegovo shvaćanje istorije, ukoliko ga on uopće ima, u suštini pragmatičko: on je sve prosuđivao po motivima postupka, on je dijelio istorijske aktere na plemenite i neplemenite i redovno je nalazio da su plemeniti prevareni, a neplemeniti — pobjednici. Otuda je za stari materijalizam slijedilo da proučavanje istorije ne daje mnogo utješnoga; a za nas otuda slijedi da je u istorijskoj oblasti stari materijalizam postao nevjeran samom sebi, jer on idejne pokretačke sile koje tamo djeluju uzima kao posljednje uzroke događaja, mjesto da ispita šta se nalazi iza njih, šta su pokretači tih pokretača. Nedosljednost nije u tome što se priznaju *idejne* pokretačke sile, nego u tome što se od ovih ne ide dalje unazad, do uzroka koji njih pokreću. Međutim, filozofija istorije, kako je zastupa naročito Hegel, priznaje da ni očigledne pa ni zaista djelotvorne pobude istorijskih aktera nipošto nisu krajnji uzroci istorijskih događaja, da iza ovih pobuda stoje druge pokretačke sile koje treba ispitati. Ali filozofija istorije ne traži te sile u samoj istoriji, ona ih, naprotiv, unosi u istoriju izvana, iz filozofske ideologije. Umjesto da istoriju stare Grčke objasni iz njene vlas-

tite, unutrašnje veze, Hegel, na primjer, naprosto tvrdi da ta istorija nije ništa drugo do izgrađivanje »likova lijepe individualnosti«, realizacija »umjetničkog djela« kao takvog. On tom prilikom kaže mnogo lijepih i dubokih stvari o starim Grcima, ali nas danas ipak takva objašnjenja nimalo više ne zadovoljavaju, jer ona predstavljaju frazu, i ništa više.

Ako, dakle, treba da se ispituju pokretačke sile, koje — svjesno ili nesvjesno, i to vrlo često nesvjesno — stoje iza pobuda istorijskih aktera i koje sačinjavaju istinske krajnje pokretačke sile istorije, onda to nisu toliko pobude pojedinih, ma koliko istaknutih ljudi, koliko su to one pobude koje pokreću velike mase, čitave narode, a u svakom narodu opet čitave klase; i to ne trenutno na prolazan uzlet, ili da planu kao vatra od slame, nego na trajnu akciju koja dovodi do velikih istorijskih promjena. Pronaći pokretačke uzroke koji se kao svjesne pobude, jasno ili nejasno, neposredno ili u ideološkom, čak i u uzvišenom obliku odražavaju u glavama aktivnih masa i njihovih vođa, takozvanih velikih ljudi, — to je jedini put koji može da nas dovede na trag zakona koji vladaju u istoriji uopće, a također i u pojedinim periodima i zemljama. Sve što ljude pokreće mora proći kroz njihovu glavu; ali kakav će oblik to primiti u toj glavi, to uveliko zavisi od okolnosti. To što radnici više naprosto ne razbijaju mašine, kao što su činili još 1848. na Rajni, nipošto ne znači da su se oni pomirili s kapitalističkom primjenom mašina.

Ali dok je u svim ranijim periodima ispitivanje tih pokretačkih uzroka istorije bilo gotovo nemoguće — jer su veze s njihovim posljedicama zapletene i skrivene — dotle je naš savremeni period toliko pojednostavnio te veze da se zagonetka mogla riješiti. Od vremena uvođenja krupne industrije, dakle u najmanju ruku od evropskog mira 1815, ni za jednog čovjeka u Engleskoj nije bila tajna da se tamo sva politička borba okretala oko toga što su pretendirale na vlast dvije klase: zemljoposjednička aristokratija (landed aristocracy) i buržoazija (middle class). U Francuskoj je s povratkom Burbona došla do svijesti ljudi ista ta činjenica. Istoričari vremena restauracije od Tjerija do Gizoa, Minjea i Tjera svuda ukazuju na nju kao na ključ za razumijevanje francuske istorije od srednjeg vijeka naovamo. A od 1830. priznata je u obje zemlje kao treći borac za vlast radnička

klasa, proletarijat. Odnosi su se bili toliko pojednostavnili da je čovjek morao namjerno zatvarati oči pa da u borbi tih triju velikih klasa i u sukobu njihovih interesa ne vidi pokretačku silu savremene istorije — bar u objema najnaprednijim zemljama.

Ali kako su nastale te klase? Dok se za krupni, nekada feudalni zemljišni posjed na prvi pogled još moglo reći da je nastao iz — bar za prvo vrijeme — političkih uzroka, iz nasilnog zauzimanja zemlje, za buržoaziju i proletarijat to se više nije moglo reći. Ovdje je postanak i razvitak dviju velikih klasa iz čisto ekonomskog uzroka bio jasan i očevidan. Isto tako je jasno bilo i to da se u borbi između zemljišnog posjeda i buržoazije, kao i u borbi između buržoazije i proletarijata, radilo u prvom redu o ekonomskim interesima, i da je politička vlast imala naprosto da posluži kao sredstvo za sprovođenje tih interesa. I buržoazija i proletarijat su nastali uslijed promjena u ekonomskim odnosima, tačnije rečeno uslijed promjena u načinu proizvodnje. Obje ove klase razvile su se uslijed prelaza najprije cehovskog zanata na manufakturu, zatim od manufakture na krupnu industriju s parnim i mašinskim pogonom. Na izvjesnom stupnju razvitka, nove proizvodne snage koje je buržoazija stavila u pokret — prije svega podjela rada i udruživanje u skupnoj manufakturi mnogih radnika koji su obavljali samo djelimične operacije u proizvodnji — i otuda nastali uslovi i potrebe razmjene, nisu se više mogli izmiriti s postojećim, istorijski naslijeđenim i zakonom osvećenim poretком proizvodnje, tj. sa cehovskim i bezbrojnim drugim ličnim i lokalnim povlasticama (koje su za nepovlašćene staleže bile isto tako bezbrojni okovi) feudalnog društvenog uređenja. Proizvodne snage koje je zastupala buržoazija pobunile su se protiv poretka proizvodnje koji su zastupali feudalni zemljoposjednici i cehovski majstori. Rezultat je poznat: feudalni okovi su bili razbijeni, u Engleskoj postepeno, u Francuskoj jednim udarcem, u Njemačkoj taj proces još nije završen. Ali kao što je manufaktura na izvjesnom stupnju svog razvitka došla u sukob s feudalnim poretком proizvodnje, tako je već sada krupna industrija došla u sukob s buržoaskim poretком proizvodnje koji je stupio na njegovo mjesto. Vezana tim poretком, tijesnim okvirima kapitalističkog načina proizvodnje, krupna industrija, s jedne strane, proiz-

vodi sve veću proletarizaciju cjelokupnih širokih narodnih masa, a s druge strane sve veću količinu proizvoda koji se ne mogu prodati. Prekomjerna proizvodnja i masovna bijeda, jedna uzrok druge — to je apsurdna protivrječnost u koju zapada krupna industrija, i ta protivrječnost neminovno zahtijeva da se promjenom načina proizvodnje skinu okovi s proizvodnih snaga.

Prema tome je, bar za najnoviju istoriju, dokazano da je svaka politička borba klasna borba i da je svaka borba klasâ za oslobođenje, uprkos njenom nužnom političkom obliku — jer svaka klasna borba je politička borba — na kraju krajeva borba za *ekonomsko* oslobođenje. Bar u najnovijoj istoriji je država, politički poredak, podređeni, a građansko društvo, oblast ekonomskih odnosa, odlučujući element. Tradicionalno shvaćanje, koje i Hegel zastupa, vidjelo je u državi element koji određuje, a u građanskom društvu element koji je njom određen. To tako i izgleda. Kao što kod pojedinog čovjeka sve pokretačke sile njegovih postupaka moraju da prođu kroz njegovu glavu, da se pretvore u pobude njegove volje kako bi on počeo da postupa, isto tako i sve potrebe građanskog društva — ma koja se klasa upravo nalazila na vlasti — moraju proći kroz državnu volju kako bi dobile opću važnost u obliku zakona. To je formalna strana stvari, koja se razumije sama po sebi. Pitanje je samo koji sadržaj ima ova samo formalna volja — kako pojedinca tako i države — i otkuda potječe taj sadržaj, zašto ljudi hoće baš to, a ne nešto drugo. Tražeći odgovor na to pitanje, mi nalazimo da u najnovijoj istoriji državnu volju uglavnom određuju promjenljive potrebe građanskog društva, prevlast ove ili one klase, na kraju krajeva — razvitak proizvodnih snaga i odnosa razmjene.

Ako čak i u naše najnovije vrijeme, s njegovim divovskim proizvodnim i saobraćajnim sredstvima, država ne predstavlja samostalnu oblast sa samostalnim razvitkom, nego se njeno postojanje i njen razvitak u posljednjoj instanci objašnjavaju ekonomskim životnim uslovima društva, onda to mora još više važiti za sva ranija vremena, kada se proizvodnja materijalnog života ljudi još nije vršila takvim bogatim pomoćnim sredstvima, kada je, dakle, nužnost te proizvodnje morala imati još veću vlast nad ljudima. Ako je država još danas, u doba krupne industrije i željeznica, ugla-

vnom samo odraz, u sažetom obliku, ekonomskih potreba klase koja vlada proizvodnjom, onda je ona to morala biti još mnogo više u epohi kada je svaka ljudska generacija morala da upotrijebi daleko veći dio svog ukupnog životnog vijeka na zadovoljavanje svojih materijalnih potreba, i prema tome, daleko više zavisila od njih nego mi danas. Ovo u punoj mjeri potvrđuje istraživanje istorije ranijih epoha čim se podrobnije uđe u tu stranu stvari, a time se mi ovdje, razumije se, ne možemo baviti.

Ako ekonomski odnosi određuju državu i državno pravo, onda oni, naravno, određuju i privatno pravo, koje u suštini samo sankcionira postojeće, u datim uslovima normalne ekonomske odnose između pojedinaca. Ali oblik u kome se to dešava može biti vrlo različit. Oblici starog feudalnog prava mogu se velikim dijelom zadržati i ispuniti buržoaskim sadržajem, štaviše, može se feudalnom imenu direktno podmetnuti buržoaski smisao, kao što se to dešavalo u Engleskoj u skladu s cijelim nacionalnim razvitkom; ali može se također, kao što je to bilo u kontinentalnoj zapadnoj Evropi, uzeti za osnov prvo svjetsko pravo društva proizvođača robe, naime rimsko pravo, u kome su nenadmašno oštro razrađeni svi bitni pravni odnosi između jednostavnih posjednika robe (kupac i prodavac, vjerovnik i dužnik, ugovor, obligacija itd.). Pri tome se, u interesu jednog još malograđanskog i polufeudalnog društva, to pravo može ili sudskom praksom naprosto svesti na stanje toga društva (opće pravo), ili se ono može, pomoću tobože prosvijećenih pravnika koji se bave moraliziranjem, preraditi u naročiti zakonik koji odgovara datom društvenom stanju i koji će pod tim okolnostima biti i juridički rđav (prusko zemaljsko pravo). Najzad se može, poslije jedne velike buržoaske revolucije, na osnovi baš tog rimskog prava, izraditi tako klasičan zakonik buržoaskog društva kao što je francuski Code civil. Ako su, dakle, građanske pravne odredbe samo pravni izraz ekonomskih uslova društvenog života, one ih mogu izražavati, već prema okolnostima, ponekad dobro, a ponekad loše.

Država se pojavljuje pred nama kao prva ideološka sila nad čovjekom. Društvo sebi stvara organ za čuvanje svojih zajedničkih interesa od unutrašnjih i vanjskih napada. Taj organ je državna vlast. Čim je nastao, taj organ postaje samostalan u odnosu prema društvu, i to utoliko više ukoliko

se više on pretvara u organ jedne određene klase, ukoliko on više direktno ostvaruje vladavinu te klase. Borba ugnjetene klase protiv vladajuće klase neminovno postaje politička borba, prije svega borba protiv političke vlasti te klase. Svijest o povezanosti ove političke borbe s njenom ekonomskom podlogom otupljuje i može da se sasvim izgubi. Ako se to ne dešava potpuno kod učesnika u borbi, to se dešava gotovo uvijek kod istoričara. Od starih izvora o unutrašnjim borbama rimske republike samo nam Apijan govori jasno i razgovijetno o čemu se zapravo radilo — naime, o zemljišnom posjedu.

Međutim, postavši samostalna sila u odnosu prema društvu, država uskoro stvara dalju ideologiju. Naime, kod profesionalnih političara, kod teoretičara državnog prava i jurista privatnog prava gubi se sasvim veza s ekonomskim činjenicama. Pošto u svakom slučaju ekonomske činjenice moraju uzeti oblik pravnih motiva da bi dobile zakonsku sankciju, i pošto se pri tom, naravno, mora voditi računa o čitavom postojećem pravnom sistemu, pravni oblik treba da bude sve, a ekonomski sadržaj ništa. Državno i privatno pravo tretiraju se kao dvije samostalne oblasti koje se istorijski nezavisno razvijaju, koje se mogu i koje treba same za sebe sistematski prikazati putem dosljednog iskorjenjivanja svih unutrašnjih protivrječnosti.

Ideologije na višem stupnju, tj. ideologije koje se još više udaljavaju od materijalne, ekonomske osnove, uzimaju oblik filozofije i religije. Ovdje veza između predstava i njihovih materijalnih uslova egzistencije postaje sve zamršenija, tu vezu sve više zamračuju međučlanovi. Ali ta veza postoji. Kao i čitavo doba renesanse, od sredine XV vijeka, tako je i filozofija, koja se tada ponovo probudila, bila u osnovi proizvod grada, dakle građanstva. Njen sadržaj bio je u suštini samo filozofski izraz misli koje su odgovarale razvoju sitnog i srednjeg građanstva u krupnu buržoaziju. To se jasno vidi kod Engleza i Francuza prošlog vijeka, koji su često bili isto tako politički ekonomisti kao i filozofi, a za Hegelovu školu mi smo to gore pokazali.

Pozabavimo se, međutim, samo još malo religijom, jer je ona od materijalnog života najudaljenija i izgleda da mu je najviše tuđa. Religija je nastala u najprvobitnije vrijeme, iz najnejasnijih prvobitnih predstava ljudi o njihovoj vlas-

titoj prirodi i o vanjskoj prirodi koja ih je okružavala. No svaka se ideologija, čim je jednom nastala, razvija dalje u vezi s datim materijalom predstavâ, izgrađujući dalje taj materijal. Inače ona ne bi bila ideologija, tj. bavljenje mislima kao samostalnim suštastvima koja se nezavisno razvijaju i potčinjavaju samo svojim vlastitim zakonima. Činjenica da materijalni uslovi života ljudi, u čijim glavama se odigrava taj misleni proces, na kraju krajeva određuje tok toga procesa, — ta činjenica neizbježno ostaje izvan svijesti tih ljudi, jer bi inače bilo svršeno s čitavom ideologijom. Dakle, te prvobitne religiozne predstave, koje su većinom zajedničke za svaku srodnu grupu naroda, razvijaju se, poslije odvajanja grupe, u svakom narodu na osobit način, već prema uslovima života koji su mu pali u dio. Uporedna mitologija je dokazala taj proces u pojedinostima za niz grupa narodâ, naročito za arijsku (takozvanu indoevropsku). Bogovi stvoreni na taj način u svakom narodu bili su nacionalni bogovi čije carstvo nije prelazilo nacionalnu oblast koju su imali da štite, dok su izvan njenih granica vedrili i oblačili drugi bogovi. Ti bogovi mogli su živjeti u predstavi ljudi samo dotle dok je postojala ta nacija; oni su padali s njenom propašću. Stare narodnosti propadale su pod udarcima rimskog svjetskog carstva, čije ekonomske uslove postanka mi ovdje ne ispituјemo. Stari nacionalni bogovi su propadali, pa čak i rimski koji su također bili skrojeni samo za uski krug grada Rima. Potreba da se svjetsko carstvo dopuni svjetskom religijom jasno se ispolјila u pokušajima da se u Rimu pored domaćih bogova dade priznanje i podignu oltari svim iole poštovanim stranim bogovima. No nova svjetska religija se ne stvara na taj način, carskim dekretima. Nova svjetska religija, kršćanstvo, neprimjetno je već bila nastala iz mješavine uopćene istočne, naročito židovske, teologije i vulgarizirane grčke, naročito stoičke, filozofije. Samo s velikim teškoćama možemo sada istraživati kako je kršćanstvo prvobitno izgledalo, jer do nas je dospio samo njegov oficijelni oblik u kome je ono postalo državna religija i u kome ga je Nikejski koncil prilagodio toј svrsi.¹⁷ Svakako, činjenica da je ono već poslije 250 godina

¹⁷ *Nikejski koncil* — prvi ekumenski koncil kršćanske crkve. Sazvao ga je car Konstantin I 315. u gradu Nikeji (Mala

postalo državna religija, dokazuje da je bilo religija koja je odgovarala prilikama toga vremena. U srednjem vijeku se kršćanstvo, tačno u razmjeru s razvitkom feudalizma, izgrađivalo u reiligiju koja je odgovarala feudalizmu, s odgovarajućom feudalnom hijerarhijom. A kada se pojavilo građanstvo, razvila se nasuprot feudalnom katolicizmu protestantska hereza, najprije kod Albižana¹⁸ u južnoj Francuskoj, u doba najvećeg cvjetanja tamošnjih gradova. Srednji vijek je pripojio teologiji sve ostale oblike ideologije — filozofiju, politiku, pravne nauke, pretvorivši ih u podvrste teologije. Time je on primorao svaki društveni i politički pokret da primi teološki oblik. Duše masâ bile su kljukane isključivo religijom, i da bi se izazvala velika bura, trebalo im je njihove vlastite interese prikazati u religioznom ruhu. I kao što je građanstvo od samog početka stvaralo sebi privjesak od gradskih plebejaca bez imovine, nadničara i slugu svih vrsta, ovih prethodnika kasnijeg proletarijata koji nisu pripadali nijednom priznatom staležu, tako se i hereza već od ranih vremena dijeli na građanski-umjerenu i plebejski-revolucionarnu herezu, koje su se gnušali i građanski heretici.

Neistrebljivost protestantske hereze odgovarala je nepobjedivosti građanstva koje se uzdizalo. Kada je to građanstvo dovoljno ojačalo, počela je njegova borba s feudalnim plemstvom, koja je dotle imala pretežno lokalni karakter, da dobija nacionalne razmjere. Prva velika akcija odigrala se u Njemačkoj — takozvana reformacija. Građanstvo nije bilo ni dovoljno jako ni dovoljno razvijeno da bi moglo pod svojom zastavom ujediniti ostale pobunjene staleže — plebejce u gradovima, niže plemstvo i seljake na selu. Najprije je bilo poraženo plemstvo; seljaci su digli ustanak koji čini vrhunac cijelog tog revolucionarnog pokreta; gradovi su ih ostavili na cjedilu, i tako je revolucija podlegla vojskama vladajućih knezova, kojima je pripadala sva dobit. Ota-

Azija). Koncil je izradio »za sve kršćane obavezni Simbol vjere«. *Red.*

¹⁸ *Albižani* (od grada Albi) — pripadnici vjerske sekte raširene u XII—XIII vijeku po gradovima južne Francuske i sjeverne Italije, Istupajući protiv pompeznih katoličkih obreda i protiv crkvene hijerarhije, izražavali su u vjerskoj formi protest trgovačko-zanatlijskog stanovništva gradova protiv feudalizma. *Red.*

da Njemačka za tri stoljeća iščezava iz reda zemalja koje samostalno utječu na istoriju. Ali pored Nijemca Lutera bio je i Francuz Kalvin. S pravom francuskom oštrinom on je istakao na prvo mjesto građanski karakter reformacije, republikanizirao i demokratizirao crkvu. Dok se luteranska reformacija u Njemačkoj izrođavala i upropašćivala Njemačku, dotle je kalvinistička reformacija služila kao zastava republikancima u Ženevi, u Holandiji, u Škotskoj, oslobodila Holandiju od Španije i Njemačkog Rajha¹⁹ i dala ideološki kostim za drugi čin građanske revolucije koji se odigravao u Engleskoj. Tu se kalvinizam pokazao kao pravo religiozno prerušavanje interesa tadašnjeg građanstva te stoga nije dobio potpuno priznanje kada je revolucija 1689. završena kompromisom jednog dijela plemstva s građanima.²⁰ Engleska državna crkva bila je opet uspostavljena, ali ne u svom ranijem obliku, u obliku katolicizma s kraljem kao papom, nego je bila veoma kalvinizirana. Stara državna crkva slavila je veselu katoličku nedjelju i suzbijala dosadnu nedjelju kalvinista; nova crkva, prožeta građanskim duhom, uvela je ovu posljednju, i ona još danas uljepšava Englesku.

U Francuskoj je 1685. kalvinistička manjina ugušena, pokatoličena ili najurena; ali šta je to pomoglo? Već onda je slobodni mislilac Pjer Bejl razvio svoju djelatnost, a 1694. se rodio Volter. Nasilne mjere Luja XIV samo su olakšale francuskom građanstvu da svoju revoluciju izvede u ireligioznom, isključivo političkom obliku koji je jedini odgovarao razvijenoj buržoaziji. Mjesto protestanata sjedili su u nacionalnim skupštinama slobodni mislioci. Time je kršćanstvo bilo stupilo u svoj posljednji stadij. Ono je postalo nesposobno da ma kojoj naprednoj klasi ubuduće služi

¹⁹ Od 1477. do 1555. Holandija je bila u sastavu Svetog rimskog carstva njemačke nacije (vidi i napomenu 40), a kad se ono razdijelilo, došlo je pod vlast Španije. Pri kraju buržoaske revolucije XVI vijeku Holandija se oslobodila od španske vladavine i postala nezavisna građanska republika. *Red.*

²⁰ *Revolucija 1689* — takozvana slavna revolucija, koja je (1688) dovela do pada Jakova II Stjuarta. Godine 1689. proglašen je za kralja Engleske namjesnik Holandije Viljem Oranski, pod imenom Viljem III. Od tog vremena učvrstila se u Engleskoj ustavna monarhija, koja je počivala na kompromisu između zemljoposjedničke aristokratije i krupne buržoazije. *Red.*

kao ideološko ruho za njene težnje; ono je sve više i više postajalo isključivo vlasništvo vladajućih klasa koje ga primjenjuju kao prosto sredstvo za vladanje, kao uzdu za niže klase. Pri tome se svaka pojedina klasa služi svojom vlastitom religijom: junkeri-zemljoposjednici katoličkim jezuitstvom ili protestantskom ortodoksijom, liberalni i radikalni buržuji racionalizmom. Pri tome nije važno da li gospoda sama vjeruju u tu svoju religiju ili ne vjeruju.

Vidimo, dakle: religija, jednom stvorena, sadrži uvijek izvjestan materijal naslijeđen od ranijih vremena, kao što, uostalom, u svim ideološkim oblastima tradicija predstavlja veliku konzervativnu silu. Ali promjene koje se dešavaju s tim materijalom potječu iz klasnih odnosa, dakle iz ekonomskih odnosa ljudi koji vrše te promjene. A to je ovdje dovoljno.

U našem izlaganju mogli smo dati samo opću skicu Marksovog shvaćanja istorije, u najboljem slučaju objasniti ga s nekoliko primjera. Dokazati se ono mora na samoj istoriji, a tu, zacijelo, smijem reći da je to već u dovoljnoj mjeri učinjeno u drugim spisima. Ali to shvaćanje čini kraj filozofiji u oblasti istorije, isto tako kao što dijalektičko shvaćanje prirode čini svaku filozofiju prirode i nepotrebnom i nemogućom. Sada se više nigdje ne radi o tome da se veze pojava izmišljaju iz glave, nego o tome da se one otkrivaju u činjenicama. Za filozofiju, prognanu iz prirode i istorije, ostaje onda samo još carstvo čiste misli, ukoliko ga je još preostalo: nauka o zakonima samog procesa mišljenja, logika i dijalektika.

* *

*

S revolucijom od 1848. »obrazovana« Njemačka raskrstila je s teorijom i prešla na tlo prakse. Sitno zanatstvo i manufaktura, koji su se zasnivali na ručnom radu, zamijenila je prava krupna industrija. Njemačka se opet pojavila na svjetskom tržištu. Novi malonjemački Rajh²¹ uklonio je bar najteže prepreke koje su pocjepkanost na male državice,

²¹ *Malonjemački Rajh* — pod hegemonijom Pruske u januaru 1871. stvoreni Njemački Rajh (bez Austrije). *Red.*

ostaci feudalizma i birokratija stavljali na put ovom razvitku. Ali u istoj mjeri u kojoj je spekulacija napuštala filozofske kabinete, da bi svoj hram podigla na berzi, u toj istoj mjeri je i obrazovana Njemačka gubila onaj veliki smisao za teoriju koji je bio slava Njemačke za vrijeme njenog najdubljeg političkog poniženja, smisao za čisto naučno istraživanje bez obzira na to da li je postignuti rezultat bio praktično upotrebljiv ili ne, protivan policijskim odredbama ili ne. Doduše, službene njemačke prirodne nauke držale su se, naročito u oblasti pojedinačnih istraživanja, na visini svog vremena. Ali američki časopis »Science« već s pravom primjećuje da se odlučni uspjesi u oblasti velikih veza između pojedinačnih činjenica i njihovo uopćavanje u zakone sada postižu daleko više u Engleskoj nego, kao ranije, u Njemačkoj. A u oblasti istorijskih nauka, uključivši i filozofiju, sasvim je iščezao s klasičnom filozofijom i stari teoričarski duh koji nije znao ni za kakve obzire. Na njegovo mjesto stupili su izlapjeli eklekticizam, bojažljiva briga za karijeru i dohotke, sve do najgadnijeg štreberstva. Službeni predstavnici te nauke postali su otvoreni ideolozi buržoazije i postojeće države — ali u doba kada se obje nalaze u otvorenoj suprotnosti prema radničkoj klasi.

Samo kod radničke klase postoji i dalje neumanjeni njemački smisao za teoriju. Ovdje se on ne može iskorijeniti; ovdje nema nikakvih obzira prema karajeri, prema profiterstvu, prema milostivoj protekciji odozgo; naprotiv, ukoliko nauka nastupa bezobzirnije i nepristranije, utoliko je ona više u skladu s interesima i težnjama radnika. Novi pravac, koji je u istoriji razvitka rada spoznao ključ za razumijevanje cjelokupne istorije društva, obraćao se od samog početka pretežno radničkoj klasi i naišao je na takav odziv kakav on kod službene nauke nije ni tražio ni očekivao. Njemački radnički pokret je nasljednik njemačke klasične filozofije.

Napisano u početku 1886.

*Prvi put objavljeno u časopisu
»Neue Zeit«, br. 4 i 5, 1886.*

(preveo dr HUGO KLAJN,
redaktor NATAŠA TKALEC)

DODATAK

K. Marx i F. Engels

PISMA O ISTORIJSKOM MATERIALIZMU

DODATK

K. Marks i F. Engels

PISMA O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU

MARKS — ENGELS

London, 2. maja 1857.

...Tvoja "Arma" je vrlo dobra, ali ne treba da se prebira
nad običnom, jer ljudi koji su u ovom slučaju. Na
opštu, da sam znao da ćeš raditi na ovom, radije
bih stajao na svom položaju. ...
...Istina je da je ovo vrlo dobro, ali ne treba da se
prebira nad običnom, jer ljudi koji su u ovom slučaju. Na
opštu, da sam znao da ćeš raditi na ovom, radije
bih stajao na svom položaju. ...

Vajdenberg, 1857-1858. Apokaliptični revolucionar, bo
vnik, priključnik. 1857. godine u Americi. Prvi
... London. 1857. godine. (Vajdenberg) ...

K. Marks i F. Engels

PISMA O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU

MARKS — J. VAJDEMAJERU¹

London, 5. marta 1852.

...Što se pak mene tiče, ne pripada mi niti zasluga da sam otkrio postojanje klasa u modernom društvu, niti zasluga da sam otkrio njihovu međusobnu borbu. Buržoaski historičari su davno prije mene izložili historijski razvitak te borbe klasa, a buržoaski ekonomisti — ekonomsku anatomiju klasa. Ono novo što sam ja dao sastoji se u tome što sam dokazao: 1) da je *postojanje klasa* povezano samo s *određenim historijskim fazama razvitka proizvodnje*; 2) da klasna borba neminovno vodi *diktaturi proletarijata*; 3) da ta sama diktatura čini samo prelaz *ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu*...

MARKS — ENGELSU

London, 25. septembra 1857.

...Tvoja »Army«² je vrlo dobra; samo sam se prenerazio nad obimom, jer toliki posao Ti je sigurno škodio. Naročito, da sam znao da ćeš raditi do kasno u noć, radije bih cijelu tu stvar poslao dođavola.

Istorija *vojske* pokazuje očiglednije no ma šta drugo pravilnost našeg shvatanja o povezanosti proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Uopšte je vojska važna za ekonomski razvitak. Na primjer, najamnina se najprije potpuno razvila

¹ Vajdemajer Jozef (1818—1866), njemački revolucionar, komunist, prijatelj Marksov; 1851 emigrirao u Ameriku. *Prev.*

² Engelsov članak »Army« (»Vojska«), štampan u novoj američkoj enciklopediji. *Prev.*

u vojsci kod starih naroda. Isto je tako kod Rimljana *precu-
lium castrense*³ prvi pravni oblik u kome je priznavana po-
kretna svojina i drugima, a ne samo ocu porodice. Isto tako
esnafstvo u korporaciji *fabrija*⁴. Tu se isto tako prvi put u
velikim razmjerama nailazi na primjenu mašinerije. Čak i
naročita vrijednost metala i upotreba metala kao novca iz-
gleda da su se prvobitno — čim je prošlo Grimovo kameno
doba — zasnivale na njihovom ratnom značaju. I podjela
rada *u okviru* jedne struke izvršena je najprije u vojsci.
Cjelokupna istorija buržoaskih društvenih oblika je tu ve-
oma uvjerljivo rezimirana. Kad budeš jednom imao vreme-
na, moraćeš razraditi stvar sa ovog gledišta.

Jedine tačke koje si, po mom mišljenju, zanemario u
svom izlaganju jesu ove: 1) Prva pojava prave najamne
vojske u velikim razmjerama i odjednom kod Kartaginjana
(pogledaću za našu vlastitu upotrebu spis o kartaginskoj
vojsci nekog Berlinca, o kome sam tek nedavno doznao). 2)
Razvitak ratne vještine u Italiji u 15. i početkom 16. vijeka.
Na svaki način, tu su razrađena taktička lukavstva. Između os-
talog, kod Makijavelija u njegovoj »Istoriji Firenze«⁵ ima
veoma zabavan opis o tome kako su se borili kondotijeri.
(Napraviću izvod za Tebe. Uostalom, bolje da ponesem Ma-
kijavelija kad dođem k tebi u Brajton (kada?). Istorija
Firence je majstorsko djelo.) Najzad, 3) azijski ratni sistem
kako se prvo pojavljuje kod Persijanaca, ali se kasnije u
najrazličitijim modifikacijama sreta kod Mongola, Turaka i
drugih...

MARKS — ENGELSU

7. jula 1866.

...Naša teorija da *sredstva za proizvodnju* određuju
organizaciju rada nigdje se tako sjajno ne potvrđuje kao u
industriji za ubijanje ljudi. Bilo bi doista vrijedno truda da
o tome nešto napišeš (meni za to nedostaje znanja), što bih
s Tvojim potpisom mogao da ubacim u svoju knjigu kao

³ Posebna svojina koju sin stekne kao vojnik. *Prev.*

⁴ Zanatlije kod vojske. *Prev.*

⁵ Vođi najamničkih trupa u srednjovjekovnoj Italiji. *Prev.*

apendiks. Razmisli o tome. Ako se riješiš, to se mora uraditi pour le premier volume⁶, gdje ja tu temu ex professo⁷ tretiram. Razumjećeš da bi mi to pričinilo veliku radost kad bi se Ti i u mome glavnom djelu (dosad sam napisao samo male stvari) pojavio neposredno kao Collaborateur⁸, a ne samo u citatima!...

MARKS — L. KUGELMANU

London, 17. aprila 1871.

Tvoje pismo je stiglo u redu. U ovom trenutku imam pune ruke posla. Stoga samo nekoliko riječi. Sasvim mi je nepojmljivo kako možeš sitnoburžoaske demonstracije à la 13. juni 1849.⁹ itd. da upoređuješ sa sadašnjom borbom u Parizu.

Svjetsku istoriju bi, dabome, bilo vrlo ugodno praviti kad bi se borba primala samo pod uslovom nepogrešivo povoljnih izgleda. S druge strane, ona bi bila vrlo mistične prirode kad »slučajnosti« ne bi igrale nikakvu ulogu. Naravno da i same ove slučajnosti ulaze u opšti tok razvitka i da se opet kompenzuju drugim slučajnostima. Ali ubrzavanje i usporavanje mnogo zavise od takvih »slučajnosti«, među kojima figurira i »slučaj« karaktera ljudi koji s početka stoje na čelu pokreta.

Presudno nepovoljni »slučaj« ne treba ovog puta ni pošto tražiti u opštim uslovima francuskog društva, nego u prisutnosti Prusa u Francuskoj i u tome što oni stoje pred samim Parizom. To su Parižani vrlo dobro znali. Ali to je znala i buržoaska banda iz Versalja. Baš zato su oni i stavili Parižane pred alternativu; ili da prime borbu ili da se predaju bez borbe. Demoralisanje radničke klase u ovom drugom slučaju bilo bi mnogo veća nesreća od pogibije ma

⁶ Za prvi tom. *Prev.*

⁷ Po planu. *Prev.*

⁸ Saradnik. *Prev.*

⁹ 13. juna 1849. U Parizu organizovala je Montanja demonstracije u znak protesta protiv nasilnog obaranja rimske republike od strane francuske vojske. Ova je demonstracija gotovo bez ikakve muke bila razjurenjena i samo je potvrdila bankrotstvo sitnoburžoaske revolucionarne demokratije u Francuskoj. *Prev.*

kojeg broja »vođa«. Borba radničke klase s kapitalističkom klasom i njenom državom stupila je pariskom borbom u novu fazu. Ma kakav bio neposredni ishod stvari, nova polazna tačka od svjetskoistorijske važnosti osvojena je.

ENGELS — K. ŠMITU¹⁰

London, 5. avgusta 1890.

...Prikaz knjige Paula Barta¹¹, koji je napisao zlosrećni Moric Virt, čitao sam u bečkom časopisu »Deutsche Worte« i *ta* je kritika stvorila u meni neprijatan utisak i o samoj knjizi. Ja ću je pregledati, ali već sad moram reći: ako Morichen pravilno citira mjesto gdje Bart tvrdi da je u svim Marksovim djelima mogao naći svega jedan primjer zavisnosti filozofije itd. od materijalnih uslova opstanka, naime taj da Dekart naziva životinje mašinama, onda prosto sažalijevam čovjeka koji može tako šta napisati. Ako taj čovjek još nije shvatio da su materijalni uslovi opstanka doduše osnovni uzrok, ali da se tim ne isključuje to da idealne oblasti sa svoje strane vrše obratno, ali sekundarno dejstvo na te materijalne uslove, ako mu to nije jasno, onda on ni u kom slučaju nije mogao razumjeti ni predmet o kome piše. Ali, ponavljam, sve je to iz druge ruke, a Morichen je neprijatan prijatelj, I materijalističko shvatanje istorije ima sad mnogo takvih prijatelja kojima ono služi za izgovor da *ne* izučavaju istoriju. Tako je Marks rekao za francuske »marksiste« iz druge polovine 70-tih godina: »Znam samo to da ja nisam marksist«.

Tako se i u »Volks-Tribüne« rasprela diskusija o raspodjeli proizvoda u budućem društvu: da li će se ona vršiti prema količini rada ili na drugi način. Pitanje je tretirano krajnje »materijalistički«, nasuprot nekim idealističkim frazama o pravednosti. Ali, ma koliko bilo čudno, nikome nije palo na pamet da način raspodjele u suštini zavisi od *koli-*

¹⁰ K. Šmit Konrad (1863—1932), njemački socijaldemokrat, revizionist. *Prev.*

¹¹ Riječ je o knjizi Paula Barta: »Die Geschichtphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann« (»Filozofija istorije Hegela i hegelijanaca do Marksa i Hartmana«). *Prev.*

čine proizvoda koji se raspodjeljuju, i da se ta količina, prirodno, mijenja s napretkom proizvodnje i društvene organizacije, a prema tome da se mora mijenjati i način raspodjele. Ali svi učesnici u diskusiji vide »socijalističko društvo« ne kao nešto što se stalno mijenja i napreduje, nego kao nešto stabilno, jednom zasvagda utvrđeno, i što, prema tome, mora imati jedan zasvagda utvrđeni način raspodjele. Ako se zdravo rasuđuje, moguće je samo: 1) pokušati da se otkrije način raspodjele od kojeg će se *početi*, 2) potruditi se da se pronađe *opšti pravac* kojim će se kretati dalji razvitak. Ali o tome ne nalazim u cijeloj diskusiji ni riječi.

Uopšte riječ »materijalistički« služi u Njemačkoj mnogim mlađim piscima kao prosta fraza, kojom se, bez daljeg izučavanja, etiketira sve i sva, tj. prilijepe se ta etiketa i misli se da je time stvar svršena. Međutim, naše shvatanje istorije je prije svega rukovodstvo pri izučavanju, a ne poluga za konstruisanje na hegelovski način. Cjelokupnu istoriju treba izučavati iznova; treba podrobno istraživati uslove postojanja raznih društvenih formacija prije nego što se pokuša da se iz njih izvedu politička, privatnopravna, estetska, filozofska, vjerska i druga shvatanja koja im odgovaraju. U tom pogledu je dosad vrlo malo urađeno, jer se samo malo njih dalo na taj posao. U tom pogledu potrebna nam je masovna pomoć; oblast je beskrajno velika, i ko želi da radi ozbiljno, taj može mnogo učiniti i istaći se. Ali umjesto toga fraza istorijskog materijalizma (a sve se može pretvoriti u frazu) služi mnogim mlađim Nijemcima samo za to da što je moguće prije sistematski iskonstruišu svoja vlastita, relativno oskudna znanja istorije (ekonomska istorija je još u povoju!) i da onda zamišljaju sebe nekom grdnom silom...

Ali sve će se to ispraviti. Mi smo u Njemačkoj sad dovoljno jaki da možemo izdržati mnogo toga. Jedna od najvećih usluga koju nam je učinio zakon protiv socijalista bilo je to što nas je oslobodio nametljivosti njemačkog »naučnika« sa socijalističkom prevlakom. Sad smo dovoljno snažni da možemo svariti i tog njemačkog »naučnika«, koji se opet počeo praviti važan. Vi, koji ste zbilja nešto uradili, morali ste sami zapaziti kako se od mladih pisaca koji su pristali uz partiju malo njih trudi da se bavi ekonomijom, istorijom ekonomije, istorijom trgovine, industrije, zemljo-

radnje, društvenih formacija. Koliko njih zna o Maureru¹² nešto više osim imena. Uobraženost žurnalista mora tu sve da nadoknadi, a prema tome su i rezultati. Ponekad kao da ta gospoda misle da je za radnike sve dosta dobro. Kad bi ta gospoda znala kako Marks čak ni svoje najbolje stvari nije držao da su dovoljno dobre za radnike, kako je on smatrao za zločin da se radnicima pruži nešto manje vrijedno od najboljeg! ...

ENGELS — J. BLOHU¹³

London, 21—22. septembra 1890.

... Prema materijalističkom shvatanju istorije, određujući moment u istoriji je u *posljednjoj instanci* produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marks ni ja nismo nikada tvrdili nešto više. Ako pak neko to izvrće u tom smislu kako je ekonomski moment *jedino* određujući moment, onda on pretvara ovu postavku u apstraktnu, apsurdnu frazu koja ništa ne kazuje. Ekonomsko stanje je osnova, ali na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj, i u mnogim slučajevima pretežno određuju njihov *oblik* i razni momenti nadgradnje — politički oblici klasne borbe i njeni rezultati — ustavi koje donosi pobjedilačka klasa poslije dobijene bitke itd. — pravni oblici, a pogotovo odrazi svih ovih stvarnih borbi u mozgu učesnika, političke, pravne, filozofske teorije, vjerska shvatanja i njihov dalji razvitak u sisteme dogmi. Postoji uzajamno djejestvo svih tih momenata, u kojem na kraju krajeva ekonomsko kretanje kao nužnost probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti (tj. stvari i događaja, čija je unutrašnja uzajamna povezanost tako daleka, ili se tako teško može dokazati, da je možemo smatrati kao da ne postoji, zanemariti je). Inače bi primjena te teorije na bilo koji period istorije bila lakša negoli rješenje prostje jednačine prvog stepena.

¹² Maurer, istraživač seljačke „marke“ (zajednice), čije je djelo Engels visoko cijenio i pažljivo izučavao. *Prev.*

¹³ Bloh Jozef, urednik časopisa »Sozialistische Monatshefte«. *Prev.*

Mi sami stvaramo svoju istoriju, ali, prvo, pod veoma određenim pretpostavkama i uslovima. Među njima su ekonomski uslovi ti koji konačno odlučuju. Ali i politički i drugi uslovi, pa i tradicija, koja još živi u glavama ljudi, igraju ulogu, mada ne odlučujuću. Pruska država je takođe nastala i razvijala se zahvaljujući istorijskim, u posljednjoj instanci ekonomskim uzrocima. Ali teško da bi se bez pedanterije moglo utvrditi da je između mnogih državica sjeverne Njemačke upravo Brandenburg bio određen ekonomskom nužnošću da postane velika sila u kojoj se ovaplotila ekonomska, jezička, a od reformacije i vjerska razlika između sjevera i juga, a da pri tom nisu uticali i drugi momenti (prije svega to što je posjedovanjem Pruske došao u dodir s Poljskom, a time i s međunarodnim političkim odnosima, koji su se pokazali kao odlučujući i pri obrazovanju moći austrijske kuće). Teško da bi pošlo za rukom, a da čovjek ne ispadne smiješan, da se ekonomskim uzrocima objasni postojanje svake njemačke državice u prošlosti i sadašnjosti, ili porijeklo visokonjemačkog pomjeranja glasova, koje je geografska pregrada, koju je obazovalo gorje od Sudeta do Taunusa, proširila do prave podjele Njemačke.

A drugo, istorija se stvara tako da konačni rezultat proizlazi uvijek iz sukoba mnogih pojedinačnih volja, pri čemu svaka od tih volja, opet, zahvaljujući mnoštvu naročitih uslova života, postaje ono što jest. Postoje, dakle, bezbrojne sile koje se međusobno ukrštaju, beskrajna grupa paralelograma snaga, i iz toga proizlazi rezultanta — istorijski događaj. Ta se rezultanta, opet, može smatrati izvodom jedne sile, koja, uzeta kao cjelina, djeluje *nesvjesno i bezvoljno*. Jer, ono što hoće svaki pojedinac, to mu sprečava svaki drugi, i što iz toga izađe, jest nešto što niko nije htio. Tako je dosadašnja istorija tekla slično prirodnom procesu i podvrgnuta je, u suštini, istim zakonima kretanja. Ali na osnovu toga što volje pojedinaca — od kojih svako hoće ono na šta ga gone tjelesna konstitucija i spoljne, u posljednjoj instanci ekonomske prilike (njegove lične ili opštedruštvene) — ne postižu ono što hoće, već se slivaju u nešto srednje, u zajedničku rezultantu, — na osnovu toga se ipak ne smije zaključivati da su te volje ravne nuli. Naprotiv, svaka doprinosi toj rezultanti, i za toliko je u njoj sadržana.

Dalje bih Vas zamolio da ovu teoriju izučavate na originalnim izvorima, a ne iz druge ruke — to je doista mnogo lakše. Marks nije ništa napisao u čemu ona ne bi igrala ulogu. A naročito je »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte« izvanredan primjer njene primjene. Isto tako se na nju često ukazuje i u »Kapitalu«. Zatim bih Vas mogao uputiti i na moje spise: »Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin E. Diring« i »L. Fojerbah i kraj klasične njemačke filozofije«, gdje sam izložio istorijski materijalizam podrobnije nego što je to, koliko je meni poznato, učinjeno ikada ranije.

Mora da smo Marks i ja djelimice i sami za to krivi što mladi marksisti ponekad pridaju ekonomskoj strani veću važnost nego što joj pripada. Mi smo prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali, i tu nije uvijek bilo vremena, mjesta i prilike da se u dovoljnoj mjeri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udjela u uzajamnom dejstvu. Ali čim je trebalo izlagati neki istorijski period, čim je, dakle, trebalo teoriju praktično primjenjivati, stvar se mijenjala i zabluda tu nije bila moguća. Na žalost, i suviše se često dešava da ljudi vjeruju da su potpuno razumjeli jednu novu teoriju i da bez daljega mogu njome operisati, čim su naučili njene osnovne principe, pa ni to ne uvijek tačno. A od ovog prijekora ne mogu poštedjeti mnoge od novijih »marksista«, za mnoge besmislice koje su tu učinjene...

ENGELS — K. ŠMITU

London, 27. oktobra 1890.

Koristim se prvim slobodnim trenutkom da Vam odgovorim. Mislim da biste dobro uradili kad biste primili to mjesto u Cirihi¹⁴. Tu uvijek možete da štošta naučite iz oblasti ekonomije, naročito ako imate u vidu da je Cirihi još uvijek samo novčano i špekulativno tržište trećeg reda, zbog čega su i utisci koji se tamo dobijaju, uslijed dvostrukog i trostrukog odražavanja, oslabljeni, odnosno namjerno

¹⁴ K. Šmit je bio saopštio Engelsu da namjerava da sarađuje u privrednoj rubrici jednog ciriškog lista. *Prev.*

iskrivljeni. Ali Vi se praktično upoznajete s mehanizmom i prinuđeni ste da iz prve ruke pratite berzanske izvještaje Londona, Njujorka, Pariza, Berlina, Beča i pred Vama se tu otvara svjetsko tržište u svom odrazu kao novčano i efektno tržište. Ekonomski, politički i drugi odrazi sasvim su jednaki odrazima u ljudskom oku; oni prolaze kroz sabirno sočivo i zato se pokazuju u izvrnutom stanju, glavačke. Samo što nedostaje nervni aparat koji ih za našu predstavu postavlja opet na noge. Berzijanac vidi kretanje industrije i svjetskog tržišta samo u izvrnutom odrazu novčanog i efektnog tržišta i zato mu posljedica postaje uzrokom. To sam vidio još četrdesetih godina u Mančesteru: za tok industrije i njen periodični maksimum i minimum bili su londonski berzanski izvještaji apsolutno neupotrebljivi, jer su gospoda sve objašnjavala krizom na novčanom tržištu, koja je u većini slučajeva i sama bila samo simptom. Tada se radilo o tome da se postanak industrijske krize ne dovodi u vezu s povremenom hiperprodukcijom, i stvar je, dakle, povrh toga imala i svoju tendencioznu stranu koja je podsticala na iskrivljavanje. Sada ova tačka otpada — jednom zasvagda, bar za nas — a uz to činjenica je da novčano tržište može imati svoje vlastite krize, kod kojih neposredni poremećaji u industriji igraju samo podređenu ulogu, ili ne igraju uopšte nikakvu, i tu treba još mnogo štošta da se utvrdi i ispita, naročito u istoriji posljednjih dvadeset godina.

Gdje postoji podjela rada u društvenim razmjerama, tu postoji i *osamostaljenje pojedinih procesa rada* jednog prema drugom. Proizvodnja je u posljednjoj instanci odlučujući činilac. Ali čim se *trgovina* proizvodima osamostali u odnosu na proizvodnju u pravom smislu, onda se ona kreće tokom koji je, uopšte uzeto, pod uticajem proizvodnje, ali, uzeto pojedinačno i u okviru te opšte zavisnosti, ona je ipak podvrgnuta svojim vlastitim zakonima, koji leže u prirodi tog novog faktora; i taj tok ima svoje vlastite faze i on se sa svoje strane odražava na tok proizvodnje. Glad za zlatom, koja je već i ranije gonila Portugalce u Afriku, dovela je do otkrića Amerike (vidi Zetberovu knjigu »Proizvodnja plemenitih metala«), jer su u 14. i 15. vijeku evropska industrija, koja je bila tako snažno razvijena, i njoj odgovarajuća trgovina iziskivale više prometnih sredstava, koja Njemačka — od 1450. do 1550. veliki proizvođač srebra —

nije mogla dati. Osvajanje Indije od 1500. do 1800. od strane Portugalaca, Holandana i Engleza imalo je za cilj *uvoz iz Indije*, a na izvoz u Indiju nije niko ni pomišljao. Pa, ipak, koliko su ogromno povratno dejstvo na *izvoz* u te zemlje stvorila ova, čisto trgovinskim interesima uslovljena otkrića i osvajanja i kako su razvila veliku industriju.

Tako je i s *novčanim tržištem*. Čim se novčana trgovina odvoji od robne trgovine, ona ima — pod datim uslovima koje joj određuju proizvodnja i robna trgovina, i u okviru tih granica — vlastiti razvitak, posebne zakone i faze, određene njenom vlastitom prirodom. Ako se još desi da se novčana trgovina u svom daljem razvitku proširi u trgovinu vrijednosnim papirima, da ti vrijednosni papiri nisu samo državni papiri, nego da su tu i akcije industrijskih i transportnih preduzeća, da novčana trgovina dakle stiče neposrednu vlast nad jednim dijelom proizvodnje, koja uopšte uzeto njome vlada, povratno dejstvo novčane trgovine na proizvodnju postaje još snažnije i zamršenije. Bankari su vlasnici željeznica, rudnika, teške industrije, itd. Ova sredstva za proizvodnju dobijaju dvojak karakter: njihovo korišćenje mora se upravljati čas prema interesima neposredne proizvodnje, a čas prema potrebama akcionara, ukoliko su oni bankari. Najbolji su primjer za to sjevernoameričke željeznice, čije korišćenje sasvim zavisi od trenutnih berzanskih operacija jednog Džei Gulda, Vanderbilta itd., i koje su potpuno tuđe pojedinoj pruzi i njenim interesima kao saobraćajnog sredstva. Pa i ovdje u Engleskoj vidjeli smo borbe između raznih željezničkih društava oko pograničnih područja, borbe koje su trajale decenijama i u kojima je spiskan ogroman novac, ne u interesu proizvodnje i saobraćaja, već jedino zbog rivalstva, koje je u većini slučajeva imalo za cilj da bankarima koji drže akcije omogući berzanske operacije.

U ovih nekoliko napomena o mom shvatanju odnosa između proizvodnje i robne trgovine, i njih obiju prema novčanoj trgovini, ja sam uglavnom već odgovorio na Vaše pitanje o *istorijskom materijalizmu* uopšte. Stvar se najlakše može shvatiti s gledišta *podjele rada*. Društvo stvara određene zajedničke funkcije bez kojih ne može da bude. Ljudi koji su određeni za te funkcije čine u *okviru društva* novu granu podjele rada. To dovodi do stvaranja njihovih *zasebnih* interesa i u odnosu na one koji su ih opunomoćili; oni se osa-

mostaljuju prema njima i — *država* je gotova. I stvar se onda razvija slično kao u robnoj i, docnije, u novčanoj trgovini. Doduše, nova samostalna sila ima uglavnom da se pokorava kretanju proizvodnje, ali i ona, sa svoje strane, uslijed svoje imanentne, tj. jednom na nju prenijete i postepeno dalje razvijane relativne samostalnosti, *reaguje* na uslove i na tok proizvodnje. To je *uzajamno dejstvo* dvije *nejednake* snage: ekonomskog kretanja, s jedne strane, i nove političke sile, koja teži za što većom samostalnošću i koja je, zato što je jednom uspostavljena, obdarena *samostalnim kretanjem*, s druge strane; ekonomsko kretanje uglavnom probija sebi put, ali ono mora da trpi i protivdejstvo od strane političkog kretanja, koje je ono samo uspostavilo i dalo mu relativnu samostalnost, kretanja s jedne strane državne sile, a s druge strane opozicije koja je stvorena zajedno s njom. Kao što se na novčanom tržištu uglavnom, i uz gore pomenutu ogradu, ogleda kretanje industrijskog tržišta, i to, naravno, *izokrenuto*, tako se i u borbi između vlade i opozicije ogleda borba klasa koje su već ranije postojale i borile se, ali i ta borba se takođe ogleda *izokrenuto*, ne više neposredno, nego posredno, ne kao klasna borba već kao borba za *političke principe*, i to toliko *izokrenuto* da su bile potrebne hiljade godina dok smo to opet dokučili.

Povratno dejstvo državne sile na ekonomski razvitak može biti trojako: ona može dejstvovati u istom pravcu, onda se stvari razvijaju brže; ona može dejstvovati protiv njega, onda ona u današnje vrijeme u svakom velikom narodu nakon izvjesnog vremena propada; ili ona može ekonomskom razvitku da presiječe određeni pravac i odredi mu drugi. — Ovaj slučaj svodi se na kraju krajeva na jedan od dva prethodna. Međutim, jasno je da u drugom i trećem slučaju politička sila može nanijeti ekonomskom razvitku veliku štetu i prouzrokovati ogromno traćenje snaga i materijala.

Tome još treba dodati slučaj osvajanja i brutalnog uništavanja ekonomskih pomoćnih izvora, uslijed čega je ranije mogao ponekad da propadne cjelokupan ekonomski lokalni i nacionalni razvitak. Ovaj slučaj ima dan-danas većinom suprotne rezultate, bar u velikim narodima: pobijeđeni, na kraju krajeva, dobija ekonomski, politički i moralno ponekad više nego pobjedilac.

Slično je i s pravom: čim postane potrebna nova podjela rada koja stvara *pravnike po struci*, otvara se i nova samostalna oblast, koja pri svojoj opštoj zavisnosti od proizvodnje i trgovine ipak ima posebnu sposobnost reagovanja na ove oblasti. U jednoj modernoj državi pravo ne samo što mora odgovarati opštem ekonomskom stanju, što mora biti njegov izraz, nego ono mora biti i u *sebi usklađen izraz*, koji svojim unutrašnjim protivrječnostima nije protivan sam sebi. A da bi se to postiglo, sve se više gubi vjernost odražavanju ekonomskih odnosa. I to utoliko više ukoliko se rjeđe dešava da jedan zakonik predstavlja odsječan, neublažen, istinski izraz vladavine jedne klase: ta već samo to bi se protivilo »*pravnom pojmu*«. Čisti, konsekventni pravni pojam revolucionarne buržoazije od 1792. do 1796. izopačen je u mnogom pogledu već u Napoleonovom kodeksu, a ukoliko je tu i ostvaren, on mora svakodnevno da se ublažava uslijed sve veće snage proletarijata. Ali to ne smeta Napoleonovom kodeksu da bude zakonik koji se uzima za osnov svim novim kodifikacijama u svim dijelovima svijeta. Tako se tok »razvitka prava« sastoji velikim dijelom samo u tome što se s početka teži za tim da se odstrane protivrječnosti koje proizlaze iz neposrednog prenošenja ekonomskih odnosa u pravne principe i uspostavi harmoničan pravni sistem, i što zatim uticaj i pritisak daljeg ekonomskog razvitka uvijek iznova probija taj sistem i zapliće ga u nove protivrječnosti (ja sad tu govorim samo o građanskom pravu).

Odražavanje ekonomskih odnosa u vidu pravnih načela takođe nužno dubi na glavi: ono se zbiva a da onaj ko djela nije toga svjestan. Pravnik zamišlja da operiše apriorističkim načelima, a to su ipak samo ekonomski odrazi — tako sve dubi na glavi. A da ovo izokretanje, koje dok ne bude otkriveno sačinjava ono što mi zovemo *ideološko shvatanje*, opet sa svoje strane povratno djeluje na ekonomsku osnovu i da može da je u određenim granicama modifikuje — meni se čini samo po sebi razumljivo. Osnova nasljednog prava, pretpostavljajući jednak stupanj razvitka porodice, ekonomska je. No i pored toga biće teško dokazati da, na primjer, apsolutna sloboda zavještanja u Engleskoj i njeno jako ograničenje u Francuskoj imaju u svim pojedinostima samo ekonomske uzroke. Ali i jedno i drugo u veoma znat-

nom stepenu vrši povratno dejstvo na ekonomiju time što utiče na diobu imovine.

Što se pak tiče ideoloških oblasti, koje lebde u još višim sferama, *religije, filozofije* itd., one imaju preistorijsku sadržinu, koju je istorijski period zatekao i preuzeo, sadržinu koju bismo mi danas nazvali besmislicom. Te različite krive predstave o prirodi, o čovjekovu biću, o duhovima, o magijskim silama itd. imaju većim djelom samo negativnu ekonomsku osnovu; niski ekonomski razvitak preistorijskog perioda ima kao dopunu, a mjestimice i kao uslov, pa čak i kao uzrok, krivu predstavu o prirodi. I mada je ekonomska potreba bila, i to sve više postajala, glavni pokretač upoznavanja prirode, koje je sve više napredovalo, bila bi pedanterija kad bi se za sve te preistorijske besmislice tražili ekonomski uzroci. Istorija nauka je istorija postepenog uklanjanja ove besmislice, odnosno zamjenjivanja te besmislice novom, ali sve manje apsurdnom besmislicom. Ljudi koji se time bave pripadaju, opet, naročitim oblastima podjele rada i zamišljaju kao da obrađuju nezavisno područje. A ukoliko oni sačinjavaju samostalnu grupu u društvenoj podjeli rada, utoliko i njihove tvorevine, uključivši ovamo i njihove zablude, imaju *povratno dejstvo* na cjelokupan društveni razvitak, pa čak i na ekonomski. Ali pri svemu tome oni sami opet stoje pod *dominantnim uticajem ekonomskog razvitka*. U filozofiji se to, na primjer, može najlakše dokazati za buržoaski period. Hobs je bio prvi moderni materijalist (u smislu 18. veka), ali pristalica apsolutizma u vrijeme kad je apsolutna monarhija cvjetala u čitavoj Evropi a u Engleskoj se uhvatila u koštac s narodom. Lok je bio i u religiji i u politici sin klasnog kompromisa od 1688. Engleski deisti i njihovi konsekventniji nastavljači, francuski materijalisti, bili su pravi filozofi buržoazije, a Francuzi čak i buržoaske revolucije. U njemačkoj filozofiji od Kanta do Hegela probija njemački malograđanin — čas pozitivno, čas negativno. Ali kao određena oblast podjele rada, filozofija svake epohe ima za pretpostavku određeni misaoni materijal, koji je naslijedila od svojih prethodnika i od koga polazi. Otuda to da ekonomski zaostale zemlje ipak mogu da vode prvu riječ u filozofiji: Francuska u 18. vijeku u odnosu na Englesku, na čiju filozofiju su se Francuzi oslanjali, kasnije Njemačka u odnosu na obje njih. No, kako u Francuskoj,

tako i u Njemačkoj filozofija je, kao i opšti procvat književnosti onoga doba, bila takođe rezultat ekonomskog poleta. Konačna nadmoćnost ekonomskog razvitka i nad tim oblastima je van spora, ali ona dolazi do izražaja u uslovima koje propisuje ta sama pojedina oblast: u filozofiji, na primjer, dejstvom ekonomskih uticaja (koji, opet, većinom dejstvuju preruseni u svoje političko i drugo ruho) na zatečeni filozofski materijal koji su ostavili prethodnici. *Ekonomija* ne stvara tu ništa novo, ali ona određuje *način izmjene* i daljeg razvitka zatečenog misaonog materijala, i to većim dijelom posredno, pošto su politički, pravni i moralni odrazi ti koji vrše najveće neposredno dejstvo na filozofiju.

O religiji sam rekao najpotrebnije u posljednjem odjeljku o Fojerbahu.

Ako, dakle, Bart misli da mi negiramo svako povratno dejstvo političkih i drugih odraza ekonomskog kretanja na samo to kretanje, *onda se on naprosto bori protiv vjetrenjača*. On treba samo da pogleda u Marksov »Osamnaesti bri-mer«, gdje se gotovo samo radi o *posebnoj* ulozi koju igraju političke borbe i događaji, naravno u okviru njihove *opšte* zavisnosti od ekonomskih uslova. Ili u »Kapital«, na primjer u odjeljak o radnom danu, gdje je pokazano kako značajan uticaj vrši zakonodavstvo, koje je ipak politički čin. Ili u odjeljak o istoriji buržoazije (24 glava). Ili, zašto se onda borimo za političku diktaturu proletarijata ako je politička vlast ekonomski nemoćna? Sila (tj. državna vlast) je takođe ekonomska potencija!

Ali ja sad nemam vremena da kritikujem tu knjigu.¹⁵ Treba najprije da izađe III tom,¹⁶ a uostalom ja mislim da bi to, na primjer, i Bernštajn mogao sasvim dobro uraditi.

Ono što nedostaje svoj toj gospodi, to je dijalektika. Oni uvijek samo vide tu uzrok, tamo posljedicu. Da je to šuplja apstrakcija, da u stvarnom svijetu takve metafizičke polarne suprotnosti postoje samo u krizama, da se cio veliki proces vrši u obliku uzajamnog dejstva — mada veoma ne-jednakih snaga — od kojih je ekonomsko kretanje daleko

¹⁵ Riječ je o knjizi Paula Barta: »Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann«. *Prev.*

¹⁶ Marksovog »Kapitala«. *Prev.*

najjača najprvobitnija, najpresudnija da tu nije ništa apsolutno, već sve relativno, to oni dakako ne vide, za njih Hegel nije postojao...

ENGELS — F. MERINGU¹⁷

London, 14. jula 1893.

Tek danas mogu da Vam, najzad, zahvalim za ljubazno poslatu mi »Legendu o Lesingu«. Nisam htio da Vam prosto formalno potvrdim prijem knjige, nego da Vam ujedno kažem nešto o njoj samoj — o njenoj sadržini. U tome razlog odugovlačenja s odgovorom.

Počinjem od kraja — od priloga o istorijskom materijalizmu.¹⁸ Glavne činjenice izložili ste odlično i ubedljivo za svakoga ko je bez predrasuda. Ako bih imao šta da primijetim, to je: da meni pripisujete više zasluga nego što mi pripada, pa i kad sračunam sve što bih možda vremenom samostalno pronašao, ali što je Marks sa svojim hitrijim coup d'oeil (pogledom) i širim vidikom otkrio mnogo brže. Ko je bio te sreće da četrdeset godina radi zajedno sa čovjekom kao što je Marks, njemu se obično za života toga čovjeka ne odaje priznanje koje misli da je zaslužio. No poslije smrti velikog čovjeka lako se precijeni njegov manje značajni saradnik, i meni se čini da je upravo tako sada sa mnom. Istorija će na kraju krajeva sve dovesti u red, a dotle ću se ja srećno preseliti na drugi svijet i neću ni o čemu ništa znati.

Inače, nedostaje samo još jedna tačka, koja, međutim, ni u Marksovim ni u mojim spisima nije dovoljno istaknuta, i u tom pogledu pada na sve nas jednaka krivica. Naime, mi smo s početka polagali, i *morali polagati*, najveću važnost na *izvođenje* političkih, pravnih i drugih ideoloških shvatanja — i tim shvatanjima uslovljenih djelanja — iz ekonomskih osnovnih činjenica. Pri tom smo zbog sadržajne strane zanemarili formalnu: na koji način se obrazuju ova shva-

¹⁷ Mering Franc (1846—1919), istaknuti njemački socijaldemokrat, bavio se istorijom književnosti i istorijom njemačke socijaldemokratije. *Prev.*

¹⁸ Meringov članak »O istorijskom materijalizmu« štampao je 1893. kao prilog njegovoj knjizi »Legenda o Lesingu«. *Prev.*

tanja, itd. To je dalo protivnicima željeni povod za nesporazume, odn. izvrtanje, među kojima je Paul Bart najbolji primjer.

Ideologija je proces koji takozvani mislilac vrši doduše svjesno, ali s krivom sviješću. Stvarne snage koje ga pokreću ostaju mu nepoznate, inače to ne bi bio ideološki proces. On zamišlja krive ili prividne pokretačke snage. Pošto je to proces mišljenja, on izvodi njegovu sadržinu kao i njegov oblik iz čistog mišljenja, ili sopstvenog ili svojih prethodnika. On operiše golim misaonim materijalom, koji bez daljega uzima kao da je proizveden mišljenjem, i ne provjerava ga inače dalje na nekom udaljenijem procesu koji je nezavisan od mišljenja. To je njemu samo po sebi razumljivo, pošto mu se čini da je svako ljudsko djelanje, zato što je nastalo *posredstvom* mišljenja, u posljednjoj instanci i *zasnovano* na mišljenju.

Istorijski ideolog (istorijski treba ovdje prosto da sažeto obuhvati političku, pravnu, filozofsku, teološku, ukratko — sve oblasti koje pripadaju *društvu*, a ne samo prirodi) ima, dakle, u svakoj naučnoj oblasti građu koja se samostalno obrazovala iz mišljenja ranijih pokoljenja i prošla u mozgu ovih uzastopnih pokoljenja samostalan, vlastiti put razvitka. Svakako da su i spoljne činjenice, koje pripadaju vlastitoj ili kojoj drugoj oblasti, mogle da kao saodređujući faktor utiču na taj razvitak, ali te činjenice su, prema prećutnoj pretpostavci, i same, opet, puki plodovi procesa mišljenja, te tako mi i dalje ostajemo u području čistog mišljenja koje je srećno svarilo čak i najtvrdokornije činjenice.

Ova prividnost samostalne istorije državnih uređenja, pravnih sistema, ideoloških predstava u svakoj zasebnoj oblasti jeste prije svega ta koja zasljepljuje većinu ljudi. Kad Luter i Calvin »savlađuju« oficijelnu katoličku crkvu, kad Hegel »savlađuje« Fihtea i Kanta, kad Ruso posredno sa svojim »Društvenim ugovorom« »savlađuje« konstitucionalnog Monteskijsa, onda je to proces koji ostaje u granicama teologije, filozofije, nauke o državi, proces koji predstavlja etapu u istoriji ovih oblasti mišljenja i koji nikako ne izlazi van oblasti mišljenja. I otkad je uz to došla buržoaska iluzija o vječnosti i apsolutnom savršenstvu kapitalističke proizvodnje, važi čak i pobjeda fiziokratâ i A. Smita nad merkantilistima kao prosta pobjeda misli, ne kao misaoni

odraz promijenjenih ekonomskih činjenica, već kao najzad postignuto pravo razumijevanja svagda i svugdje postojećih stvarnih uslova. Da su Ričard Lavovo Srce i Filip Avgust uveli slobodnu trgovinu umjesto što su se zapleli u krstaške ratove, nama bi bilo uštedeno pet stotina godina bijede i gluposti.

Ovu stranu stvari, koju ovdje mogu samo da nagovijestim, mislim da smo svi mi zanemarili više no što ona zaslužuje. Stara je stvar: u početku se vazda zanemaruje oblik za volju sadržine. Kako rekoh, i ja sam to isto činio, i uvijek mi je tek post festum padala greška u oči. Ja sam, dakle, ne samo daleko od toga da vas za to na neki način prekoračvam — jer kao stariji sukrivac uopšte nemam pravo na to, nego naprotiv — ja bih želio da vam ubuduće skrenem pažnju na ovu tačku.

S tim je povezano i glupavo shvatanje ideologa: da zato što mi različitim ideološkim sferama, koje u istoriji igraju ulogu, odričemo samostalan istorijski razvitak, da mi zato odričemo njima i svako *djejestvo na istoriju*. Tu je uzeto za osnovu obično nedijalektičko shvatanje o uzroku i posljedici kao polovima koji su kruto postavljeni jedan prema drugom, i apsolutno prenebregnuto uzajamno dejstvo. Da jedan istorijski moment, čim su ga drugi, na kraju krajeva ekonomski uzroci donijeli na svijet, sada takođe reaguje, da može da vrši povratno dejstvo na svoju okolinu, pa čak i na svoje sopstvene uzroke — to ova gospoda često sasvim namjerno zaboravljaju...

ENGELS — H. ŠTARKENBURGU¹⁹

London, 25. januara 1894.

Poštovani gospodine!

Evo odgovora na Vaša pitanja!

1) Pod ekonomskim odnosima koje mi smatramo određujućom osnovom istorije društva mi podrazumijevamo

¹⁹ Štarkenburger Hajnc, njemački socijalist. — U ovom pismu Engels odgovara na dva pitanja: 1. Kako to da ekonomski odnosi dejstvuju kauzalno? Da li su oni dovoljan uzrok, razlog, povod, stalan uslov itd. razvitka? 2. Kakvu ulogu igra rasni momenat i istorijska individualnost? *Prev.*

način na koji ljudi jednog određenog društva proizvode svoja životna sredstva i između sebe proizvode razmjenjuju (ukoliko postoji podjela rada). Dakle, tu je sadržana *cjelokupna tehnika* proizvodnje i transporta. Ova tehnika, prema našem shvatanju, određuje način razmjene, zatim raspodjelu proizvoda, a time, poslije raspadanja gentilnog društva, i podjelu na klase, time odnose gospodstva i potčinjenosti, time — državu, politiku, pravo, itd. Zatim ekonomski odnosi obuhvataju geografsku podlogu na kojoj se oni razvijaju i stvarno zatečene ostatke ranijih faza ekonomskog razvitka, koji su sačuvani često samo zahvaljujući tradiciji ili sili inercije, a naravno i sredini koja okružuje ovaj oblik društva.

Ako je tehnika, kao što Vi kažete, najvećim dijelom zavisna od stanja nauke, to je nauka još mnogo zavisnija od *stanja* i *potreba* tehnike. Ako u društvu postoji potreba za tehnikom, onda će to nauku unaprijediti više nego deset univerziteta. Cjelokupna hidrostatika (Toričeli itd.) stvorena je zbog potrebe da se regulišu planinske rijeke u Italiji u 16. i 17. vijeku. O elektricitetu znamo nešto racionalno tek otkako je otkrivena njegova tehnička upotrebljivost. Ali u Njemačkoj su se, na žalost, navikli da pišu istoriju nauka kao da su one pale s neba.

2) Mi gledamo na ekonomske uslove kao na ono što u posljednjoj instanci uslovljava istorijski razvitak. Ali i sama rasa je ekonomski faktor. No ovdje ne treba zaboraviti dvije tačke:

a) Politički, pravni, filozofski, vjerski, književni, umjetnički itd. razvitak počiva na ekonomskom. Ali svi oni reaguju i jedan na drugog i na ekonomsku osnovu. Nije tako da je ekonomsko stanje *jedino aktivan uzrok*, a sve ostalo da je samo pasivna posljedica. Ne, nego postoji uzajamno dejstvo na osnovi ekonomske nužnosti, koja se u *posljednjoj instanci* uvijek probije. Država, na primjer, vrši uticaj putem zaštitnih carina slobodne trgovine, dobrog ili lošeg finansijskog sistema. Čak ni smrtna iznurenost i nemoguć njemačkog malograđanina, koja je nastala uslijed bijednog ekonomskog položaja Njemačke od 1648. do 1830. i koja se najprije ispoljila u pijetizmu, zatim u sentimentalnosti i puženju pred kneževima i plemstvom, nije bila bez

uticaja na ekonomiju. To je bila jedna od najvećih prepreka novom poletu i uzdrmana je tek zahvaljujući tome što su revolucionarni i Napoleonovi ratovi pretvorili hroničnu bijedu u akutnu. Dakle, nije tako, kao što se tu i tamo komotno zamišlja, da ekonomsko stanje automatski djeluje, nego ljudi stvaraju svoju istoriju sami, ali u jednoj određenoj sredini koja ih uslovljava, na osnovu zatečenih, stvarnih odnosa, od kojih su ekonomski, ma koliko na njih uticali ostali politički i ideološki odnosi, ipak u posljednjoj instanci odlučujući, i oni čine onu neprekidnu crvenu nit koja jedino vodi do razumijevanja.

b) Ljudi sami prave svoju istoriju, ali dosad oni to nisu činili zajedničkom voljom i po zajedničkom planu, čak ni u okviru jednog određeno omeđenog datog društva. Njihove težnje se ukrštaju, i u svim takvim društvima baš zato vlada *nužnost*, čija je dopuna i oblik pojavljivanja *slučajnost*. Nužnost, koja se tu probija kroz slučajnost, opet je, najzad, ekonomska. Ovdje treba razmotriti pitanje takozvanih velikih ljudi. To što se takav i upravo taj veliki čovjek u tom određenom vremenu pojavljuje u toj određenoj zemlji jest, naravno, puka slučajnost. Ali ako tog čovjeka nestane, nastaje traženje zamjene, i ta se zamjena nalazi tant bien que mal (kakva takva) ali ona se vremenom nađe. Što je Napoleon, upravo taj Korzikanac, bio vojnički diktator, koji je bio potreban francuskoj republici iscrpenoj sopstvenim ratom, to je bila slučajnost; da bi pak u nedostatku jednog Napoleona to mjesto popunio neki drugi, dokazano je time što se takav čovjek našao svaki put kad je bio potreban: Cezar, August, Kromvel itd. Ako je Marks otkrio materijalističko shvatanje istorije, to Tjeri, Minje, Gizo, svi engleski historičari do 1850. dokazuju da se tome i težilo, a otkriće tog istog shvatanja od strane Morgana dokazuje da je bilo zrelo vrijeme za to shvatanje i da je ono *moralo* biti otkriveno.

Tako stoji stvar sa svim drugim slučajnostima i prividnim slučajnostima u istoriji. Ukoliko se područje koje upravo istražujemo više udaljuje od ekonomskog i približuje čisto apstraktno-ideološkom, utoliko ćemo više nalaziti da ono u svom razvitku pokazuje slučajnosti, utoliko više ide njegova krivulja u cik-cak. Ali ako povučete srednju osovinu krivulje, vidjećete da je ona toliko bliža i paralelnija sa osovinom ekonomskog razvitka koliko je duži posmatrani

period i koliko je veća oblast koju izučavamo.

Najveća smetnja pravilnom razumijevanju u Njemačkoj jest neoprostivo zanemarivanje ekonomske istorije u literaturi. Ne samo što je veoma teško odviknuti se od shvaćanja o istorijskom razvitku nabubanih u školi, nego je još teže sabrati materijal potreban za to. Ko je, na primjer, čitao samo starog (Gustava) fon Giliha²⁰, koji u svojoj suvoparnoj zbirci materijala ipak ima toliko građe za objašnjenje bezbrojnih političkih činjenica.

Uostalom, lijepi primjer koji je Marks dao u »Osamnaestom brimeru« mislim da bi Vam u priličnoj mjeri dao odgovor na Vaša pitanja, upravo zato što je to praktičan primjer. A mislim da sam se i ja u »Anti-Diringu«, dio I, gl. 9—11 i dio II, gl. 2—4, kao i dio III, gl. 1 ili u uvodu, a zatim i u posljednjem odjeljku »Fojerbaha«, već dotakao glavnih tačaka.

Molim Vas da u ovom izlaganju ne mjerite strogo svaku riječ, nego da pazite na cjelinu; žao mi je što nisam imao vremena da Vam stvar izložim onako jasno kako bih to morao učiniti za javnost...

(Prevela MARA FRAN)

²⁰ Engels misli na djelo G. Giliha »Istorijsko opisivanje trgovine, industrije i poljoprivrede u važnijim trgovinskim državama našeg vremena«, koje je izišlo u više tomova u Jeni 1830—1845. *Prev.*

S A D R Ź A J

Čitaocu — — — — —	5
K. Marks i F. Engels	
O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU — — —	7
K. Marks	
PRILOG KRITICI HEGELOVE FILOZOFIJE PRAVA.	
Uvod — — — — —	9
K. Marks i F. Engels	
NJEMAČKA IDEOLOGIJA — — — — —	25
Predgovor — — — — —	27
Prvi dio	
FOJERBAH. Suprotnost materijalističkog i idealistič-	
kog shvaćanja — — — — —	29
I. FOJERBAH — — — — —	31
A. Ideologija uopće, osobito njemačka — — —	32
Istorija — — — — —	41
O proizvodnji svijesti — — — — —	50
B. Stvarna osnova ideologije — — — — —	64
Saobraćaj i proizvodne snage — — — — —	64
Odnos države i prava prema vlasništvu — — —	76
Prirodna i civilizirana oruđa za proizvodnju i obli-	
ci vlasništva — — — — —	79
C. Komunizam — proizvodnja samog oblika saobra-	
ćanja — — — — —	85
F. Engels, K. Marks:	
»PRILOG KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE« — —	92
I... — — — — —	92
II... — — — — —	96
F. Engels	
LUDVIG FOJERBAH I KRAJ KLASIČNE NJEMAČ-	
KE FILOZOFIJE — — — — —	103

Prethodna napomena	— — — — — — — —	105
I...	— — — — — — — —	107
II...	— — — — — — — —	116
III...	— — — — — — — —	125
IV...	— — — — — — — —	132

DODATAK

K. Marks i F. Engels

PISMA O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU	— — —	153
Marks — J. Vajdemajeru, London, 5. matra 1852. (fragment)	— — — — — — — —	155
Marks — Engelsu, London, 25. septembra 1857. (frag- ment)	— — — — — — — —	155
Marks — Engelsu, 7. jula 1866. (fragment)	— — —	156
Marks — L. Kugelmanu, London, 17. aprila 1871. (fragment)	— — — — — — — —	157
Engels — K. Šmitu, London, 5. avgusta 1890 (fragment)	— — —	158
Engels — J. Blohu, London, 21—22. septembra 1890. (fragment)	— — — — — — — —	160
Engels — K. Šmitu, London, 27. oktobra 1890. (frag- ment)	— — — — — — — —	162
Engels — F. Meringu, London, 14. jula 1893. (frag- ment)	— — — — — — — —	169
Engels — H. Štarkenburgu, London, 25. januara 1894. (fragment)	— — — — — — — —	171

Marks — Engels

O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU

Izdavač:
„Svjetlost”, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Abdulah Jesenković

Likovna oprema:
Ivica Čavar

Tehnički urednik
Ladislav Fabian

Korektor:
Zineta Pešto

Štampa:
Štamparsko preduzeće
„Budućnost”
Novi Sad, Šumadijska 12

Štampano u 5000 primjeraka
1976.

Knjige iz DRUGE serije IZBORA IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA oslobođene su osnovnog poreza na promet na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu SRBiH br. 03-413/58 od 21. IX 1973. godine